

Inhoud

Woord vooraf	9
1 Inleiding	11
1.1 De wereldeconomie	11
1.2 De Nederlandse economie	16
1.3 Collectieve sector	29
1.4 Slot	35
2 De internationale conjunctuur	39
2.1 Productie, bestedingen, arbeidsmarkt en overheidsfinanciën	39
2.1.1 Verenigde Staten	39
2.1.2 Japan	42
2.1.3 Opkomende economieën	43
2.1.4 Europa	45
2.2 Inflatie	50
2.3 Financiële markten	52
2.3.1 Rentes	52
2.3.2 Wisselkoersen	54
2.3.3 Aandelenkoersen	57
2.4 Wereldhandel	57
2.4.1 Wereldhandelsvolume	57
2.4.2 Prijzen van grondstoffen exclusief energie	59
2.4.3 Olieprijs	60
2.4.4 Prijs van industrieproducten	61
2.5 Externe data voor Nederland	62
2.6 Risico's en onzekerheden	63
3 De Nederlandse conjunctuur	65
3.1 Volumeconjunctuur	65
3.1.1 Particuliere consumptie	65
3.1.2 Woningbouw	71
3.1.3 Investerings	73
3.1.4 Buitenlandse handel	75
3.1.5 Productie	83

3.2	Prijzen en winsten	88
3.2.1	Inflatie	88
3.2.2	Uitvoerprijs en ruilvoet	91
3.2.3	Winstgevendheid	93
4	Arbeid en inkomen	97
4.1	Arbeidsmarkt	97
4.1.1	Loonvoet	97
4.1.2	Werkgelegenheid	100
4.1.3	Arbeidsaanbod	101
4.1.4	Werkloosheid en vacatures	104
4.2	Koopkracht	108
5	De collectieve sector	113
5.1	De collectieve uitgaven	113
5.1.1	Beleidsuitgangspunten	113
5.1.2	De ontwikkeling van de collectieve uitgaven	117
5.1.3	Uitkeringsvolume en i/a-ratio	122
5.1.4	Uitgavenkaders	127
5.2	De collectieve lasten	129
5.2.1	Beleidsuitgangspunten	129
5.2.2	Ontwikkeling belasting- en premieontvangsten	133
5.3	EMU-saldo en schuld	135
6	Speciale onderwerpen	139
6.1	De Duitse economie gezien vanuit Nederland	139
6.1.1	Inleiding	139
6.1.2	Verschillen in economische ontwikkeling	140
6.1.3	De handelsrelaties tussen Duitsland en Nederland	142
6.1.4	Het effect op korte termijn van meer groei in Duitsland	142
6.1.5	Het effect op lange termijn van meer groei in Duitsland	145
6.2	Afschaffing fiscale facilitering prepensioen: effect op het arbeidsaanbod	148
6.2.1	VUT- en prepensioenregelingen	148
6.2.2	Fiscale facilitering van sparen voor het prepensioen	149
6.2.3	Drie scenario's	151
6.2.4	Inkomens- en prijseffecten	153

Bijlagen	161
Verklaring van afkortingen	199

Kaders in hoofdstukken

1	Inleiding	
	• Onzekerheidsvarianten: appreciatie van de euro en extra wereldhandel	18
	• BBP-groei geen goede indicator voor crisisgevoel	22
	• Uiteenlopende ramingen voor het structurele EMU-saldo	31
2	De internationale conjunctuur	
	• China: bron van een nieuwe Azië-crisis?	44
	• De gevolgen van de uitbreiding van de Europese Unie	46
	• Obligaties financieren het Amerikaanse lopende-rekeningtekort	55
3	De Nederlandse conjunctuur	
	• Hectische bewegingen in aandelen- en dollarkoers verminderen trefzekerheid ramingen	68
	• De Nederlandse marktprestatie internationaal vergeleken	78
	• Grote invloed dollar ondanks beperkte afzet op Amerikaanse markt	81
	• Ramingen van andere instellingen	84
	• Prijzenslag supermarkten drukt inflatie	90
4	Arbeid en inkomen	
	• Statistische effecten van verlenging loondoorbetalingsverplichting bij ziekte	99
	• Belastingherziening 2001 en arbeidsdeelname	103
	• Grote spreiding inkomenseffecten bij afschaffing OZB voor gebruikers	112
5	De collectieve sector	
	• Collectieve uitgaven beter in beeld	118
	• Eigen bijdragen in de AWBZ	121
	• Het macrobudget voor de bijstandsuitgaven	123
	• Uitgavenkaders en ruilvoeteffecten	128
	• Effecten van Belastingplan 2004 op mobiliteit	130
6	Speciale onderwerpen	
	• Wat betekent het excessieve Duitse begrotingstekort voor Nederland?	144
	• De waarde van uitgesteld loon	158

Woord vooraf

Het vertrouwen van consumenten, producenten en beleggers werd afgelopen jaren danig op de proef gesteld door de aanslagen van 11 september, de oorlog in Irak, diverse boekhoudschandalen en de dreiging van epidemieën (SARS, vogelpest). Eerdere voorspellingen over een economische opleving werden hierdoor achterhaald. Nu het mondiale conjunctuurherstel in de loop van 2003 op gang is gekomen, hebben de recente aanslagen in Spanje onderstreept dat aan de onzekerheden nog geen einde is gekomen.

De ramingen in dit Centraal Economisch Plan zijn gebaseerd op de beleidsuitgangspunten die begin maart bij het CPB bekend waren. Het kabinet heeft aangegeven via aanvullende ombuigingsmaatregelen de dreiging van een begrotingstekort boven 3% BBP in 2004 af te wenden. Omdat deze maatregelen nog niet concreet zijn ingevuld, konden zij niet in dit Plan worden verwerkt. Ook de beleidsuitgangspunten voor 2005 hebben in dit stadium vanzelfsprekend nog een voorlopig karakter.

In een aantal opzichten wijkt de inhoud en opbouw van dit Centraal Economisch Plan af van eerdere edities. Allereerst geeft het geen ramingen meer voor de economische ontwikkelingen in afzonderlijke bedrijfstakken. Dit is het gevolg van een beperking van het beschikbare budget en een herbezinning op de prioriteiten in het werk van het CPB. Dezelfde oorzaken hebben geleid tot enige afslanking in de informatie die wordt verschaft over de economische ontwikkeling in andere landen.

In samenhang met het wegvallen van de informatie over bedrijfstakken sluit de indeling in hoofdstukken nu aan bij wat de laatste jaren gebruikelijk is in de Macro Economische Verkenning. Na het inleidende eerste hoofdstuk volgen afzonderlijke hoofdstukken voor de internationale conjunctuur, de Nederlandse conjunctuur, arbeid en inkomen, de collectieve sector en enkele speciale onderwerpen. De speciale onderwerpen die in deze editie worden belicht zijn de invloed van de Duitse economie op de Nederlandse economie en de gevolgen voor het arbeidsaanbod van het afschaffen van de fiscale faciëring van prepensioenen.

De directeur,

F.J.H. Don

1 Inleiding

1.1 De wereldeconomie

In de tweede helft van 2003 is de economische groei buiten het eurogebied duidelijk aangetrokken dankzij het expansieve macro-economische beleid en het afnemen van de internationale politieke spanningen. Hierdoor kwam de groei van de productie en de wereldhandel in 2003 hoger uit dan in het voorgaande jaar. In het eurogebied was het groeiherstel veel minder sterk, mede door de snelle stijging van de euro. De opgaande mondiale conjunctuur houdt naar verwachting aan in 2004 en 2005. Daarbij blijft de economische groei in het eurogebied gematigder dan elders. Voor 2004 wordt een groei van de wereldhandel geraamd van meer dan 10%, een verdubbeling ten opzichte van het afgelopen jaar. De internationale vooruitzichten zijn dus gunstig, maar het eurogebied blijft wat achter en de toegenomen betalingsbalansonevenwichtigheden en overheidstekorten zijn een bron van onzekerheid en zorg.

De wereldeconomie maakte een keer ten goede in de tweede helft van 2003. De wereldhandelsgroei bedroeg volgens voorlopige cijfers 8,5% op jaarbasis ten opzichte van de voorgaande periode, tegen slechts 2,5% in het eerste halfjaar. Voor de G3 (Verenigde Staten, eurogebied en Japan) liep de BBP-groei op van 1,3% tot 3,8% op jaarbasis. Vooral door de aanhoudende stijging van de euro presteerde het eurogebied daarbinnen het zwakst, met een groeiversnelling van -0,1% naar +1,0% op jaarbasis. Oorzaken van de positieve omslag in de G3 waren het afnemen van de internationale politieke spanningen en de aanhoudende stimulans via de overheidsbegrotingen en de lage officiële rentetarieven. Daarbij kwam dat de negatieve doorwerking van de excessen van de overoptimistische jaren negentig (overinvestering en sterk opgelopen bedrijfsschulden) taande en, mede hierdoor, de aandelenmarkten zich begonnen te herstellen. Verder was belangrijk dat in de Verenigde Staten zich geen nieuwe boekhoudschandalen voordeden, de arbeidsproductiviteitsstijging hoog bleef en de winstgevendheid sterk verbeterde. Tenslotte was van belang dat de integratie van China in de wereldeconomie in hoog tempo doorzette en, na de Sars-epidemie van begin 2003, de Chinese invoervraag zeer sterk toenam.

In 2004 zal de mondiale economische groei jaar-op-jaar naar verwachting verder oplopen als gevolg van het vooralsnog ruime macro-economische beleid en het conjuncturele momentum dat al is ontstaan. In het eurogebied zal de economische groei dit jaar wederom minder toenemen dan elders, met name door de snel gestegen eurokoers. Uitgaande van een stabiele wisselkoers in de ramingsperiode, kan de Europese economie in 2005 wat versnellen. De mondiale inflatie zal in beide jaren waarschijnlijk beperkt blijven, de betalingsbalansonevenwichtigheden groot en de overheidstekorten omvangrijk.

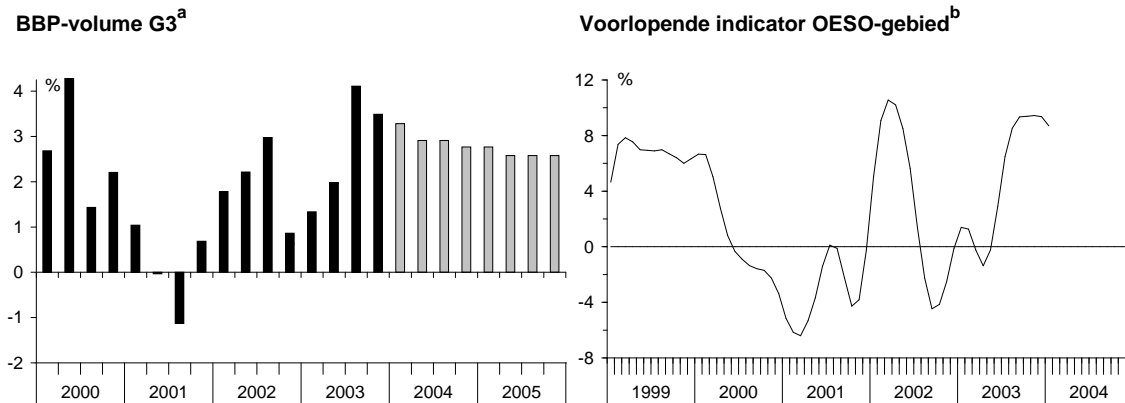
Tabel 1.1	BBP-volume naar regio's, 2001-2005				
	2001	2002	2003	2004	2005
	mutaties per jaar in %				
Verenigde Staten	0,5	2,2	3,1	4½	3½
Japan	0,4	- 0,4	2,7	3	2
Eurogebied	1,6	0,9	0,4	1¾	2¼
EU-15	1,8	1,1	0,8	2	2¼
Hoogontwikkelde economieën	1,0	1,4	2,0	3¼	2¾
Opkomende economieën	3,8	4,4	5,5	6	5½
Wereld	2,3	2,8	3,7	4½	4

Verenigde Staten

De Amerikaanse economie ontwikkelde zich in 2003 gunstig. De economische groei trok aan tot 3,1%, na de lage groeicijfers van 2,2% in 2002 en 0,5% in 2001. Voornaamste oorzaken waren het sterk stimulerende macro-economische beleid en het snelle einde aan de oorlog in Irak. Verder werden de vruchten geplukt van de eerder ingezette herstructureringen in de marktsector. Deze herstructureringen hebben geleid tot kostenbesparingen, het afstoten van niet-winstgevende onderdelen en vermindering van de bedrijfsschulden. Belastingverlagingen leidden tot een hogere particuliere consumptie. Dit was vooral het geval in het derde kwartaal toen naar schatting circa 90% van de forse belastingverlaging direct werd besteed. Mede hierdoor liep de BBP-volume-groei in dat kwartaal op tot 8,2% op jaarbasis ten opzichte van het voorgaande kwartaal, de sterkste groei in bijna twintig jaar. Bedrijfsinvesteringen en uitvoer namen in de loop van het afgelopen jaar weer toe, na dalingen in voorgaande kwartalen. De werkgelegenheid nam vanaf augustus toe maar de stijging bleef magertjes, zelfs onder de trendmatige stijging van het arbeidsaanbod. De positieve keerzijde van de beperkte werkgelegenheids-groei was de aanhoudend sterke stijging van de arbeidsproductiviteit. De versnelling in de groei van de arbeidsproductiviteit was deels conjunctureel, maar gedeeltelijk ook structureel van aard. In combinatie met een gematigde loonstijging leidde de sterke productiviteitsstijging tot een daling van de arbeidskosten per eenheid product, voor het tweede achtereenvolgende jaar. Vooral hierdoor was de prijsinflatie in 2003 met 2,3% opnieuw gematigd. Het effect van de dollardepreciatie – effectief met 5% in 2003 – was daarbij beperkt doordat buitenlandse exporteurs en binnenlandse importeurs hun winstmarges verlaagden om marktaandeel te behouden.

De economische groei in de Verenigde Staten loopt naar verwachting op tot 4½% in 2004, om daarna af te zwakken tot 3½% in 2005. Van het begrotingsbeleid zal in 2004 een positief effect blijven uitgaan, maar minder sterk dan in de voorgaande jaren. Het monetaire beleid zal gezien de beperkte inflatie waarschijnlijk expansief blijven, ook al zal de Federal Reserve in de tweede helft van het jaar haar officiële rentetarieven naar verwachting beginnen te verhogen. Enige verdere belastingverlaging en stijgende werkgelegenheid zullen de particuliere consumptie stimuleren. De toenemende vraag en de sterk gestegen winstgevendheid zullen naar

Figuur 1.1 Economische groei en voorlopende indicator OESO-gebied, 1999-2005

^a Mutaties t.o.v. voorafgaand kwartaal op jaarbasis; G3: Verenigde Staten, eurogebied en Japan.

^b Laatste drie maanden ten opzichte van de voorgaande drie maanden op jaarbasis.

verwachting een duidelijk positieve invloed hebben op de bedrijfsinvesteringen; de bijdrage van de investeringen aan de BBP-groei zal daardoor flink toenemen. De uitvoergroei zal mede oplopen als gevolg van de jongste dollardepreciatie, die de concurrentiepositie verder heeft verbeterd. De sterke uitvoergroei zal echter onvoldoende zijn om een daling van het tekort op de lopende rekening te bewerkstelligen, omdat tegelijkertijd de veel grotere invoer eveneens sterk aantrekt. Er is dan ook het risico dat de op lange termijn onhoudbare omvang van dit tekort leidt tot een verdere depreciatie van de dollar.

Azië

Dankzij de sterke vraag vanuit de Verenigde Staten en vooral vanuit China nam in Japan het BBP in 2003 met 2,7% toe, na een daling met 0,4% in 2002. Dit was voldoende voor enige daling van de werkloosheid in de tweede helft van 2003, maar onvoldoende om een einde te maken aan de deflatie. Voor 2004 wordt een economische groei van 3% verwacht, opnieuw voornamelijk gedragen door de uitvoer. De bijdrage van de binnenlandse bestedingen aan de groei blijft naar verwachting beperkt, vooral omdat de crisis in de financiële sector nog niet volledig voorbij is. De grootste Japanse banken hebben in de afgelopen jaren duidelijk geherstructureerd en verkeren daardoor in een betere positie, maar dit is nog niet het geval voor de vele kleinere banken.

China kent momenteel een spectaculaire economische ontwikkeling. Ondanks de Sars-epidemie liep de BBP-groei op tot 9,1% in 2003 en steeg de invoer met meer dan 30%. Daarmee was China mondiaal gezien de belangrijkste groeimotor. Vooral de Aziatische nieuwe industrielanden profiteerden van de fenomenale stijging in de Chinese invoer. Minder belicht is dat ook de tweede Aziatische gigant, India, dankzij dereguleringen en een gunstige moesson een markante economische groei kende. India profiteerde ook van outsourcing door westerse bedrijven in de dienstensector, al was de bijdrage hiervan aan de groei zeer beperkt. In 2003 nam het Indiase BBP naar schatting met 7% toe.

In Azië duurt de gunstige ontwikkeling naar verwachting voort in 2004 en 2005. De groei in China neemt vermoedelijk wel enigszins af, maar daar staat tegenover dat in de rest van de regio de recente gunstige uitvoerontwikkeling in sterkere mate doorwerkt op de binnenlandse bestedingen.

Europa

In tegenstelling tot de Verenigde Staten en Japan zag het eurogebied in 2003 het groeitempo afnemen, van de magere 0,9% in 2002 tot een povere 0,4%. In drie landen, Nederland (-0,8%), Portugal (-1,3%) en Duitsland (-0,1%) was zelfs sprake van krimp. Voor het eurogebied kwam de povere groei tot stand in de tweede helft van 2003; in het tweede kwartaal nam het BBP zelfs nog af. Oorzaken voor het achterblijven bij de Verenigde Staten zijn de verslechtering in de concurrentiepositie als gevolg van de appreciatie van de euro en de geringere stimulering via de overheidsbegrotingen. Mogelijk speelden de meer rigide markten ook een rol. Hierdoor wordt minder snel en minder adequaat gereageerd op veranderende omstandigheden en vergt de introductie van nieuwe technologie meer tijd. Het gematigde herstel in de tweede helft van 2003 houdt naar verwachting in 2004 aan, ondanks het negatieve effect van de jongste appreciatie van de euro. De BBP-groei in 2004 wordt geraamd op 1¾%, onvoldoende om de bestaande overcapaciteit en werkloosheid te verminderen. Het herstel wordt in eerste instantie gedragen door de uitvoer, maar later in het jaar zullen consumptie en investeringen waarschijnlijk ook een keer ten goede laten zien. Hierdoor, en door het geringere negatieve effect van de sterkere euro op de uitvoer, loopt naar verwachting de BBP-volumegroei op tot 2¼% in 2005. Daarmee zou voor het eerst in vijf jaar de groei niet meer onder het potentiële groeitempo liggen. Het gemiddelde begrotingstekort zal naar verwachting in 2004 stabiliseren op 2¾% BBP, om vervolgens licht te dalen in 2005. In Duitsland en Frankrijk is de begroting door belastingmaatregelen in 2004 licht expansief. Beide landen zullen naar verwachting ook in 2005 de tekortlimiet van het Verdrag van Maastricht overschrijden.

Financiële markten

De dollar verzwakte in 2003 en begin 2004 verder ten opzichte van de euro en de yen. Oorzaak was het grote Amerikaanse betalingsbalanstekort. Voor 2004 en 2005 wordt de wisselkoers geprojecteerd op 1,25 dollar per euro, een depreciatie van 16% ten opzichte van 2003 en 25% ten opzichte van 2002. De appreciatie van de yen werd het afgelopen jaar geremd door zeer omvangrijke valutamarktinterventies door de Japanse centrale bank, terwijl de vaste wisselkoers van de Chinese renmimbi met de dollar alleen maar gehandhaafd kon blijven door de aanzienlijke toename van de Chinese deviezenreserves. Opvallend was het ontbreken van een effect van de toch forse wisselkoersmutaties op de kapitaalmarktrentes. Het ecart tussen de Amerikaanse en Europese lange rentes bleef beperkt en de renteniveaus bleven historisch gezien laag. De Amerikaanse en Europese centrale banken verlaagden hun rentetarieven verder in de eerste helft van 2003, om deze vervolgens onveranderd te laten. De ECB zal haar tarieven

ook dit jaar naar verwachting nog niet wijzigen, maar voor de Verenigde Staten, waar het conjunctureel herstel verder is, wordt een renteverhoging door de Federal Reserve in de tweede helft van 2004 geraamd. Hierdoor en vanwege het verder aantrekken van de conjunctuur zullen de kapitaalmarktrentes naar verwachting ook enigszins stijgen.

Wereldhandel

De wereldhandelsgroei versnelde aanzienlijk tegen het einde van 2003. In het laatste kwartaal nam het wereldhandelsvolume volgens voorlopige cijfers toe met 17% op jaarbasis ten opzichte van het voorgaande kwartaal. De toename in 2003 werd gedragen door de vraag in Azië. Vooral China voerde de invoer spectaculair op en was daardoor goed voor een derde van de totale wereldhandelsgroei. De aantrekkende wereldhandel ging, zoals gebruikelijk, gepaard met hogere grondstoffenprijzen. De wereldhandelsgroei in 2004 wordt geraamd op 10½%, meer dan het dubbele van de stijging in het voorgaande jaar. Voor 2005 wordt een beperkte vertraging, tot 8½%, geprojecteerd doordat de mondiale economische groei wat afneemt.

	2001	2002	2003	2004	2005
	mutaties per jaar in %				
BBP-volume hoogontwikkelde economieën	1,0	1,4	2,0	3¼	2¾
Consumentenprijs hoogontwikkelde economieën (CPI)	2,2	1,5	1,9	1½	1½
Wereldhandelsvolume goederen	1,5	3,0	5,1	10½	8½
Wereldhandelsprijs (\$)	- 4,1	1,1	9,7	5½	- ¼
industrialproducten (\$)	- 2,7	0,5	8,9	4¾	- ½
grondstoffen excl. energie (\$, HWWA)	- 10,0	2,8	14,2	16¾	6¾
ruwe olie (fob, \$)	- 15,8	1,9	15,5	½	- 8½
	niveaus				
Eurokoers (dollar per euro, niveau)	0,90	0,94	1,13	1,25	1,25
Ruwe olieprijs (niveau, Brent, \$/vat)	24,6	25,0	28,9	29,0	26,5

Onzekerheden

De onevenwichtige betalingsbalansen vormen momenteel een belangrijke bron van onzekerheden. Het omvangrijke tekort op de Amerikaanse lopende rekening zou kunnen leiden tot een verdere verzwakking van de dollar. Op zich heeft dit al een negatieve invloed op de economische groei van voor Nederland belangrijke handelspartners. Bovendien zou een verdere verzwakking van de dollar en valutamarktonrust kunnen leiden tot hogere kapitaalmarktrentes. Dit zou een minder sterke groei van de wereldeconomie dan thans geraamd tot gevolg kunnen hebben. Aan de andere kant kan, net als in sommige eerdere herstelperiodes, de kracht van de mondiale conjuncturele opleving onderschat worden.

De recente aanslagen in Madrid hebben onderstreept dat terroristische aanslagen een reëel risico blijven. Naast hogere kosten van beveiliging kunnen zij substantiële negatieve effecten

meebrengen op de transport- en toeristenindustrie, en via vertrouwenseffecten op de gehele economie.

1.2 De Nederlandse economie

De Nederlandse economie lijkt zich aan de recessie te onttorstelen, maar het herstel is vooralsnog broos. Dit jaar komt de economische groei naar verwachting uit op 1¼%, om volgend jaar wat verder aan te trekken tot 1½%. Het bescheiden herstel wordt volledig gedragen door de marktsector, die in het kielzog van de internationale opleving duidelijk kan opveren. De geraamde productiegroei blijft in beide jaren evenwel bescheiden, omdat de prijsconcurrentiepositie dit jaar verder verslechtert en de binnenlandse bestedingen zich naar verwachting zwak ontwikkelen. Gezinnen, ondernemers en de overheid werken eerst aan verbetering van hun financiële balansen. De arbeidsmarkt vertoont met name in de raming voor 2004 een uiterst somber beeld, met een fors verlies aan werkgelegenheid en een sterk oplopende werkloosheid. Deze situatie draagt bij aan een geringe contractloonsstijging, die mede gelet op het Najaarsakkoord 2003 volgend jaar nauwelijks boven de nul uitkomt. Ook het inflatietempo vertraagt sterk, tot ¾% in 2005.

Het lang aangekondigde economische herstel lijkt zich, afgemeten aan de seizoensgecorrigeerde kwartaal-op-kwartaal-groei van het BBP-volume, in het vierde kwartaal van vorig jaar ten langen leste te hebben voorgedaan. Volgens voorlopige cijfers van het CBS lag het BBP-volume in het laatste kwartaal van vorig jaar 0,3% hoger dan in het voorafgaande kwartaal, wat omgerekend op jaarbasis een groei impliceert van 1,2%. Afgezien van een tijdelijke opleving in het tweede kwartaal van 2002 is dit de hoogste kwartaal-op-kwartaal-groei in de afgelopen 2½ jaar. Daarmee lijkt de Nederlandse economie zich aan de recessie te hebben onttorsteld, wat correspondeert met de stijgende lijn van de voorlopende CPB-conjunctuurindicator (zie paragraaf 3.1.5). Het herstel is echter broos, van een sterke en robuuste opleving is nog geen sprake.

Ondanks het ontluikende herstel in het laatste kwartaal van vorig jaar is de economie in 2003 met 0,8% gekrompen, verreweg het slechtste groeicijfer in de afgelopen twintig jaar. Voornamelijk onder invloed van een verder aantrekkende internationale economie zal de BBP-groei zich dit jaar naar verwachting herstellen, tot 1¼%, en volgend jaar nog wat aantrekken, tot 1½%. Een kader belicht de risico's voor de Nederlandse economie die voortvloeien uit de belangrijkste onzekerheden in het internationale beeld. Een voortgaande appreciatie van de euro zou de prijsconcurrentiepositie van het eurogebied en daarmee de vooruitzichten voor de Nederlandse economie op korte termijn ongunstig beïnvloeden. Daar staat tegenover dat op korte termijn een goedkopere euro ten opzichte van de dollar en een krachtiger conjunctuurherstel, met name in Azië, geenszins vallen uit te sluiten.

Tabel 1.3 Enkele kerngegevens voor Nederland, 2001-2005

	2001	2002	2003	2004	2005 ^a
	mutaties in % per jaar				
Internationaal					
Relevant wereldhandelsvolume	2,5	2,0	3,7	7½	6¾
Prijspeil goederenimport	0,0	-1,2	-1,4	-1½	-¼
Eurokoers (niveau, dollar per euro)	0,90	0,94	1,13	1,25	1,25
Ruwe-olieprijs (Brent, niveau, dollar per vat)	24,6	25,0	28,9	29	26½
Lonen en prijzen					
Contractloon marktsector	4,5	3,4	2,7	1¼	¼
Loonvoet marktsector	5,6	5,0	4,8	2½	0 (¼)
Prijsconcurrentiepositie (binn. geproduceerde uitvoer)	-1,2	-3,0	-4,9	-1½	1
Consumentenprijsindex (CPI)	4,5	3,4	2,1	1¼	¾
Prijs nationale bestedingen	4,9	3,7	2,5	1¼	¾
Koopkracht (mediaan alle huishoudens)	4,3	0,7	-1,2	0	-½
Volume bestedingen en productie					
Goederenexport (excl. energie)	0,5	0,0	0,5	6½	7½
w.v. binnenslands geproduceerd	-0,9	0,6	-0,6	1¾	2¼
wederexport	2,3	-0,7	1,9	12½	13¾
Goederenimport	1,7	-1,1	0,9	5½	6½
Particuliere consumptie	1,4	0,8	-1,3	¾	1¼
Bruto investeringen bedrijven (excl. woningen)	-1,2	-5,9	-4,0	-2	1¼
Investeringen in woningen	0,8	-3,7	-0,8	2¼	4
Productie marktsector ^b	0,8	-0,7	-1,5	1½	1¾
Bruto binnenlands product	1,2	0,2	-0,8	1¼	1½
Reëel nationaal inkomen	0,0	-1,6	-2,4	3¼	1¼
Arbeidsmarkt					
Werkgelegenheid (in arbeidsjaren)	1,3	0,2	-1,0	-1¼	¾ (¼)
Werkgelegenheid (≥ 12 uur/week, in personen)	1,7	0,8	-0,7	-1	1 (½)
Arbeidsaanbod (in personen)	1,4	1,4	0,6	¾	1¼ (1)
niveaus					
Werkloze beroepsbevolking (in dzd)	252	302	396	515	550
Idem, in % van de beroepsbevolking	3,3	3,9	5,1	6½	7
Werkloosheid en bijstand (in dzd uitkeringsjaren)	543	551	608	715	775
Verhoudingen niet-actieven versus actieven (in %)	65,9	66,3	67,2	70¼	72
Collectieve sector					
Vorderingensaldo collectieve sector (EMU) (% BBP)	0,0	-1,6 ^c	-3,0	-3,3	-2,9
Bruto schuld collectieve sector (ultimo jaar, % BBP)	52,9	52,4	54,8	56,2	58,1
Collectieve lasten (% BBP)	40,0	39,5	39,4	38,9	38,7
Diversen					
Arbeidsinkomensquote marktsector ^b (in %)	83,8	84,9	87,2	85½	84¾
Arbeidsproductiviteit marktsector ^b (in % per jaar)	0,1	0,1	0,6	3¾	1¼ (1¾)
Individuele spaarquote huishoudens (in %)	1,9	2,0	3,2	4	3¾
Uitvoersaldo (% BBP)	5,2	5,1	5,3	6	6
Lange rente (in %, 10-jaars staatsleningen)	5,0	4,9	4,1	4¼	4½

^a De cijfers tussen haakjes zijn gecorrigeerd voor de statistische vertekening als gevolg van de invoering van de wet Verlenging Loondoorbetalingsverplichting bij Ziekte (VLZ). Zie kader in paragraaf 4.1.1.

^b Exclusief delfstoffenwinning en verhuur van en handel in onroerend goed.

^c De cijfers voor 2002 zijn gebaseerd op de Nationale rekeningen 2002. Op basis van voorlopige informatie van het CBS komt het saldo van de lokale overheden en dus het EMU-saldo in 2002 0,3% BBP lager uit.

Onzekerheidsvarianten: appreciatie van de euro en extra wereldhandel

In de centrale projectie ligt besloten dat na het eerste kwartaal van 2004 de euro niet verder apprecieert ten opzichte van de dollar en stabiel blijft op een niveau van 1,25 dollar. Over het verloop van de eurokoers op korte termijn bestaat veel onzekerheid. Enerzijds is een verdere appreciatie van de euro in lijn met fundamentele factoren, zoals het omvangrijke tekort op de lopende rekening van de Verenigde Staten (zie paragraaf 2.3.2). Anderzijds is op korte termijn een depreciatie denkbaar, bijvoorbeeld als gevolg van gunstiger groeiverwachtingen in de Verenigde Staten dan wel een kleiner renteverskil tussen de VS en het eurogebied. Onderstaande tabel schetst de gevolgen voor de Nederlandse economie indien in de loop van dit jaar de euro verder apprecieert, met 10 dollarcent tot 1,35 dollar, en gemiddeld in 2005 op dat hogere niveau blijft. De sterkere euro leidt tot een lagere uitvoer als gevolg van een verslechtering van de prijsconcurrentiepositie. Bovendien groeit de relevante wereldhandel wat minder snel doordat ook andere eurolanden nadeel van de duurere euro ondervinden en deze landen een relatief zwaar gewicht hebben in het Nederlandse uitvoerpakket. De particuliere consumptie komt iets hoger uit doordat ingevoerde producten goedkoper worden en daardoor de inflatie nog verder afneemt. Per saldo komt de productie echter lager uit, omdat het negatieve effect op de uitvoer het positieve effect op de consumptie domineert. De lagere productie heeft een neerwaarts effect op de investeringen en de werkgelegenheid. Bij een lagere eurokoers zijn de effecten omgekeerd. Vanwege de tot nul naderende loonstijging die al is afgesproken in het Najaarsakkoord, is in de varianten gerekend met dezelfde contractlonen als in de centrale projectie.

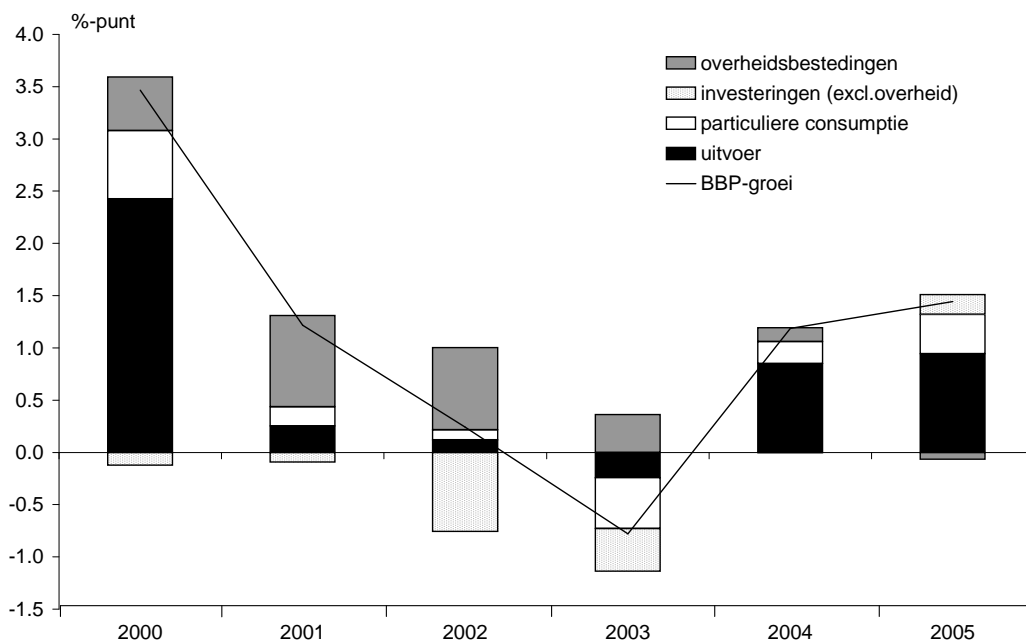
In het verleden is de kracht van het (internationale) economisch herstel vaak onderschat (zie paragraaf 3.1.5). Ook nu is niet uitgesloten dat de economische groei in sommige regio's hoger uitvalt dan in de raming besloten ligt. De kans daarop is het grootst in Azië, waar in de projectie de BBP-groei in de loop van dit jaar al weer afneemt. Indien bijvoorbeeld het economisch herstel in Japan, nu het zich eindelijk aandient, krachtiger en langduriger zou blijken dan geraamd, heeft dit gevolgen voor de wereldhandelsgroei. Onderstaande tabel schetst de gevolgen voor de Nederlandse economie indien de relevante wereldhandel dit jaar 0,5%-punt en volgend jaar 1%-punt sneller stijgt dan geraamd. De sterkere wereldhandelsgroei leidt tot een hogere uitvoer, zodat de productie toeneemt. De hogere productie heeft op zijn beurt een positief effect op de investeringen en de werkgelegenheid.

Effecten van**A: voortgaande appreciatie van de euro tot 1,35 dollar eind 2004****B: sterker internationaal economisch herstel**

	Hogere euro		Hogere wereldhandel	
	2004	2005	2004	2005
	cumulatieve afwijkingen in %			
Relevante wereldhandel	- 0,1	- 0,4	0,5	1,5
Concurrentenprijs (exclusief energie)	- 1,3	- 3,2	0,2	0,8
Invoerprijs goederen	- 0,8	- 2,1	0,3	1,2
Contractloon marktsector	0,0	0,0	0,0	0,0
Consumentenprijsindex (CPI)	- 0,1	- 0,6	0,1	0,3
Bruto binnenlands product (BBP)	- 0,1	- 0,5	0,2	0,5
Particuliere consumptie	0,1	0,3	0,0	0,0
Investerings bedrijven (exclusief woningen)	- 0,2	- 1,0	0,3	1,1
Uitvoer goederen (exclusief energie)	- 0,5	- 1,5	0,5	1,4
Werkgelegenheid marktsector	0,0	- 0,4	0,0	0,3
Arbeidsinkomensquote (niveau)	0,1	0,5	- 0,1	- 0,3
EMU-saldo (niveau, % BBP)	0,0	- 0,2	0,0	0,2

Vergeleken met de realisaties van de drie vorige jaren van groeiherstel na een recessie (1976, 1983 en 1994), moeten de groeiraming voor 2004 alsmede de groeiversnelling ten opzichte van vorig jaar als bescheiden worden getypeerd. De oorzaak daarvan ligt niet bij de geraamde groei van de relevante wereldhandel, die nauwelijks onderdoet voor de realisaties in de eerdere hersteljaren. Maar de substantiële verslechtering van de prijsconcurrentiepositie in de afgelopen drie jaar, die dit jaar naar verwachting nog zal aanhouden, leidt ertoe dat Nederlandse exporteurs niet optimaal kunnen profiteren van de internationale economische opleving. Daar komt bij dat de binnenlandse bestedingen in de raming maar een bescheiden bijdrage leveren aan de economische groei, zodat de export de motor van het groeiherstel zal moeten zijn (zie figuur 1.2).¹

Figuur 1.2 Bijdragen van bestedingscategorieën aan BBP-groei, 2000-2005^a

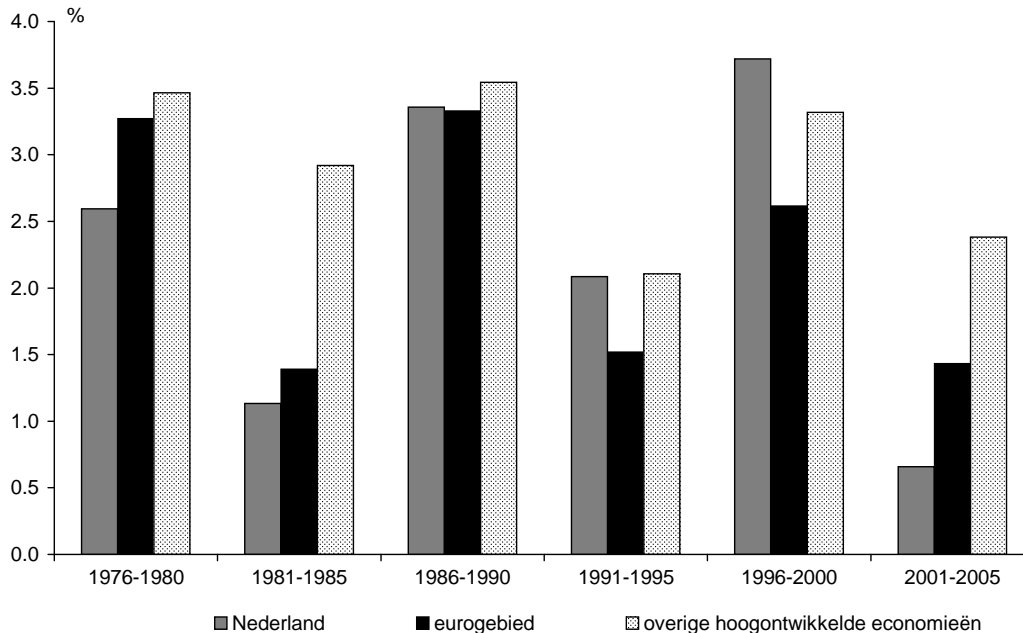
^a De finale en gecumuleerde intermediaire invoer zijn in mindering gebracht bij de betreffende afzetcategorieën.

Ook internationaal vergeleken is de voor dit en volgend jaar geraamde economische groei bescheiden van omvang. Samen met de eveneens relatief slechte groeiprestaties in de afgelopen drie jaar impliceert de huidige raming dat gemiddeld in de vijfjaarsperiode 2001-2005 de economische groei in Nederland $\frac{3}{4}$ %-punt per jaar achterblijft bij de gemiddelde groei in het eurogebied en zelfs $1\frac{3}{4}$ %-punt bij die in de overige hoogontwikkelde economieën. Uit figuur 1.3 blijkt dat sinds 1976 in geen enkele andere vijfjaarsperiode de gemiddelde jaarlijkse BBP-groei in Nederland zo ver bij die in andere landen is achtergebleven. Tevens komt de uitzonderlijk hoge groei in Nederland in de laatste vijf jaar van de vorige eeuw naar voren.

¹ De bijdrage van de overheidsbestedingen wordt in 2004 en 2005 met 0,2%-punt gedrukt door financieringsverschuivingen van collectieve zorguitgaven naar particuliere zorguitgaven, met een spiegelbeeldig effect bij de particuliere consumptie.

Deze resulteerde uiteindelijk in een krappe arbeidsmarkt en forse stijgingen van de arbeidskosten per eenheid product, waarmee de kiem werd gelegd voor de relatief slechte groeiprestatie in de daarop volgende vijfjaarsperiode.²

Figuur 1.3 Gemiddelde BBP-groei per jaar in vijfjaarsperioden in Nederland, eurogebied en overige hoogontwikkelde economieën, 1976-2005

In historisch opzicht vormt de geraamde groei van gemiddeld krap ¾% per jaar in de periode 2001-2005 eveneens een dieptepunt. Zelfs in de periode 1981-1985, waarin tot nu toe de zwaarste naoorlogse recessie plaatsvond, was de gemiddelde BBP-groei per jaar ½%-punt hoger dan in het huidige tijdvak. Desondanks lijkt het zogenoemde crisisgevoel momenteel minder hevig te zijn dan destijds. Waarschijnlijk wordt dit gevoel niet zozeer bepaald door de BBP-groei, maar meer door grootheden die een relatie hebben met wat mensen direct (in hun omgeving) ervaren.³ Een kader laat zien dat enkele stemmingsbepalende grootheden nu niet zo ongunstig zijn als twintig jaar eerder. Wel zou het crisisgevoel in de loop van 2004 nog kunnen toenemen, omdat de werkloosheid dit jaar nog flink oploopt.

Uitvoer, prijsconcurrentiepositie en marktaandeel

De voornaamste reden voor het achterblijven van de groei in de periode 2001-2005 is gelegen in de relatief ongunstige uitvoerontwikkeling. Ter illustratie is berekend wat de gevolgen voor de economische groei zouden zijn indien de binnenslands geproduceerde uitvoer van goederen en diensten (exclusief energie) zich in deze periode overeenkomstig de gemiddelde uitvoergroei

² Voor een uitgebreidere analyse van de omslag in de relatieve groeiprestatie, zie *Centraal Economisch Plan 2003*, blz. 22.

³ Hoewel het gemiddelde welvaartsniveau momenteel circa 35% hoger ligt dan twintig jaar terug, is dit voor het ervaren crisisgevoel waarschijnlijk niet relevant. Welvaartsbeleving is in hoge mate een relatief begrip, waarbij men zich vooral spiegelt aan het recente verleden en aan de welvaart van anderen om zich heen.

van goederen en diensten in het eurogebied (3½% per jaar)⁴ In dat geval zou de jaarlijkse BBP-groei in Nederland gemiddeld circa 0,6%-punt hoger uitkomen. Door deze hypothetische extra groei zou de groeiachterstand van Nederland ten opzichte van het eurogebied vrijwel volledig verdwijnen, wat laat zien dat deze achterstand nauwelijks door het verloop van de binnenlandse bestedingen wordt veroorzaakt.⁵

Waarom ontwikkelt de uitvoer van binnenlandse herkomst zich in Nederland zo ongunstig vergeleken met andere landen? Hiervoor zijn diverse oorzaken aan te wijzen. In de eerste plaats zijn producten van Nederlands fabrikaat relatief duur geworden. Door de krappere situatie op de arbeidsmarkt zijn de arbeidskosten per eenheid product in de Nederlandse verwerkende industrie, waar het leeuwendeel van de geëxporteerde goederen wordt gefabriceerd, in de periode 1998-2003 ieder jaar sterker gestegen dan bij de concurrenten in het eurogebied. Naast hogere contractloonstijgingen speelde vanaf 2001 ook de lagere groei van de arbeidsproductiviteit een rol, in samenhang met 'labour hoarding' bij een sterk tegenvallende productiegroei. Gecumuleerd zijn sinds 1998 de arbeidskosten per eenheid product in Nederland ruim 12%-punten meer gestegen dan in het eurogebied. Daar komt bij dat ten opzichte van de industriële concurrentie van buiten het eurogebied de concurrentiepositie vanaf 2001 behoorlijk is verslechterd door de appreciatie van de euro. De Nederlandse economie ondervindt daar op korte termijn meer nadeel van dan de grotere landen in het eurogebied.⁶ De desbetreffende effectieve koers van de euro ligt dit jaar in de raming bijna 28% hoger dan in 2000. De euro is niet alleen geapprecieerd ten opzichte van de dollar, maar ook ten opzichte van het Britse pond en de Japanse yen. Exporteurs hebben weliswaar een deel van het resulterende concurrentienadeel opgevangen door in te teren op hun winstmarges, maar desondanks is de prijsconcurrentiepositie ten opzichte van alle concurrenten aanzienlijk verslechterd.

In de tweede plaats heeft de landensamenstelling van onze uitvoer een drukkend effect. Naar verwachting groeit in de periode 2001-2005 de wereldhandel gemiddeld 1½%-punt per jaar sneller dan de voor Nederland relevante wereldmarkt. Dit groeiverschil wordt veroorzaakt doordat de economische groei en daarmee de invoervraag in de voor Nederland belangrijkste landen relatief laag is.

In de derde plaats verliezen Nederlandse exporteurs jaarlijks marktaandeel aan opkomende economieën in met name Azië en Centraal Europa. Weliswaar doet dit verschijnsel zich ook voor in andere hoogontwikkelde landen, maar het lijkt voor de ontwikkeling van de

⁴ Idealiter zou in deze exercitie net als voor Nederland ook voor het eurogebied de ontwikkeling van de uitvoer gecorrigeerd moeten worden voor de wederuitvoer en de uitvoer van energie. Aangezien beide genoemde componenten een uiterst bescheiden deel uitmaken van de uitvoer van het eurogebied, mag worden aangenomen dat de uitkomst van de analyse hierdoor niet wordt beïnvloed. Wederuitvoer speelt alleen een bescheiden rol in België, terwijl de uitvoer van energie in 2002 slechts 2,7% van de totale uitvoer in het eurogebied uitmaakte.

⁵ Bij deze berekening is rekening gehouden met macro-economische doorwerkingseffecten, zoals hogere reële loonkosten als gevolg van de krappere situatie op de arbeidsmarkt.

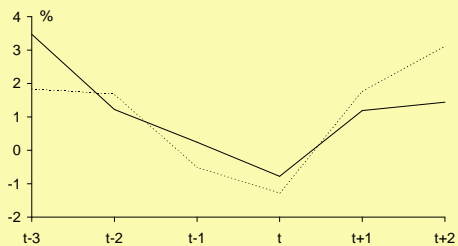
⁶ Zie *Centraal Economisch Plan 2002*, blz. 96-98 en EC, *European integration and the functioning of product markets, European Economy, Special report no. 2, 2002*.

BBP-groei geen goede indicator voor crisisgevoel

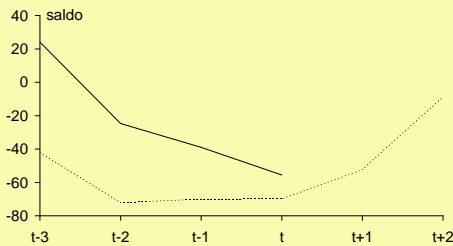
Om te bepalen of en in welke mate sprake is van een economische recessie wordt vaak gekeken naar de kwartaal-opkwartaal-groei cijfers van het BBP-volume. Naast het voordeel van de eenvoud kent deze methode belangrijke nadelen vanwege de frequente bijstellingen en het eendimensionale karakter van het betreffende cijfer. Door het macro-economische karakter van de BBP-groei cijfers vormen zij geen goede indicator van het crisisgevoel dat bij mensen leeft. Dit bezwaar komt duidelijk tot uiting wanneer de huidige recessie wordt vergeleken met die van begin jaren tachtig. In onderstaande figuren zijn de ontwikkelingen van diverse grootheden rondom de recessies van 1982 en 2003 afgebeeld. Afgemeten aan de volume-ontwikkeling van het BBP komen beide recessies redelijk overeen. Desondanks lijkt momenteel minder sprake te zijn van een ernstig en breed gedeeld crisisgevoel dan begin jaren tachtig.^a Waarschijnlijk wordt het algehele crisisgevoel niet zozeer bepaald door de BBP-groei, maar meer door grootheden die een directe relatie hebben met wat mensen ervaren, zoals (kans op) ontslag en werkloosheid, koopkracht en vermogen. Uit onderstaande figuren blijkt dat de winstgevendheid in bedrijven en het werkloosheidspercentage in de huidige periode van conjuncturele neergang in de meeste jaren op een aanzienlijk gunstiger niveau liggen dan destijds, terwijl ook de koopkracht zich nu beter ontwikkelt. Daar komt nog bij dat in 1999-2003 de reële huizenprijs met bijna 45% is gestegen (niet helemaal zichtbaar in de figuur), terwijl in de periode 1979-1983 de reële huizenprijs in totaal met bijna 45% daalde. Door deze factoren is ook het oordeel van consumenten over het economische klimaat, als onderdeel van het consumentenvertrouwen, momenteel minder negatief dan twintig jaar terug.

..... 1979-1984 — 2000-2005

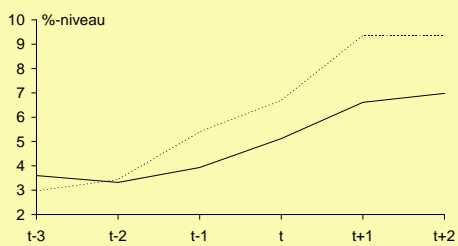
Ontwikkeling BBP-volume

Consumentenvertrouwen, economisch klimaat

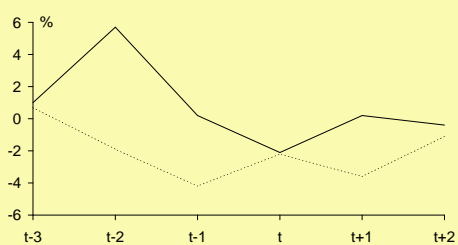
Werkloosheidspercentage

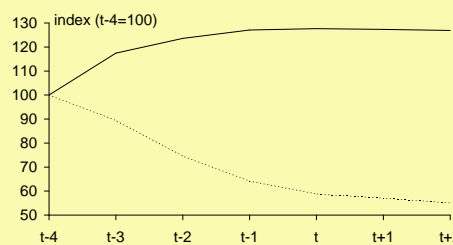
Arbeidsinkomensquote marktsector

Koopkrachtontwikkeling modaal (excl. incidenteel)

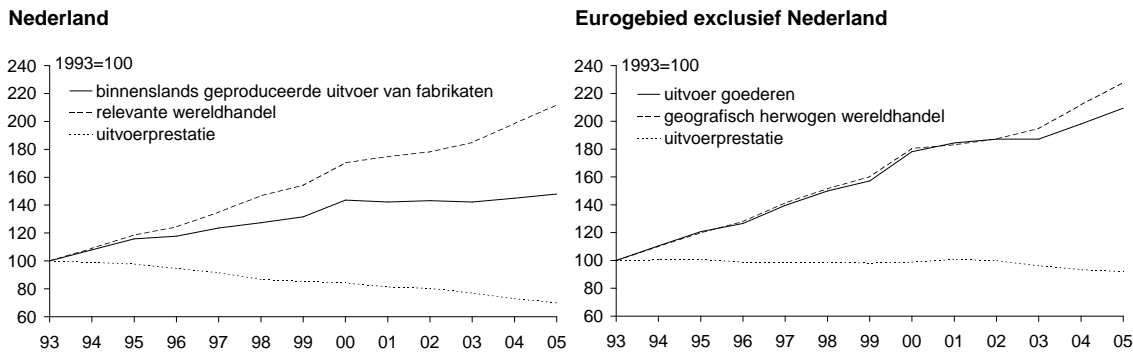

Reële huizenprijs

^a Dit blijkt in het bijzonder uit de minder negatieve oordelen van huishoudens over hun eigen financiële situatie en het algemeen economisch klimaat komend jaar, die in het kader van het Consumenten Conjunctuuronderzoek door het CBS gemeten worden.

Figuur 1.4 Uitvoerprestatie in Nederland en eurogebied (uitgezonderd Nederland), 1993-2005 (index, 1993=100)

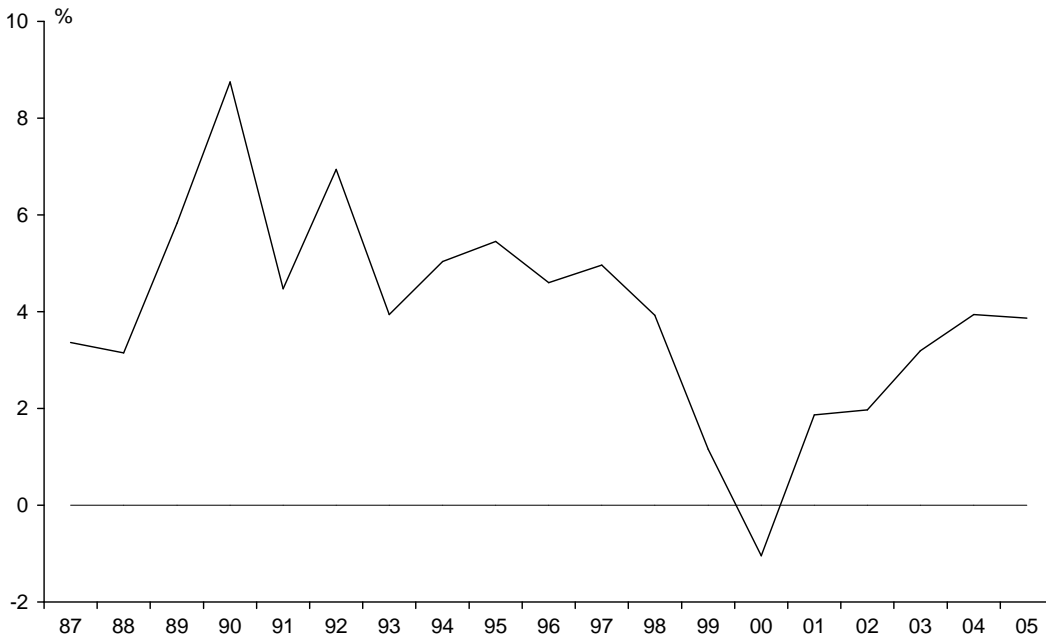
binnenslands geproduceerde uitvoer in Nederland relatief belangrijk. Mogelijk speelt de goederensamenstelling van het Nederlandse exportpakket hier een rol.

Dit jaar komt het volume van de binnenslands geproduceerde uitvoer van goederen, ongerekend energie, naar verwachting 1 $\frac{3}{4}$ % hoger uit dan een jaar eerder en voor volgend jaar wordt een groei van 2 $\frac{1}{4}$ % geraamd. Ook in beide ramingsjaren blijft de groei van de binnenslands geproduceerde uitvoer daarmee ruim achter bij die van de relevante wereldhandel. Dit marktverlies bedraagt in deze jaren naar verwachting respectievelijk 5 $\frac{1}{2}$ % en 4 $\frac{1}{2}$ %, wat in historisch opzicht fors is.

De zojuist genoemde oorzaken voor de tegenvallende ontwikkeling van de binnenslands geproduceerde uitvoer gelden niet of nauwelijks voor de wederuitvoer. De wederuitvoer heeft voornamelijk betrekking op goederen die via Nederland worden gedistribueerd in Europa. Gegeven de gunstige ligging van ons land wordt de ontwikkeling van de wederuitvoer primair bepaald door de vraag naar elektronica en ICT-producten in het Europese achterland en veel minder door nationale kostenfactoren en relatieve prijzen. Voor dit en volgend jaar is voorzien dat de afzet van dit soort producten, die circa 65% uitmaken van het wederuitvoerpakket, zeer sterk toeneemt. Hierdoor groeit de wederuitvoer in de ramingsjaren waarschijnlijk met dubbele cijfers, zoals in de periode 1993-2000 overigens gebruikelijk was.

Particuliere consumptie

Vorig jaar is de particuliere consumptie met 1,3% gedaald. In de gehele naoorlogse periode staan alleen 1951 en 1981 te boek als jaren met een grotere krimp van het consumptievolume. Dit tegenvallende resultaat hangt vooral samen met de stagnatie van het reëel beschikbaar gezinsinkomen, voornamelijk veroorzaakt door werkgelegenheidsverlies en hogere pensioen- en ziektekostenpremies, en met de vertraagde doorwerking van de forse koersdalingen op de aandelenmarkt in de afgelopen drie jaar. Ook het historisch lage niveau van het consumentenvertrouwen heeft waarschijnlijk een aanvullende rol gespeeld bij de terugval van de bestedingen en de sterke stijging van de besparingen. Vooral in de tweede jaarhelft bleef de consumptiegroei sterk achter en werd er zelfs zodanig fors bezuinigd op de consumptieve

Figuur 1.5 Individuele besparingen van gezinnen in procenten van beschikbaar gezinsinkomen, 1987-2005

bestedingen, dat de individuele besparingen vorig jaar met 1,2%-punt van het beschikbaar gezinsinkomen opliepen.

Voor dit jaar wordt een bescheiden consumptiegroei geraamd, van $\frac{3}{4}\%$. Deze groei moet echter grotendeels worden toegeschreven aan de verschuiving van de collectief gefinancierde zorguitgaven naar de particuliere zorguitgaven (en daarmee de particuliere consumptie) als gevolg van de pakketverkleining in de ZFW. Afgezien van deze financieringsschuif groeit de particuliere consumptie naar verwachting nauwelijks, ondanks een stijgend reëel beschikbaar gezinsinkomen. Het gevolg is dat in de projectie de individuele spaarquote dit jaar met ruim 1%-punt verder oploopt, tot circa 4% van het beschikbaar gezinsinkomen. Daarmee komt de spaarquote op een niveau dat redelijk vergelijkbaar is met het gemiddelde niveau vóór 1999. In 1999 en vooral 2000 liet de consument de teugels vieren (zie figuur 1.5), daartoe aangemoedigd door een uitzonderlijk gunstige ontwikkeling van het gezinsvermogen. Toen in 2001 voor het eerst in tien jaar het netto vermogen van gezinnen in procenten van hun beschikbaar inkomen daalde, zijn consumenten begonnen met het op orde brengen van hun balansen. In de projectie ligt besloten dat dit proces ook in 2004 aanhoudt. Uitgaande van de gebruikelijke technische ramingsregel voor de ontwikkeling van de aandelenkoersen⁷ kan dit jaar weliswaar een einde komen aan een periode van drie jaar met negatieve vermogenseffecten vanuit het aandelenvermogen van gezinnen. Maar het is niet aannemelijk dat, nu veel particuliere beleggers hun financiële wonden nog likken, de bescheiden koerswinsten direct en op grote schaal worden vertaald in consumptieve aankopen. De recente ervaringen op de aandelenmarkt

⁷ Deze regel luidt dat de gemiddelde groei van de aandelenkoersen overeenkomt met het niveau van de lange rente vermeerderd met een risicopremie en verminderd met een gemiddeld dividendrendement.

zullen vermoedelijk aanleiding zijn tot een wat conservatiever bestedingsgedrag dan vóór de aandelen crisis.⁸

Ook volgend jaar is sprake van een verschuiving binnen het bestedingspakket van gezinnen, nu als gevolg van de introductie van eigen betalingen onder het in te voeren eigen risico in de ZFW.⁹ Deze betalingen worden tot de particuliere consumptie gerekend. De voor 2005 geraamde groei van de particuliere consumptie met 1¼% valt voor ongeveer ½%-punt aan deze financieringsschuif toe te rekenen. Aangezien het reëel beschikbare loon- en uitkeringsinkomen nauwelijks stijgt, impliceert de raming voor volgend jaar een lichte daling van de spaarquote.

Investeringen van bedrijven

Ook bedrijven zijn druk in de weer om hun financiële balansen te versterken. Vorig jaar daalde de solvabiliteit tot het laagste niveau in twintig jaar, door geringe winsthoudingen, omvangrijke afboekingen op betaalde goodwill en negatieve herwaarderingen door de dalende dollarkoers. Op al deze drie facetten wordt voor dit en volgend jaar een keer ten goede voorzien. Ook door schuldaflossing zal de solvabiliteit zich in de ramingsjaren enigszins herstellen, zij het dat de niveaus uit de tweede helft van de jaren negentig nog ver buiten bereik liggen. De keerzijde van de schuldsanering is dat bedrijven op korte termijn minder kunnen investeren in nieuwe kapitaalgoederen. Dit jaar nemen de bedrijfsinvesteringen, uitgezonderd woningen, voor het vierde jaar op rij af. Door de lage bezettingsgraad en winstgevendheid zijn er ook weinig prikkels om uit te breiden en te investeren. Achter de geraamde krimp van 2% gaat wel een geschakeerd beeld schuil. Zo trekken naar verwachting met name de investeringen in computers aan, terwijl die in gebouwen en vervoermiddelen substantieel dalen.

Volgend jaar neemt het investeringsvolume naar verwachting in bescheiden mate toe, met 1¼%. De investeringen in machines en computers trekken waarschijnlijk verder aan, terwijl aan de jarenlange daling van de investeringen in wegvervoermiddelen een einde komt. Van een uitbundig herstel is echter geenszins sprake, wat ook niet verwonderlijk is gelet op de bescheiden productiegroei en winstgevendheid die worden voorzien.

Arbeidsmarkt, productiviteit en spanningsindicatoren

De arbeidsmarkt vertoont in 2004 een uitgesproken somber beeld. Nadat vorig jaar de werkgelegenheid in de marktsector al met 2% terugliep, wordt voor dit jaar een nog iets grotere daling verwacht, namelijk met 2¼% oftewel meer dan 100 000 arbeidsjaren. In de naoorlogse geschiedenis nam alleen in 1982 het aantal arbeidsjaren in de marktsector nog sterker af. De vraag naar arbeid reageert hiermee met de gebruikelijke vertraging op de ongunstige ontwikkelingen van het productievolumen, de winstgevendheid en de reële arbeidskosten in het

⁸ Zie ook P.J.A. van Els, W.A. van den End en M.C.J. van Rooij, Financial behaviour of Dutch households: analysis of the DNB Household Survey 2003, Research Memorandum WO no. 744, De Nederlandsche Bank, oktober 2003.

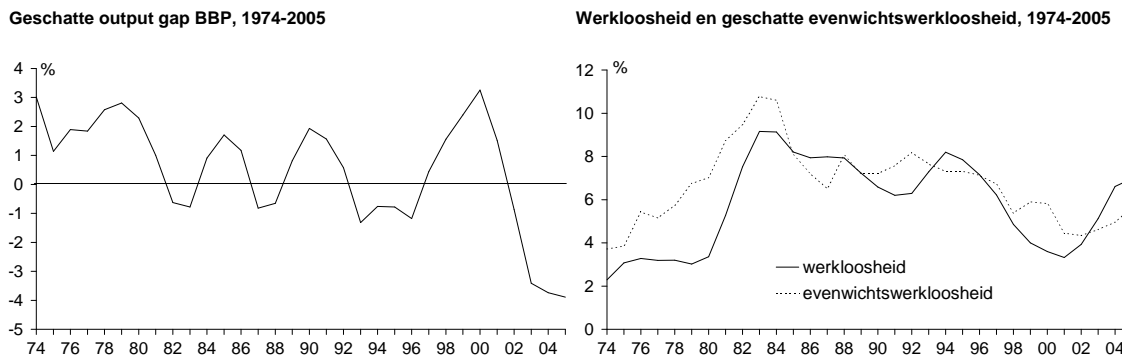
⁹ Inmiddels heeft het kabinet besloten in plaats van een eigen risico een no-claimteruggaveregeling in te voeren. Het was niet meer mogelijk dit in het CEP te verwerken.

afgelopen jaar. Doordat het productievolume in de marktsector dit jaar naar verwachting een herstel laat zien, neemt de arbeidsproductiviteit in de raming sterk toe, met 3¼%.

Het werkgelegenheidsverlies in de marktsector wordt bij lange na niet gecompenseerd door de werkgelegenheidsstijging in de zorgsector, die inmiddels over zijn hoogtepunt heen is, noch door die bij de overheid, waar deze geheel is verdwenen. Derhalve daalt de totale werkgelegenheid in de projectie voor dit jaar met 1% oftewel 65 000 personen. Hoewel door demografische factoren en het ‘discouraged worker’-effect het arbeidsaanbod dit jaar relatief weinig toeneemt, loopt de werkloosheid per saldo sterk op, met circa 120 000 personen, tot 6½% van de beroepsbevolking.

Voor het tweede achtereenvolgende jaar komt het werkloosheidspercentage daarmee hoger uit dan de geschatte evenwichtswerkloosheid. Tegenover de verder afnemende spanning op de arbeidsmarkt staat een kleine toename van de spanning op de productmarkt, tot uiting komend in een iets hogere bezettingsgraad in de marktsector. Per saldo blijft de feitelijke productie ver onder het geschatte potentiële BBP-niveau; de in historisch opzicht reeds zeer negatieve output gap neemt dit jaar naar verwachting nog met ¼%-punt toe (zie figuur 1.6).

Figuur 1.6 Spanningsindicatoren

In de projectie ligt besloten dat zich in de loop van volgend jaar een kentering op de arbeidsmarkt zal voordoen. Waar in de periode 2002-2004 de werkgelegenheid in de marktsector gecumuleerd met naar schatting 240 000 arbeidsjaren daalt, wordt voor volgend jaar een bescheiden toename van 25 000 arbeidsjaren voorzien. Hoewel het verwachte herstel van productie en winstgevendheid ervoor zorgt dat de werkgelegenheid in de marktsector niet verder krimpt, moet het leeuwendeel van deze stijging worden toegeschreven aan de (statistische effecten van de) invoering van de wet Verlenging Loondoorbetalingsverplichting bij Ziekte (VLZ). Met ingang van 1 januari 2005 wordt de loondoorbetalingsperiode bij ziekte met één jaar verlengd. Aangezien in de Nationale rekeningen het ziekteverzuim wordt gerekend tot het arbeidsvolume, nemen hierdoor in 2005 en 2006 de werkgelegenheid en het arbeidsaanbod gecumuleerd met circa 50 000 personen toe en het aantal arbeidsongeschikten met nagenoeg hetzelfde aantal af (zie kader in paragraaf 4.1.1). Aangezien het productievolume er op korte termijn niet door wordt beïnvloed, heeft de wet VLZ een drukkend effect op de

gemeten arbeidsproductiviteit in de marktsector. In de laatste kolom van tabel 1.3 is bij de relevante variabelen tussen haakjes aangegeven wat het groeicijfer is na correctie voor deze statistische vertekening.

In de loop van volgend jaar komt de stijging van de werkloosheid waarschijnlijk tot stilstand. Gemiddeld komt de werkloze beroepsbevolking echter nog circa 35 000 personen hoger uit dan dit jaar en loopt het werkloosheidspercentage verder op, tot 7%. Desalniettemin is geen sprake van een verdere ontspanning van de arbeidsmarkt, aangezien de geschatte evenwichtswerkloosheid nog wat sterker oploopt als gevolg van de voorziene stijgingen van de lasten op arbeid en de reële rente in dit en volgend jaar. Doordat de bezettingsgraad in de marktsector waarschijnlijk iets daalt, wordt de output gap in de projectie voor volgend jaar nog sterker negatief, om uit te komen op maar liefst -4%.

Loonontwikkeling en arbeidsinkomensquote

De loonvoet is in de afgelopen vier jaar met ongeveer 5% per jaar gestegen. Voor dit jaar wordt een halvering van het groeitempo verwacht; volgend jaar zal de loonvoet naar verwachting stabiliseren. De contractloonstijging, de incidentele loonontwikkeling en de ontwikkeling van de sociale lasten dragen hier alle drie aan bij.

De gemiddelde contractloonstijging in de marktsector neemt naar verwachting af van 2,7% in 2003 naar 1¼% in 2004. De contractloonstijging in 2004 is grotendeels het gevolg van overloop van loonstijgingen in 2003 en van loonstijgingen in 2004 die nog zijn afgesproken vóór het Najaarsakkoord. De verwachte afname van de contractloonstijging hangt vooral samen met de sterke stijging van de werkloosheid en de daling van de inflatie. Verder is er in de raming vanuit gegaan dat kabinet en sociale partners dit voorjaar overeenstemming bereiken over de beleidsdossiers waaraan in het Najaarsakkoord de tot nul naderende ontwikkeling van de lonen is gekoppeld (VUT/prepensioen/levensloop). Mede hierdoor zou de gemiddelde contractloonstijging volgend jaar op het historisch zeer lage niveau van ¼% kunnen uitkomen. De incidentele loonontwikkeling is volgend jaar negatief als gevolg van de eerdergenoemde verlenging van de loondoorbetaling bij ziekte gedurende het tweede ziektejaar (zie kader in paragraaf 4.1.1). De sociale lasten nemen dit jaar nog toe door stijgende pensioenpremies; voor volgend jaar wordt een stabilisatie voorzien.

Met name door de combinatie van hoge loonstijgingen en lage groei van de arbeidsproductiviteit is in de afgelopen vijf jaar de arbeidsinkomensquote telkens verder opgelopen. Vorig jaar werd een niveau bereikt van 87,2%, maar liefst 6,2%-punt hoger dan in 1998 en het hoogste niveau in de laatste twintig jaar. Naar verwachting treedt dit jaar een kentering op. Onder invloed van het conjuncturele herstel van de arbeidsproductiviteitsontwikkeling en van een beperkte loonstijging zullen de arbeidskosten per eenheid product voor het eerst sinds 1995 een daling laten zien. In combinatie met een

ruilvoetverbetering, veroorzaakt doordat de duurdere euro tot lagere invoerprijzen leidt, neemt hierdoor de arbeidsinkomensquote naar verwachting met 1¼%-punt af.

Voor volgend jaar wordt een beperkte verdere daling van de arbeidsinkomensquote voorzien, met ¾%-punt, tot een niveau van 84¾%. Weliswaar nemen door de geraamde loonvoetdaling de arbeidskosten per eenheid product nog wat sterker af dan dit jaar, maar daar staat dan een ruilvoetverslechtering tegenover. Deze verslechtering is de keerzijde van de verwachte verbetering van de prijsconcurrentiepositie van de Nederlandse uitvoer in 2005.

Tabel 1.4 Determinanten van de arbeidsinkomensquote marktsector, 2001-2005					
	2001	2002	2003	2004	2005
	mutaties per jaar in %-punt				
Arbeidsinkomensquote	83,8	85,0	87,2	85½	84¾
Idem, mutatie	1,6	1,1	2,3	- 1¼	- ¾
Bijdrage arbeidskosten per eenheid product	5,3	4,5	4,4	- ¾	- 1
w.v. loonvoet	4,7	4,2	4,0	2	- ¼
arbeidsproductiviteit ^a	0,6	0,3	0,4	- 3	- 1
Bijdrage binnenlandse afzetprijs ^b	- 3,0	- 3,1	- 1,1	- ¼	- ¼
Bijdrage externe ruilvoet	- 0,7	- 0,2	- 0,9	- ¾	¾

^a Netto toegevoegde waarde per arbeidsjaar.
^b Ongerekend indirecte belastingen en subsidies.

Inflatie en koopkracht

De inflatie, die veertien jaar achtereen 2% of meer heeft bedragen, neemt naar verwachting af tot 1¼% in 2004 en ¾% in 2005. De voorziene afname van de inflatie hangt vooral samen met de verwachting dat de arbeidskosten per eenheid product en de invoerprijzen dit jaar en volgend jaar niet toenemen. De prijsverlagingen bij de supermarkten verlagen de inflatie dit jaar met naar schatting 0,3%-punt. Met name de stijging van de indirecte belastingen en de verbetering van de brutomarge leiden ertoe dat het gemiddelde prijsniveau nog toeneemt. De geraamde stijging van de brutomarge is overigens beperkt in vergelijking met eerdere hersteljaren (1976, 1983 en 1994), omdat het conjuncturele herstel nu naar verwachting minder krachtig is.

De koopkracht van huishoudens, die in 2003 daalde met 1¼%, zal dit jaar nauwelijks veranderen en volgend jaar naar verwachting afnemen met ½%. Het koopkrachtbeeld voor 2004 is voor huishoudens met lage inkomens nu gunstiger dan in de Macro Economische Verkenning van september jongstleden, dankzij de lagere ramingen voor de inflatie en de nominale ziektekosten voor ZFW-verzekerden. Dit jaar gaan vooral werknemers in de marktsector met lage inkomens en kinderen er in koopkracht op vooruit. De variatie in de koopkrachtcijfers voor individuele huishoudens is echter aanzienlijk als gevolg van specifieke maatregelen bij de zorg en de huursubsidie. Werknemers met hoge inkomens gaan erop achteruit vanwege de stijging van de premies voor particuliere ziektekosten en pensioen. Ook werknemers in de collectieve sector gaan erop achteruit vanwege de reële loondaling. In 2005 ondervinden de meeste

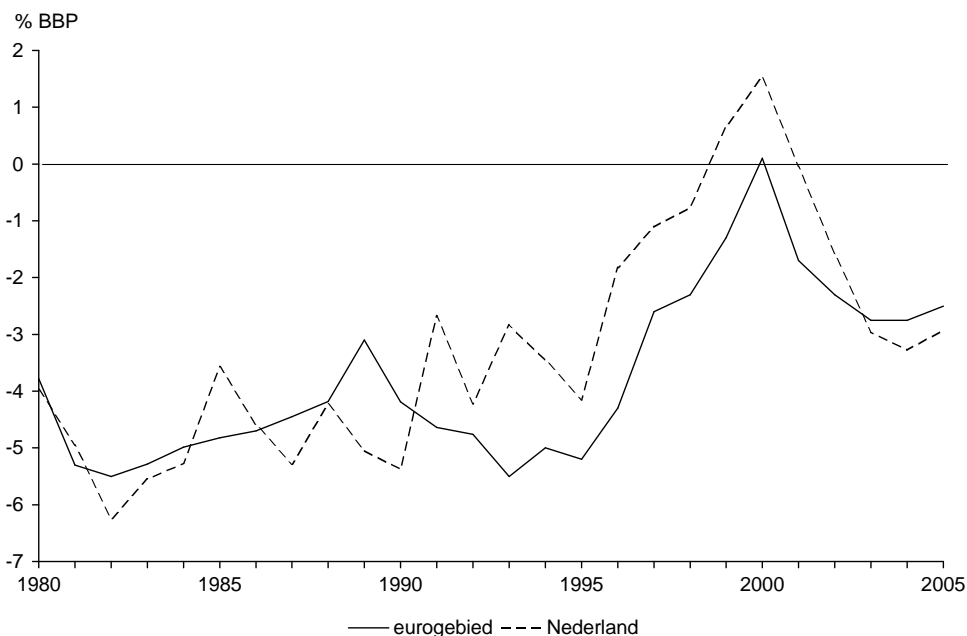
huishoudens een daling van de reële lonen en uitkeringen. Bij de vigerende beleidsuitgangspunten treedt de grootste daling van de koopkracht volgend jaar op bij uitkeringsgerechtigden.

1.3 Collectieve sector

Zonder nader beleid komt het EMU-tekort naar verwachting uit op 3,3% BBP in 2004 en 2,9% BBP in 2005. De oorzaken van de dreigende overschrijding van de EMU-tekortnorm zijn vooral gelegen in de aanzienlijke budgettaire verruiming in de jaren 2001-2002 en in de schamele BBP-groei vanaf 2001. Ondanks de matige ontwikkeling van het BBP blijft de groei van de collectieve uitgaven daar in de raming voor 2004 en 2005 nog bij achter. Ook de collectieve lasten groeien minder snel dan het BBP, omdat tegenover een verzwaring van de microlasten een verdere uitholling staat van de belastinggrondslag. Door de aanhoudende tekorten en de lage economische groei loopt de EMU-schuldquote snel op, van ruim 52% BBP in 2002 naar circa 58% in 2005. Hiermee komt ook de EMU-schuldnorm van 60% BBP in zicht.

Zonder nader beleid loopt het EMU-tekort in 2004 naar verwachting verder op tot 3,3% BBP, om in 2005 licht te dalen tot 2,9% BBP. Daarmee zou Nederland dit jaar de tekortlimiet van het Verdrag van Maastricht van 3% BBP overschrijden. De minister van Financiën heeft de Europese Commissie inmiddels laten weten dat Nederland voor 2004 uitgaat van een tekort van 2,9% BBP.¹⁰ Het hiervoor benodigde aanvullende beleidspakket is nog niet ingevuld en daarom niet in dit CEP verwerkt.

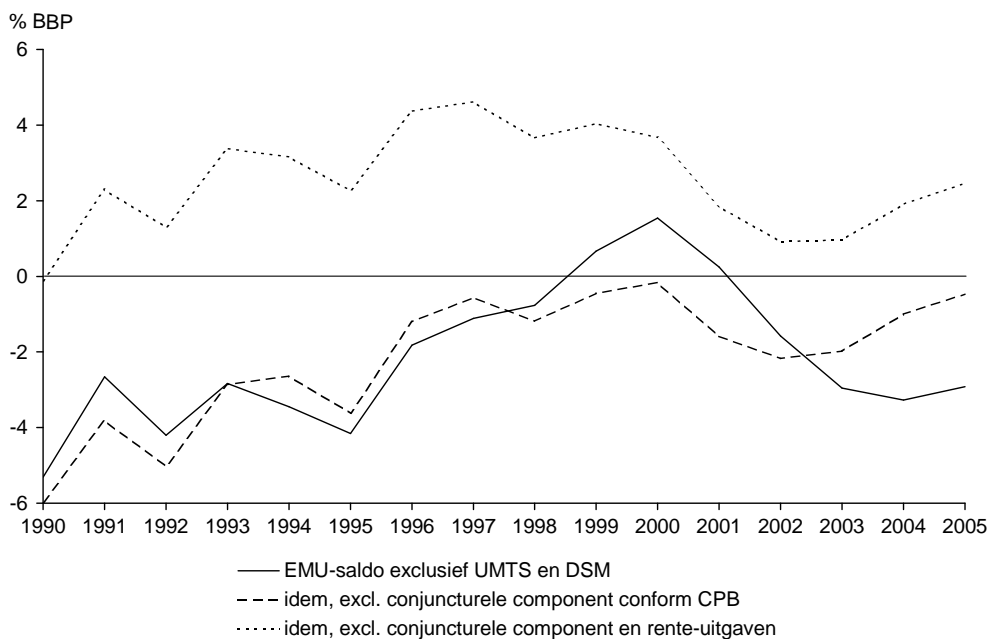
Figuur 1.7 EMU-saldo Nederland en eurogebied, 1980-2005

¹⁰ Brief van de minister van Financiën aan de Tweede Kamer inzake de halfjaarlijkse notificatie van Nederland aan de Europese Commissie over het EMU-saldo en de EMU-schuld, 1 maart 2004, Kamerstuk 2003-2004, 292001XB, nr.12.

De verslechtering van het EMU-saldo met bijna 5%-punt BBP vanaf 2000 (gecorrigeerd voor de opbrengst van de UMTS-veiling) is ook in Europees perspectief uitzonderlijk groot. In 2000 lag het Nederlandse EMU-overschot nog ruim boven het gemiddelde in het eurogebied. Ondanks aanzienlijke lastenverzwaringen en ombuigingen van de kabinetten Balkenende is Nederland in enkele jaren in de staartgroep van het eurogebied terechtgekomen (figuur 1.7). Deze slechte positie is temeer opmerkelijk in het licht van de economische prestaties sinds 1990. Bij de huidige raming voor 2004-2005 ligt de groei van de Nederlandse economie over de periode 1991-2005 gemiddeld ½%-punt per jaar boven die in het eurogebied (cumulatief 7½%-punt BBP). In het vorige decennium groeide de Nederlandse economie gemiddeld zelfs 1%-punt per jaar sneller dan het eurogebied. Ondanks deze relatief snelle Nederlandse BBP-groei in het laatste decennium van de vorige eeuw, was de gerealiseerde verbetering van het begrotingssaldo internationaal gezien niet uitzonderlijk. Vanaf 1994 hebben veel EU-lidstaten, mede om zich te kwalificeren voor deelname aan de Economische en Monetaire Unie, de overheidsfinanciën ingrijpend gesaneerd.

Figuur 1.8 EMU-saldo gecorrigeerd voor conjunctuur en rentelasten, 1990-2005

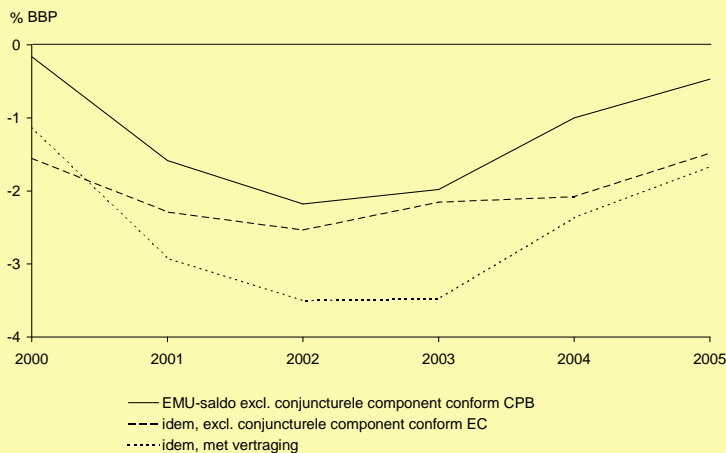
Als indicator voor de consolidatie-inspanningen kan gebruik worden gemaakt van de mutatie in het voor de conjunctuur geschoonde primaire begrotingssaldo, dat wil zeggen het EMU-saldo zonder conjunctuureffecten en zonder rente-uitgaven. Tot 1996/1997 is het primaire structurele saldo (berekend volgens CPB-methode) in Nederland verbeterd (figuur 1.8)¹¹ Dit werd bereikt door het terugdringen van de uitgaven, want de lasten zijn in deze periode nog verlaagd.

¹¹ Het beeld in de figuur wordt iets vertekend door het incidenteel hoge saldo van de lagere overheden in 1997 (1% BBP). Exclusief de lagere overheden ligt de top van het primaire structurele saldo in 1996.

Uiteenlopende ramingen voor het structurele EMU-saldo

Ondanks aanzienlijke ombuigingen en lastenverzwaringen verbetert het structurele EMU-tekort volgens de rekenmethode die de Europese Commissie (EC) hanteert in 2004 met slechts 0,1%-punt tot 2,1% BBP, om volgend jaar verder te verbeteren tot 1,5% BBP. Volgens de CPB-methode is daarentegen sprake van een sterke verbetering in beide jaren: van 2% in 2003 tot 1,0% in 2004 en 0,5% in 2005. Dit economisch meer plausibele verloop kan worden verklaard uit het feit dat in de rekenmethode van het CPB de fasering van de conjuncturele effecten aansluit bij de Nederlandse praktijk: onder meer de vennootschapsbelasting en de werkloosheidsuitgaven reageren traag op een verandering in het tempo van de economische groei.^a Het CPB rekent met een vertraging van drie kwartalen, terwijl de EC rekent met een onvertraagd verband. Onderstaande figuur laat zien wat het effect is van een vertraging van drie kwartalen bij het schatten van de conjuncturele component van het EMU-saldo in de methode van de EC. In dat geval resulteert eveneens een verbetering van het structurele saldo van 2003 naar 2005, met 1¼%-punt.

EMU-saldo gecorrigeerd voor conjuncturele effecten 2000-2005

De figuur maakt duidelijk dat, zelfs bij gelijke vertragingstructuur, de inschatting van het niveau van het structurele saldo aanzienlijk uiteenloopt. Dit wordt veroorzaakt door een andere inschatting van de potentiële groei in de periode 2001-2005, en illustreert dat de berekening van de conjuncturele component van het EMU-saldo is omgeven met een aanzienlijke onzekerheidsmarge. Het beschikbaar komen van nieuwe realisaties, herziene prognoses als ook het toevoegen van een nieuw ramingsjaar kunnen leiden tot aanzienlijke aanpassingen, al lijkt de CPB-methode hiervoor wat minder gevoelig (zie Macro Economische Verkenning 2004, blz. 134). Voor beide methoden moeten de uitkomsten voor het structurele EMU-saldo met de nodige voorzichtigheid worden geïnterpreteerd.

Bij de berekening van het structurele saldo volgens EC-methode verlengt het CPB de ramingsperiode met enkele jaren, conform de werkwijze van de EC bij de berekeningen rond het Stabiliteitsprogramma. Bij de halfjaarlijkse ramingen in het voor- en najaar voegt de EC echter geen jaren toe aan de ramingsperiode. De gevolgen van deze afwijkende praktijk zijn erg groot. Bij identieke cijfers voor de (ramings)jaren tot en met 2005 resulteert dan een structureel saldo van -0,7% BBP in 2005 tegenover -1,5% BBP volgens de methode bij het Stabiliteitsprogramma.

^a Zie ook de uitgebreide analyse in H.C. Kranendonk, Het structureel EMU-saldo: de methoden van het CPB en de Europese Commissie vergeleken, CPB Memorandum 72, 2003.

In de meeste landen van het eurogebied lag de nadruk juist op lastenverhoging.¹² Tot 2000 bleef het structurele primaire saldo in Nederland ongeveer constant, om daarna snel te verslechteren. De verslechtering in 2001 en 2002 hangt samen met de lastenverlichting in het kader van de belastingherziening 2001, structurele uitgavenintensiveringen en achterblijvende inkomsten door de snelle groei van aftrekposten, zoals pensioenpremies en hypotheekrente. De dreigende overschrijding van de EMU-tekortnorm wordt dus zowel veroorzaakt door een aanzienlijke budgettaire verruiming in de jaren 2001-2002 als door de schamele economische groei vanaf 2001. De ombuigingen en lastenverzwaringen van het vorige en het huidige kabinet leiden naar verwachting tot een aanzienlijke verbetering van het structurele primaire EMU-saldo in 2004 en 2005.

Uitgaven

De reële groei van de collectieve uitgaven (gedefleerd met de prijsstijging van het BBP) zwakt sterk af, van 1¾% in 2003 tot ¼% in 2004 en ½% in 2005. Deze gematigde groei reflecteert de netto-ombuigingen van de kabinetten Balkenende, onder meer op het ambtenarenapparaat, de sociale zekerheid en de collectief gefinancierde zorg. Tevens blijft de prijsstijging van de collectieve uitgaven achter bij de prijsstijging van het BBP, door de bevrozing van de contractlonen in de collectieve sector en van de sociale uitkeringen. Ondanks de matige groei van het BBP laat de bruto collectieve-uitgavenquote daarom dit en volgend jaar waarschijnlijk een daling zien, voor het eerst sinds 2000.

Sinds 2002 neemt het aantal inactieven sneller toe dan het aantal actieven. Vooral in 2004 is de toename in de i/a-ratio fors, met 3%-punt de grootste stijging sinds begin jaren tachtig. Deze stijging wordt met name veroorzaakt door de sterke stijging van de werkloze beroepsbevolking. Hierdoor neemt het aantal bijstands- en werkloosheidsuitkeringen snel toe, met 105 000 personen in 2004 en 60 000 personen in 2005. Door ingrepen in de WW slaat de stijging in 2005 per saldo geheel neer in de bijstand.

Daarentegen is de instroom in de WAO spectaculair gedaald, van 92 000 uitkeringsjaren in 2002 tot een historisch laag niveau van 68 000 in 2003. Het tot volle wasdom komen van de premiedifferentiatie (PEMBA) en de toegenomen reïntegratie-inspanningen in het kader van de op 1 april 2002 ingevoerde Wet Poortwachter zijn van invloed op deze daling. Omdat ook een aantal tijdelijke effecten een rol speelt, loopt de instroom dit jaar naar verwachting weer licht op tot ruim 70 000 uitkeringsjaren. Per 1 januari 2004 is de periode van loondoorbetaling bij ziekte verlengd tot twee jaar. Hierdoor zullen in 2005 geen personen direct na hun ziekteperiode in de WAO instromen, zodat de totale instroom volgend jaar gering is. Het kabinetsbeleid is erop gericht de jaarlijkse instroom na 2005 te beperken tot maximaal 25 000 personen structureel, door alleen duurzaam volledig arbeidsongeschikten nog tot de regeling toe te laten.

¹² Zie ECB, De EMU en de tenuitvoerlegging van begrotingsbeleid, *Maandbericht ECB*, januari 2004, blz. 47-57.

Tabel 1.5 Collectieve financiën, 2001-2005

	2001	2002	2003	2004	2005
	% BBP				
Bruto collectieve uitgaven	46,6	47,3	48,5	48,0	47,5
Collectieve lasten	40,0	39,5	39,4	38,9	38,7
Vorderingensaldo (EMU) ^a	0,0	- 1,6	- 3,0	- 3,3	- 2,9
Idem, structureel (EC-methode)	- 2,3	- 2,5	- 2,2	- 2,1	- 1,5
EMU-schuld	52,9	52,4	54,8	56,2	58,1
	mld euro				
Reële groei netto collectieve uitgaven	5¼	5¼	4¼	1½	¼
Idem, conform afbakening uitgavenkader	2	2	4½	¾	½
Mutatie microlastendruk	- 3½	- 1¼	4½	2½	1½

^a De cijfers voor 2002 zijn gebaseerd op de Nationale rekeningen 2002. Op basis van voorlopige informatie van het CBS komt het saldo van de lokale overheden en dus het EMU-saldo in 2002 0,3% BBP lager uit.

De geraamde groei van de zorguitgaven sluit aan bij het Budgettair Kader Zorg, aangevuld met informatie over de tegenvallers in 2003. Dit betekent dat is gerekend met een groei van het volume van de totale zorguitgaven, dus gecorrigeerd voor financieringsverschuivingen door pakketverkleining en eigen betalingen, met 4% in 2004 en 2¼% in 2005. Ramingen van de zorguitgaven zijn met aanzienlijke onzekerheden omgeven, waarbij de ervaring van de laatste jaren leert dat de uitgaven vaker tegenvallen dan meevallen. Dit hangt samen met de specifieke kenmerken van de zorgsector, zoals de beperkte koppeling tussen individueel gebruik en individuele betalingen, en de uitgavenverhogende rol van de medisch-technische ontwikkeling. In de Economische Verkenning 2004-2007¹³ is gewezen op de onzekerheid rond latente vraag en de risico's voor hogere zorguitgaven van tussen de 1 en 5½ miljard in 2007 ten opzichte van de meerjarencijfers uit de Miljoenennota 2003. De hoge volumegroei van de collectieve zorguitgaven in 2003 met 4,9% heeft deels te maken met incidentele factoren, maar wijst er ook op dat structureel meer is geproduceerd om aan wachtlijsten en latente vraag tegemoet te komen. Nu de productie structureel op een hoger niveau ligt, kan beter aan latente vraag en inhaalvraag uit het verleden worden voldaan. Voor latente vraag geldt echter veel sterker dan voor wachtlijsten dat onduidelijk is wanneer het effect ten einde komt. Tegenover het risico van nieuwe tegenvallers zijn er ook factoren die de groei van de zorguitgaven kunnen afzwakken. Door de invoering van 'best practices', zoals gestimuleerd via doorbraakprojecten van het kwaliteitsinstituut voor de Gezondheidszorg, kan de kwaliteit van de zorg aanzienlijk toenemen bij gelijkblijvende of dalende kosten. En diverse beleidsmaatregelen die recent zijn getroffen kunnen tot een lagere zorgvraag leiden, zoals de verhoging van de eigen bijdrage per uur in de AWBZ en het nieuwe protocol voor de Regionale Indicatie Organen (RIO's), dat tot een striktere indicatiestelling kan leiden.

¹³ CPB Document 26, december 2002.

Een belangrijk onderdeel van de begrotingsregels van het kabinet blijft het hanteren van vaste reële uitgavenkaders. De uitgavenkaders zijn opgesteld op basis van het Hoofdlijnenakkoord. Wegens het overschrijden van de signaalwaarden van het EMU-saldo (2,5% BBP voor het feitelijke tekort; 0,5% BBP voor de jaarlijkse verbetering van het structurele tekort) heeft het kabinet echter in augustus 2003 besloten tot een aanvullend pakket met ombuigingen, waardoor het uitgavenniveau lager komt te liggen dan het eerder vastgestelde uitgavenkader: 0,7 mld euro in 2004 en 1,6 mld euro in 2005. De uitgavenramingen uit de Miljoenennota 2004 worden voorlopig als maximum, dat wil zeggen als aanvullend uitgavenkader, gehanteerd. In 2004 wordt dit uitgavenniveau naar verwachting overschreden met 1½ mld euro door uitgaventegenvallers op de Rijksbegroting in enge zin (asielzoekers, ontwikkelingssamenwerking, rentelasten) en bij de zorg. In 2005 bedraagt de overschrijding bij de huidige beleidsuitgangspunten in de raming 1¾ mld euro.

Inkomsten

De (micro-)lasten worden dit jaar met 2½ mld euro verzwaaard en volgend jaar met 1½ mld euro. Ondanks deze maatregelen daalt de collectieve-lastendruk naar verwachting van 39,4% BBP in 2003 naar 38,7% BBP in 2005, waarbij het grootste deel van de daling in 2004 optreedt. De opbrengst van de loon- en inkomstenheffing en van de premies werknemersverzekeringen groeit naar verwachting minder sterk dan het nominale BBP. Dat komt door de verwachte daling van de arbeidsinkomensquote en de stijging van de, voor belasting- en premieheffing aftrekbare, pensioenpremies in 2004 en hypotheekrente in zowel 2004 als 2005. Bovendien blijft in beide ramingsjaren de stijging van de opbrengst achter bij de stijging van de grondslag, doordat de inflatiecorrectie op de heffingskortingen en op de lengte van de belastingschijven groter is dan de contractloonsstijging. De vennootschapsbelasting groeit in 2004 en 2005 naar verwachting iets harder dan het BBP, door de verbeterde winstgevendheid. Dit effect wordt echter gedempt door de naweeën van de ongunstige winstontwikkeling in de afgelopen jaren via neerwaartse bijstelling van voorlopige aanslagen over afgelopen jaren en verliesverrekening.

EMU-saldo en schuld

Ten opzichte van de MEV 2004 is sprake van een verslechtering van het EMU-saldo met 0,6% BBP in 2003 en met 0,9% BBP in 2004. Hiervan hangt een belangrijk deel samen met tegenvallers in de rijksbelastingen en de sociale premies, in lijn met de neerwaartse bijstelling van de economische groeiverwachting voor 2003 met ¾%-punt. Ook de collectieve uitgaven vallen in beide jaren tegen. Tenslotte doet zich in 2003 en 2004 naar verwachting een opvallende tegenvaller (0,2% BBP) voor bij het vorderingensaldo van de lokale overheid. Het afgelopen decennium was bij de lokale overheid meestal sprake van een EMU-overschot van 0,1 of 0,2% BBP. In 2001 is een klein tekort ontstaan; in 2002 liep dit volgens de Nationale rekeningen op tot 0,2% BBP. Volgens meer recente, voorlopige cijfers van het CBS is het vorderingentekort van de lokale overheid, vooral bij gemeenten, in 2002 echter opgelopen

tot 0,5% BBP. Vermoedelijk is de teruglopende opbrengst uit de verkoop van grond een belangrijke factor achter het sterk toegenomen tekort van de lokale overheid in 2002. Conform de gemeentewet moet de begroting van gemeenten op de gewone dienst sluiten of in ieder geval op termijn in evenwicht zijn. De dekking van de rente- en afschrijvingslasten van de kapitaaluitgaven moet binnen een sluitende gewone dienst zijn verzekerd. Tegen deze achtergrond is in de huidige ramingen verondersteld dat het vorderingstekort van de lokale overheid in 2003 beperkt is gebleven tot 0,2% BBP en vervolgens geleidelijk afneemt tot nul in 2007.

De EMU-schuldquote is na een top van 78% in 1993 gedaald tot 52,4% in 2002. Naar verwachting loopt dit kengetal weer op tot circa 58% BBP in 2005. Hiermee komt ook de EMU-schuldnorm van 60% BBP in zicht. Nominaal stijgt de schuld in de raming tussen 2002 en 2005 met ruim 40 mld euro in samenhang met de ongunstige ontwikkeling van het EMU-saldo. Het effect hiervan op de schuldquote wordt maar weinig getemperd door de nominale stijging van het BBP (noemereffect). De zwakke conjunctuur werkt daarmee zowel via de teller als via de noemer door in de snelle verslechtering van de schuldquote.

1.4 Slot

De verwachtingen voor de wereldeconomie zijn gunstig, al zorgen politieke spanningen en economische onevenwichtigheden nog steeds voor onzekerheid. Door een verder verslechterende prijsconcurrentiepositie kan Nederland nog niet ten volle profiteren van het internationale conjunctuurherstel. Het nationale BBP blijft in de raming nog ver achter bij het potentiële productieniveau. Het keren van de werkloosheidsstijging vergt dat de ingezette loonmatiging enkele jaren wordt volgehouden. Het kabinetsvoornemen om het vorderingensaldo dit jaar onder de 3% te houden kan de groei nog wat drukken, maar draagt wel bij aan de houdbaarheid van de overheidsfinanciën op langere termijn. De ervaringen van de afgelopen jaren hebben geleid tot een aanscherping van de regels voor de budgetdiscipline.

Het vertrouwen van consumenten, producenten en beleggers werd afgelopen jaren danig op de proef gesteld door de aanslagen van 11 september, de oorlog in Irak, diverse boekhoudschandalen en de dreiging van epidemieën (Sars, vogelpest). Eerdere voorspellingen over een economische opleving werden hierdoor achterhaald. Nu het mondiale conjunctuurherstel in de loop van 2003 op gang is gekomen, hebben de recente aanslagen in Spanje onderstreept dat aan de onzekerheden nog geen einde is gekomen. In het afgelopen jaar heeft het afnemen van de internationale politieke spanningen de wereldeconomie wel in wat rustiger vaarwater gebracht. Mede door een forse budgettaire impuls vertoont de Amerikaanse economie weer een flink groeitempo. Tegelijk zijn de grote tekorten op de lopende rekening van de betalingsbalans en op de overheidsbegroting daar verder toegenomen, wat betekent dat vroeger of later forse aanpassingen nodig zijn. Op korte termijn betekent dit grotere onzekerheid, onder andere over

de ontwikkeling van de dollarkoers. Naast het conjuncturele herstel is er ook goed nieuws over de ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit in de Verenigde Staten. Deze vertoont een aanhoudend sterke groei, wat doet hopen dat de ICT-revolutie wereldwijd nog lang zal kunnen bijdragen aan verhoging van de welvaart. De hoge groeicijfers in China en India geven welkome impulsen in de Aziatische regio, al moeten met name voor China vraagtekens geplaatst worden bij de houdbaarheid van het huidige groeitempo.

De Nederlandse economie is relatief zwaar getroffen door de recessie van de afgelopen jaren, die volgde op een periode waarin Nederland juist aanzienlijk sneller groeide dan het Europese gemiddelde. Al zes jaar kampt de Nederlandse industrie met een relatief sterke stijging van de arbeidskosten per eenheid product, die eerst werd veroorzaakt door de krapte op de arbeidsmarkt en vervolgens door oplopende pensioenpremies en de trage groei van de arbeidsproductiviteit. Dit jaar zal de prijsconcurrentiepositie waarschijnlijk nog verder verslechteren, zodat de Nederlandse export in de ramingsperiode nog niet ten volle kan profiteren van het aantrekken van de internationale conjunctuur.

Kostenbeheersing, zowel door loonmatiging als door efficiëntieverhoging, is een noodzakelijk ingrediënt voor herstel van concurrentiekracht. Tegelijk moet het bedrijfsleven voortgaan met vernieuwing van producten en productiemethoden, onder andere door doelgerichte toepassing van ICT, om de groei van de arbeidsproductiviteit te versnellen en ook kwalitatief de internationale concurrentie het hoofd te kunnen bieden.

Het herstel van de productiegroei dat voor dit jaar wordt verwacht, zal pas volgend jaar een eind kunnen maken aan het werkgelegenheidsverlies. De werkgelegenheid zal dit jaar waarschijnlijk nog fors afnemen als gevolg van de productiedaling in 2003. Mede onder invloed van het beleid ter vergroting van de arbeidsdeelname blijft het arbeidsaanbod in 2004-2005 met gemiddeld 1% per jaar groeien, zodat de werkloosheid niet alleen dit jaar maar ook volgend jaar nog zal stijgen. Het feitelijke BBP blijft in de raming dan ook nog ver achter bij het potentiële productieniveau. Het keren van deze ontwikkeling vergt dat de ingezette loonmatiging enkele jaren wordt volgehouden. De voor 2005 verwachte verbetering van de Nederlandse prijsconcurrentiepositie kan ertoe leiden dat in 2006 een begin wordt gemaakt met het terugwinnen van marktaandeel. Als dan de internationale conjunctuur nog meezit en een einde komt aan de stijging van de spaarquote bij gezinnen, zijn de belangrijkste voorwaarden voor een verder groeiherstel vervuld.

De economische prestaties die uit het actuele beeld voor Nederland naar voren komen zijn zowel in historisch als in internationaal perspectief zwak. De aanhoudend lage BBP-groei roept de vraag op of de structurele groei inmiddels niet onder de 2% per jaar ligt die als basis diende voor het voorzichtige scenario in de Economische Verkenning 2004-2007. Hoewel er belangrijke onzekerheden kleven aan de schatting van de structurele groei, is er op dit moment geen dwingende reden om die analyse uit eind 2002 aan te passen. Toen de groeicijfers in 1994-

2000 aanhoudend 3% of meer bedroegen, meenden velen dat de structurele groei ernstig werd onderschat. Toch heeft het CPB zijn schattingen van de structurele groei in de loop van 2001 en 2002 juist moeten verlagen. Nu de groei in 2001-2005 teleurstelt, moet weer niet te snel geconcludeerd worden dat de onderliggende groeikracht op middellange termijn is uitgehold.

Het kabinetsbeleid is er juist op gericht om de structurele groei te verhogen, zowel door vergroting van de arbeidsparticipatie als door bevordering van de groei van de arbeidsproductiviteit. De hervormingen in de sociale zekerheid zijn gericht op het terugdringen van onnodige inactiviteit, onder andere bij ouderen en personen die kampen met tijdelijke of gedeeltelijke arbeidsongeschiktheid. De groei van de arbeidsproductiviteit zal baat hebben bij een substantiële vermindering van de administratieve lasten en bij open en concurrerende marktstructuren. Ook het innovatieplatform zint op maatregelen die de structurele arbeidsproductiviteit zullen bevorderen.

De overheidsfinanciën hebben sinds 2000 zwaar te lijden van hun relatief grote conjunctuurgevoeligheid, het grote verschil in BBP-groei tussen hausse en baisse, en de aanhoudende erosie van de belastinggrondslag door oplopende pensioenpremies en hypotheekrenteaftrek. In 2004 zal het EMU-tekort zonder aanvullende maatregelen uitkomen boven de grens van 3% BBP. Binnen de regels van het Stabiliteits- en Groeipact kan een tekort groter dan 3% als niet-buitensporig worden aangemerkt indien de overschrijding uitzonderlijk, tijdelijk en dichtbij 3% is. Hoewel de recessie in Nederland erg diep was, is het onzeker of de Nederlandse situatie aan dit uitzonderingscriterium voldoet. Het kabinet heeft aangegeven in het licht van de internationale afspraken en met het oog op de vergrijzing via aanvullende ombuigingsmaatregelen de dreiging van een tekort boven 3% BBP af te wenden. Afhankelijk van de keuze van de maatregelen kan een dergelijk aanvullend beleidspakket het tempo van het groeierstel nog wat drukken. Tegelijk kan zo'n pakket ertoe leiden dat in 2005 een structureel begrotingsevenwicht (berekend volgens de CPB-methode) wordt bereikt, wat bijdraagt aan de houdbaarheid van de overheidsfinanciën op langere termijn.

Om te voorkomen dat de gevarenzone voor het begrotingssaldo in een neergaande conjunctuur snel wordt bereikt en automatische stabilisatoren daarom onvoldoende kunnen werken is het verstandig om in de hoogconjunctuur een aanzienlijke veiligheidsmarge op te bouwen. Behalve met conjuncturele risico's moet ook met andere budgettaire risico's rekening worden gehouden, bijvoorbeeld met onzekerheden rond de inschatting van de structurele groei en van de progressiefactor voor de inkomsten. In dit licht zijn aan het begin van deze kabinetsperiode de regels voor de budgetdiscipline aangescherpt. Over de aanwending van uitgavenmeevallers besluit de Ministerraad. Daarbij geldt het uitgangspunt dat uitgavenmeevallers als gevolg van een gunstiger macro-economische ontwikkeling (zoals rente- en werkloosheidsuitgaven) niet zonder meer mogen worden aangewend voor uitgavenverhogingen die het EMU-saldo permanent belasten. De recente ervaringen hebben laten zien dat het ook verstandig is om inkomstenmeevallers in principe ten gunste van het

begrotingssaldo te laten komen, zoals in het Hoofdlijnenakkoord van het kabinet is afgesproken. Het ontstaan van een fors begrotingsoverschot kan dan ruimte bieden om een nadere beleidsafweging te maken.¹⁴

¹⁴ Zie Elfde rapport van de Studiegroep Begrotingsruimte, Stabiel en duurzaam begroten, Tweede Kamer, Vergaderjaar 2000-2001, 27805, nr. 1, 19 juni 2001, blz. 70.

2 De internationale conjunctuur

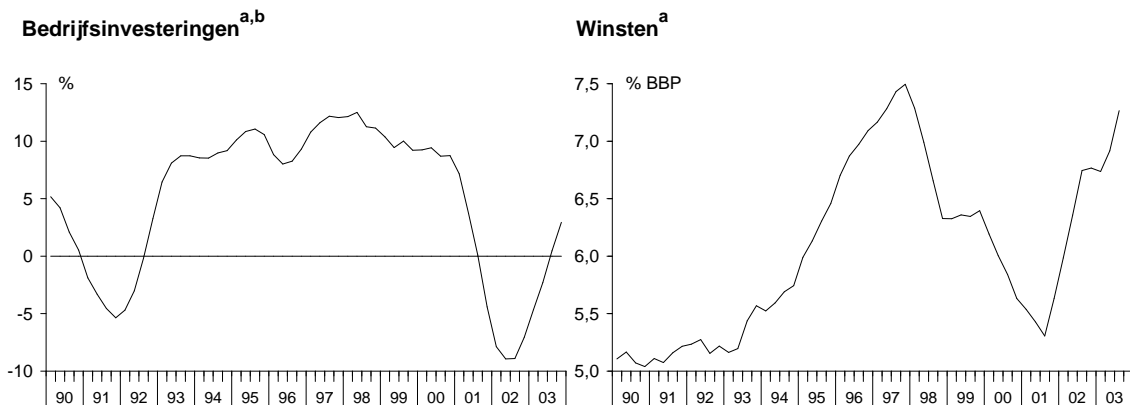
2.1 Productie, bestedingen, arbeidsmarkt en overheidsfinanciën

De mondiale conjunctuur is in de tweede helft van vorig jaar opgeleefd. Deze opleving was markant voor de Verenigde Staten en Japan maar beperkt voor het eurogebied. De opgaande conjunctuur houdt naar verwachting aan, mede door het voorsnog soepele monetaire beleid en de aanhoudende sterke invoergroei van China. De sterke euro zal het herstel in het eurogebied niet tegenhouden, maar zal deze wel dempen. In de loop van de projectieperiode neemt de werkloosheid in de hoogontwikkelde economieën waarschijnlijk af. De overheidstekorten blijven naar verwachting groot.

2.1.1 Verenigde Staten

Halverwege 2003 trok de Amerikaanse conjunctuur scherp aan. Deze groeispurt kwam vooral door de macro-economische stimuleringsmaatregelen. In juni verlaagde de Federal Reserve haar belangrijkste rentetarief verder tot 1%, het laagste niveau in meer dan veertig jaar. En in juli werd de inkomstenbelasting opnieuw fors verlaagd. Van deze belastingverlaging werd naar schatting circa 90% direct besteed. Mede hierdoor liep de BBP-volumegroei in het derde kwartaal op tot 8,2% op jaarbasis ten opzichte van het voorgaande kwartaal (2,0% op kwartaalbasis in de voor het eurogebied gebruikelijke presentatie), de sterkste groei in bijna twintig jaar. De hogere groei kwam ook doordat het vertrouwen van consumenten en producenten niet langer negatief beïnvloed werd door de Irak-crisis. Ook bleven nieuwe boekhoudschandalen uit; in de twee voorgaande jaren heeft kritiek op bedrijfsbestuurders als gevolg van deze schandalen mogelijk geleid tot terughoudendheid bij het doen van investeringen. Verder had winstherstel een positief effect op de bedrijfsinvesteringen. Vooral de investeringen in informatie- en communicatietechnologie (ICT) namen toe. Het winstherstel was ten dele het resultaat van herstructureringen, die sinds het begin van de recessie in 2000

Figuur 2.1 Bedrijfsinvesteringen (excl. woningen) en winsten van Amerikaanse bedrijven, 1990-2003

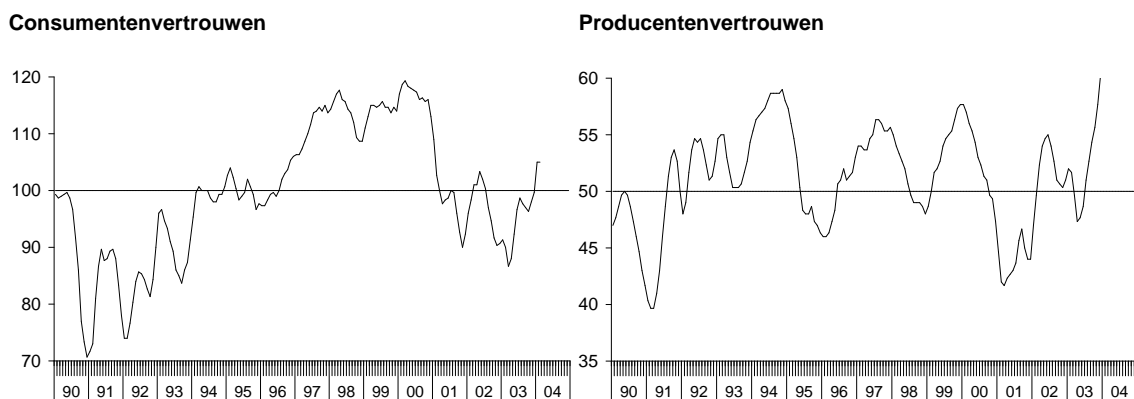
^a 4-Kwartaals voortschrijdende gemiddelden.

^b Volumemutaties ten opzichte van dezelfde periode in voorafgaand jaar, in procenten.

zijn ingezet. Het aantrekken van de productiegroei had nog geen gevolgen voor de inflatie, die in 2003 gematigd bleef. Door de hogere economische groei nam vanaf augustus ook de werkgelegenheid weer toe, zij het in een gematigd tempo. Toch was de daling van de werkloosheid bescheiden doordat opnieuw een deel van de beroepsbevolking zich terugtrok van de arbeidsmarkt. Ondanks de vrijwel stabiele omvang van de werkgelegenheid is de Amerikaanse arbeidsmarkt zeer dynamisch. Zo was bijvoorbeeld in het tweede kwartaal van 2003 de netto werkgelegenheidsdaling van 0,3% opgebouwd uit een bruto werkgelegenheidsstijging van 7,0% als gevolg van de creatie van nieuwe banen en een bruto daling van 7,3% door het verdwijnen van bestaande banen.

De economische groei loopt naar verwachting op tot 4½% in 2004, de sterkste groei sinds de hoogconjunctuur in 1999, om daarna af te zwakken tot circa 3½% in 2005. De raming van sterke groei in 2004 spoort met de voorlopende indicatoren, die in recente maanden sterk verbeterd zijn (zie figuur 2.2). In het afgelopen jaar is de conjuncturele onderbenutting van de productiecapaciteit sterk geslonken en dit zet zich door in 2004. Dit noopt bedrijven naar verwachting tot het aantrekken van nieuw personeel. Deze werkgelegenheidsgroei, plus enige verdere belastingverlaging, zal de particuliere consumptie stimuleren. Daar staat tegenover dat het positieve effect op de consumptie en de investeringen in woningen van lagere rentebetalingen door het oversluiten van hypotheeklen zal afnemen of zelfs geheel zal stoppen. De bijdrage van de bedrijfsinvesteringen aan de BBP-groei zal naar verwachting flink oplopen als gevolg van de toenemende vraag, de slinkende onderbezetting en de sterk gestegen winstgevendheid. De uitvoer profiteert van de opgaande conjunctuur elders en de door de dollardepreciatie verbeterde concurrentiepositie. Dit leidt echter niet tot een daling van het lopende-rekeningtekort, omdat tegelijkertijd de veel grotere invoer sterk toeneemt. De aanhoudende economische groei zal naar verwachting leiden tot een afname van de werkloosheid, tot 5% van de beroepsbevolking, 1%-punt onder de piek in 2003.

Figuur 2.2 Consumenten- en producentenvertrouwen in de Verenigde Staten^a, 1990-2004

^a Driemaands voortschrijdend gemiddelde.

Het meest opvallende van de Amerikaanse economische ontwikkeling in de afgelopen jaren is de sterke stijging van de arbeidsproductiviteit. In 2003 kwam de forse stijging van 4,4% gedeeltelijk door het conjuncturele herstel. Maar vanaf halverwege de jaren negentig is de stijging ook structureel hoger komen te liggen, mede door de toegenomen kapitaalintensiteit in de marktsector. Oorzaak is allereerst de invoering van nieuwe informatie- en communicatietechnologie (ICT); daarnaast was er mogelijk een invloed van de toenemende globalisering, die herstructurering van laagwaardige productie noodzakelijk maakte. Aanvankelijk heeft de introductie van ICT weinig invloed op de productiviteit, maar als vanaf midden jaren negentig ook de bedrijfsorganisatie wordt aangepast aan de nieuwe mogelijkheden, neemt het effect toe. De gunstige productiviteitsontwikkeling betekent een sterke toename van het inkomen per hoofd, veel sterker dan in Europa. Daarnaast kan de sterke productiviteitsstijging, voor zover deze gepaard gaat met hogere rendementen, leiden tot omvangrijke inkomende kapitaalstromen. Daarmee wordt een groot tekort op de lopende rekening makkelijker te financieren (zie hierover verder paragraaf 2.3.2).

Tabel 2.1 Kerngegevens Verenigde Staten, 2001-2005					
	2001	2002	2003	2004	2005
mutaties per jaar in %					
Bruto binnenlands product (volume)	0,5	2,2	3,1	4½	3½
Particuliere consumptie	2,5	3,4	3,1	3¾	3¾
Overheidsconsumptie	2,8	3,6	3,7	3	2½
Bruto investeringen	- 2,3	- 2,3	4,0	8½	6½
Voorraadvorming (% BBP)	- 0,9	0,5	0,0	¼	0
Binnenlandse bestedingen	0,7	2,8	3,3	4¾	3¾
Uitvoer goederen en diensten	- 5,2	- 2,4	2,1	11½	9
Invoer goederen en diensten	- 2,6	3,3	4,0	11½	10
Consumentenprijs	2,8	1,5	2,3	1½	1½
niveaus in %					
Werkloosheid (% totale beroepsbevolking)	4,7	5,8	6,0	5½	5
Vorderingensaldo totale overheid (% BBP)	- 0,5	- 3,4	- 5,0	- 5¾	- 5
Saldo lopende rekening (% BBP)	- 3,9	- 4,6	- 4,9	- 5½	- 5¾

Minder positief in de recente economische ontwikkeling zijn de sterke stijging van het overheidstekort, de forse verslechtering van de lopende rekening en de opgelopen schulden van gezinnen. Door de forse belastingverlagingen en hogere uitgaven, onder andere voor defensie en gezondheidszorg, is de overheidsrekening gekanteld van een overschot van 1,4% BBP in 2000 naar een tekort van 5% BBP in 2003. Het structurele begrotingssaldo verslechterde 5,4%-punt, van een overschot van 0,9% BBP in 2000 tot een tekort van 4½% BBP in 2003. Het feitelijke tekort zal naar verwachting pas dalen in 2005. Volgens recente schattingen van de OESO en het IMF leiden de toegenomen tekorten en de oplopende overheidsschuld op termijn

tot een circa 1%-punt hogere kapitaalmarktrente.¹ Anders dan bedrijven zijn gezinnen na 2001 doorgegaan met het aangaan van nieuwe schuldverplichtingen, daartoe aangezet door de lage rentes. In de meeste Amerikaanse hypotheeken ligt de rente voor langere tijd vast. Toch hebben de toegenomen schuldverplichtingen de kwetsbaarheid van gezinnen voor een eventuele renteschok verhoogd en daarmee het negatieve effect van een dergelijke schok op de bestedingen vergroot.

2.1.2 Japan

Voorals dankzij de sterke Chinese invoervraag en de omslag bij de bedrijfsinvesteringen nam het Japanse BBP-volume in 2003 toe met 2,7%, na de daling met 0,4% in 2002. De uitvoer naar China nam nominaal met een derde toe en was daarmee goed voor tweederde van de totale uitvoertoename. Een deel van deze uitvoer gaat als halfproduct of kapitaalgoed naar Japanse dochterbedrijven in China, die hun eindproducten vervolgens weer voor een groot deel naar Japan vershippen. De binnenlandse bedrijfsinvesteringen, die in 2002 nog fors afnamen, namen in 2003 toe. Dit hing samen met de sterke uitvoervraag en met de voortgang die door grote exporterende bedrijven is geboekt bij hun herstructurering (de verkleining van de bedrijfsschuld, het afstoten van niet-winstgevende onderdelen en kostenbesparing bij de overige onderdelen). Er is een dichotomie tussen deze bedrijven en de kleinere, op het binnenland gerichte bedrijven. Deze laatste hebben te maken met een nauwelijks toenemende vraag, zij zijn nog niet ver met de herstructurering van hun activiteiten, zij hebben nog geen winstherstel en zij

Tabel 2.2 Kerngegevens Japan, 2001-2005

	2001	2002	2003	2004	2005
	mutaties per jaar in %				
Bruto binnenlands product (volume)	0,4	- 0,4	2,7	3	2
Particuliere consumptie	1,7	0,9	1,1	1½	1½
Overheidsconsumptie	3,0	2,4	1,2	1	¾
Bruto investeringen	- 1,1	- 6,1	3,2	4½	1¾
Voorraadvorming (% BBP)	0,0	- 0,3	0,3	¼	0
Binnenlandse bestedingen	1,2	- 1,0	2,0	2½	1½
Uitvoer goederen en diensten	- 6,1	8,0	10,0	13	9
Invoer goederen en diensten	0,1	2,0	4,8	9½	6
Consumentenprijs	- 0,7	- 0,9	- 0,2	- ¼	- ¼
	niveaus in %				
Werkloosheid (% totale beroepsbevolking)	5,0	5,4	5,3	5	5
Vorderingensaldo totale overheid (% BBP)	- 6,1	- 7,1	- 7,4	- 6¾	- 6¾
Saldo lopende rekening (% BBP)	2,1	2,8	3,3	4¼	4¾

¹ A. Brook, 2003, Recent and prospective trends in real long-term rates: fiscal policy and other drivers, OECD Economics Department working paper, no. 367, www.oecd.org/eco; M. Mühleisen en C. Towe (editors), 2004, U.S. fiscal policies and priorities for long-run sustainability, IMF Occasional Paper, no. 227, www.imf.org.

zijn nog steeds somber gestemd over hun vooruitzichten. Ook in de financiële sector is er sprake van een duidelijke tweedeling. De grootste banken hebben hun slechte leningen verminderd en hun kredietbeleid verbeterd waardoor het risico van nieuwe oninbare leningen is afgenomen. Dit is zeker nog niet het geval voor de kleinere, regionale banken. De Japanse autoriteiten hebben deze banken met kapitaalinjecties en nationalisaties moeten ondersteunen in het afgelopen jaar.

De BBP-volume groei in 2004 wordt geraamd op 3%, waarbij opnieuw de uitvoer de locomotief is. Door de sterke vraag vanuit Azië en de Verenigde Staten, en ondanks de achteruitgang in de concurrentiepositie als gevolg van de appreciatie van de yen, neemt de uitvoer in 2004 naar verwachting toe met 13%. Van de overheidsbegroting, die gekenmerkt blijft door een zeer groot tekort, gaat zeker geen opwaartse impuls uit op de groei. Het monetaire beleid blijft zeer soepel, maar het effect hiervan op de economische groei zal opnieuw worden gedempt door de aanhoudende problemen in de financiële sector en door de voortdurende deflatie. De economische groei is in 2004 en 2005 voldoende krachtig om te leiden tot een daling van de werkloosheid, maar deze blijft naar verwachting historisch gezien hoog.

2.1.3 Opkomende economieën

De opkomende economieën overvleugelden qua economische groei in 2003 opnieuw de hoogontwikkelde economieën. Dit kwam vooral door de zeer sterke groei in Azië. Binnen Azië spande China, ondanks de Sars-epidemie, de kroon met een BBP-volume groei van 9,1% volgens officiële cijfers. Informatie over elektriciteitsgebruik en buitenlandse handel maakt echter aannemelijk dat hiermee de productiestijging nog wordt onderschat. Deregulering van markten, inclusief handelsliberalisatie, is de fundamentele oorzaak van deze uitbundige groei. Deze ging gepaard met een zeer sterke toename van de uitvoer naar China in de rest van Azië. Daarnaast profiteerden deze landen van de aantrekkende Amerikaanse vraag en de eerder ingezette structurele hervormingen die hun marktsector hebben versterkt. Minder belicht is dat ook de tweede Aziatische gigant, India, dankzij dereguleringen en een gunstige moesson een

	Aandelen in wereld BBP ^a	2001	2002	2003	2004	2005
	%	mutaties per jaar in %				
Transitielanden	7,2	3,2	4,6	5,2	4¾	5
Toetreders tot EU	1,8	2,5	2,5	3,3	4	4
Overige landen	5,4	3,5	5,3	5,9	5	5½
Latijns-Amerika	7,9	0,6	- 0,4	1,3	3¾	3½
Azië	26,3	5,0	6,2	7,1	7	6¾
Afrika en Midden-Oosten	6,3	3,5	3,0	4,5	5	4¾
Opkomende economieën	47,7	3,8	4,4	5,5	6	5½

^a Op basis van koopkrachtpariteiten en BBP in 2002.

China: bron van een nieuwe Azië-crisis?

De huidige situatie in China komt op een aantal punten overeen met die in Thailand vlak voor de Azië-crisis van 1997-98. Net als Thailand toen kampt China nu met een zwak bankwezen, een sterke kredietexpansie en tekenen van een vastgoedzeepbel. De gevolgen voor de Thaise economie waren dramatisch. Terwijl Thailand in 1996 nog een economische groei van 6% had, werd deze Aziatische tijger in 1998 geconfronteerd met een krimp van 11%. De crisis in Thailand breidde zich snel uit naar andere landen in Zuidoost-Azië. Dreigt in China een vergelijkbare financiële crisis?

De Chinese economie groeit in rap tempo. Een grote toevloed van buitenlands kapitaal, onder andere als gevolg van de koppeling van de renminbi aan de dollar, heeft bijgedragen tot een sterke toename van het Chinese geldaanbod. De jongste gegevens laten zien dat het geldaanbod en het uitstaande bankkrediet op jaarbasis met circa 20% groeien. De investeringen namen in 2003 met ruim een kwart toe. Voor een deel vloeit de forse kredietexpansie naar sectoren waar zich nu verschijnselen van een zeepbel voordoen. Vooral de staalindustrie, de auto-industrie en de onroerendgoedsector in steden als Peking en Sjanghai vertonen onevenwichtigheden. Dit kan leiden tot verdere oververhitting en vervolgens tot het uiteenspatten van de zeepbel.

Daarnaast wordt gevreesd dat een aanhoudend sterke kredietgroei zou kunnen leiden tot een nieuwe golf van niet-inbare leningen, wat de conditie van het toch al zwakke bankwezen verder zou verslechteren. Deze structurele tekortkoming is wellicht zorgelijker dan het gevaar van oververhitting. De kredietverlening in China wordt gedomineerd door vier grote staatsbanken, die te kampen hebben met zeer slechte kredietportefeuilles. Volgens officiële Chinese cijfers zou ruim 20% van hun leningen als oninbaar moeten worden beschouwd. Onafhankelijke westerse instanties, waaronder kredietbeoordelaar Standard & Poor's, gaan echter uit van het dubbele. Veel van deze slechte leningen zijn het resultaat van zwak management, dat meer geïnspireerd wordt door politieke motieven dan door commerciële overwegingen. Hervorming van het bankwezen en verbetering van het toezicht zijn daarom van groot belang, zeker met het oog op de buitenlandse concurrentie die Chinese banken vanaf 2007 zullen ondervinden. Op dat moment moet China de verplichting van de Wereldhandelsorganisatie nakomen om buitenlandse banken volledige toegang tot de Chinese markt te verschaffen.

Ondanks deze ontwikkelingen is er geen reden tot acute zorg. Via de verkoop van schuldpapier probeert de centrale bank de liquiditeitsaanwas te neutraliseren. Andere restrictieve maatregelen, zoals de recente verhoging van de kasreserveverplichtingen en strengere eisen aan kredietverlening blijken vooralsnog effectief. De kredietgroei minderde vaart in het laatste kwartaal van vorig jaar. De inflatie loopt weliswaar op, maar blijft met 3,2% (op jaarbasis) in januari 2004 relatief laag en is goeddeels toe te schrijven aan gestegen voedselprijzen. Verder zijn de Chinese korte buitenlandse schulden niet excessief en de valutareserves ruim voorradig. Ter vergelijking: in 1996 was de Thaise kortlopende buitenlandse schuld opgelopen tot 127% van de bruto buitenlandse reserves. In China bedroegen de kortlopende schulden in 2002 slechts 18% van de internationale reserves. Bovendien kende Thailand in 1996 een tekort op de lopende rekening van 8% BBP, terwijl China vorig jaar een overschot van bijna 2% BBP had.

Een eventuele Chinese ontsporing zou een domper op de mondiale groei kunnen zetten. China is op dit moment, naast de Verenigde Staten, de motor achter het herstel van de wereldeconomie. Bij de huidige extreem hoge investeringsquote (circa 40% BBP) is het effect van een investeringsterugval op de Chinese invoer, en daarmee op de wereldeconomie, groot. Positief is dat de autoriteiten onderkennen dat de zwakke financiële sector de achilleshiel van de Chinese economie is. Eind vorig jaar ontvingen de twee best presterende staatsbanken een kapitaalinjectie van de Chinese overheid. Dit spoort andere banken aan hun zaken beter op orde te krijgen, maar is geen waarborg tegen een crisis. Een snelgroeiende economie als de Chinese is niet vrij van risico's. Het is van belang, zo leert de ervaring met Thailand, niet verblind te worden door China's verbluffende groeispruit.

markante economische groei kende. India profiteerde ook van outsourcing door westerse bedrijven in de dienstensector, al was de bijdrage hiervan aan de groei zeer beperkt. In 2003 nam het Indiase BBP naar schatting met 7% toe.

In Azië duurt de gunstige ontwikkeling naar verwachting voort in 2004 en 2005. Daarbij vormt de zwakke Chinese financiële sector wel een bron van onzekerheid (zie kader).

Latijns-Amerika toonde in het afgelopen jaar een gemengd beeld. In Argentinië kwam een einde aan de recessie en nam het BBP-volume voor het eerst in vier jaar toe. Zowel uitvoer als consumptie droeg bij aan deze omslag. Bovendien profiteerde Argentinië, net zoals de andere grondstoffenproducerende landen (Chili en Peru), van de sterke Chinese vraag die leidde tot hogere grondstoffenprijzen. Venezuela kende een zware politieke en economische crisis, maar na de beëindiging van de staking in de oliesector was het herstel vanaf het tweede kwartaal markant. De groei in de twee grootste Latijns-Amerikaanse landen, te weten Brazilië en Mexico, viel tegen. Het Braziliaanse BBP-volume nam met 0,2% af in 2003. Het strakke begrotingsbeleid en monetaire beleid voorkwamen weliswaar een financiële crisis, maar betekende dat groeiherstel in het afgelopen jaar uitbleef. De Mexicaanse economie had bij de toelevering aan Amerikaanse bedrijven last van de Chinese concurrentie. Bovendien kwamen voorgenomen structurele hervormingen, zoals van de elektriciteitsbedrijven, en belastinghervormingen niet tot stand. Op basis van de gunstige ontwikkeling elders in de wereld wordt voor 2004 en 2005 een hogere economische groei geraamd voor Latijns-Amerika. Wel zal in veel landen de precaire begrotingssituatie aanhouden.

Rusland en andere landen van de voormalige Sovjet-Unie kenden in het afgelopen jaar een krachtige economische groei. De hoge olieprijs, en daarmee ruime olie-inkomsten, speelde daarbij een belangrijke rol. Daarnaast was de per saldo toegenomen politieke en economische stabiliteit van belang. Naar verwachting zal ook in 2004 en 2005 de economische groei hoog blijven. In de acht Midden- en Oost-Europese landen die in mei toetreden tot de Europese Unie was de economische groei in 2003 hoog in het licht van de zwakke ontwikkeling elders in Europa. In Hongarije en Polen liep het begrotingstekort verder op, in het eerstgenoemde land met stevige consequenties op de financiële markten. De toetreding zal op korte termijn nauwelijks de groeiprestatie beroeren. Naar verwachting zal de economische groei in 2004 licht oplopen als gevolg van het herstel in de rest van Europa. Op de gevolgen van de uitbreiding van de Europese Unie wordt in een kader ingegaan.

2.1.4 Europa

De economische verbetering elders in de wereld heeft het eurogebied in de tweede helft van vorig jaar uit haar recessie getrokken. Mede door het nadelige effect van de internationale spanningen op het producenten- en consumentenvertrouwen was het BBP-volume ongewijzigd in het eerste kwartaal van 2003 en daalde het licht in het tweede kwartaal. In de twee volgende kwartalen nam de productie licht toe als gevolg van de stijging van de uitvoer. De

De gevolgen van de uitbreiding van de Europese Unie

In mei 2004 treden acht Midden- en Oost-Europese (MOE-) landen en ook Cyprus en Malta toe tot de Europese Unie (EU). Dit is de grootste uitbreiding die de EU tot nu toe heeft meegemaakt: 10 toetredende landen en bijna 75 miljoen inwoners erbij. Het inkomen per hoofd in de MOE-landen was in 2002 45% van het gemiddelde van de huidige lidstaten (EU15) in koopkrachttermen. Het zal decennia vergen voordat de toetreders het inkomenspeil van de EU15 bereiken. Dit geldt met name voor Polen en de Baltische landen. De uitdaging is om dit proces te versnellen.

Kerngegevens MOE-landen 2002

	Bevolking (in miljoenen)	BBP per hoofd (% van EU15)	Overheidssaldo (% BBP)	Werkloosheid (% beroepsbevolking)
Polen	38,3	39,2	- 6,7	18,1
Tsjechië	10,3	61,1	- 6,7	9,8
Slowakije	5,4	49,6	- 7,2	18,8
Hongarije	10,0	51,2	- 9,2	5,8
Slovenië	2,0	71,1	- 3,2	5,9
Estland	1,4	42,2	1,2	10,3
Letland	2,3	32,1	- 2,7	12,0
Litouwen	3,5	35,1	- 1,2	13,8

Bron: EBRD, 2003, Transition Report en Wereldbank, 2003, World Development Indicators.

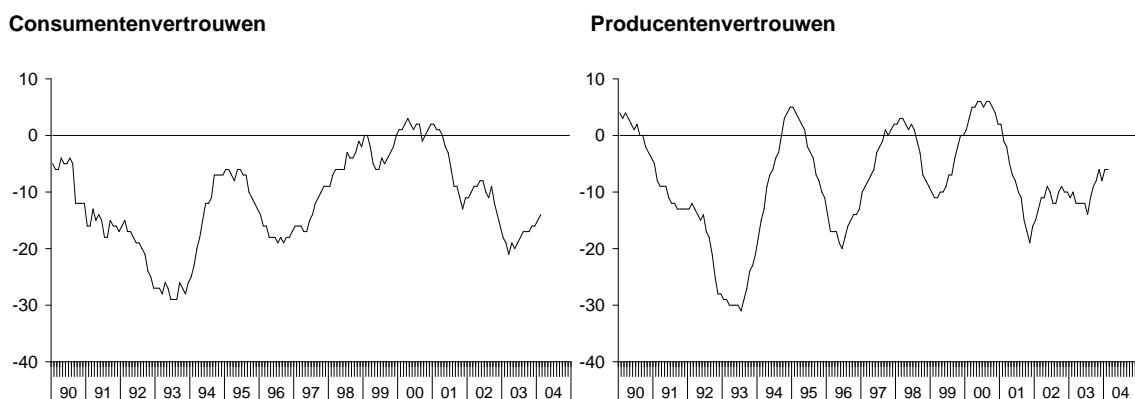
De toetreding leidt tot een vrij verkeer van personen, goederen, diensten en kapitaal. De economische betekenis van de uitbreiding is voor Nederland beperkt. Als gevolg van een vrij verkeer van personen zou het aantal immigranten in Nederland kunnen toenemen met tussen de 3500 en 8500 per jaar.^a Dit aantal wordt waarschijnlijk beperkt door de voorwaarde waartoe Nederland onlangs besloten heeft, namelijk dat de migranten alleen welkom zijn als er geen Nederlanders zijn die het werk kunnen doen (zie ook hoofdstuk 4). Momenteel komt ongeveer 2% van de Nederlandse invoer van goederen uit de toetredingslanden, en gaat 3% van de Nederlandse uitvoer daarheen. In het afgelopen decennium zijn de bestaande handelsbarrières al grotendeels afgeschaft. De beperkte handelsstromen impliceren dat onze welvaart maar met 0,15% van het BBP stijgt als gevolg van de komende uitbreiding.^b Het BBP in de MOE-landen kan op langere termijn toenemen met tussen de 1,5% en 7,8% door de uitbreiding. Vanuit Nederland heeft ongeveer 4% van de buitenlandse investeringen als bestemming Midden-Europa. Vanuit die landen zelf gezien behoort Nederland tot de belangrijkste buitenlandse investeerders. Bij veel van deze investeringen is al geanticipeerd op de EU-toetreding van deze landen en/of een flinke stijging van de koopkracht aldaar. Het is niet de verwachting dat het aandeel van de MOE-landen in de totale buitenlandse investeringen van Nederland nog veel toe zal nemen.

De toetredende landen zullen profiteren van het gemeenschappelijke landbouwbeleid en het cohesiebeleid, dat is het regionale beleid dat beoogt verschillen in BBP per hoofd van de bevolking tussen regio's in de Europese Unie te verkleinen. Gezien hun inkomensniveau zullen deze landen veel meer uit deze fondsen ontvangen dan dat zij aan contributie aan de EU bijdragen. Dit impliceert dat de jaarlijkse EU-contributie van Nederland bij ongewijzigd beleid met ongeveer 1 miljard euro toeneemt.^b

Versillende Midden-Europese landen kampen momenteel met grote overheidstekorten. Zij zullen dan ook voorlopig niet kunnen voldoen aan één van de criteria voor deelname aan de EMU: een tekort onder de 3% van het BBP. Het streefjaar voor invoering van de euro, 2007, lijkt voor onder meer Hongarije en Polen daardoor niet haalbaar.

^a CPB, Arbeidsmigratie uit de Midden- en Oost-Europese toetredingslanden, CPB Notitie, januari 2004, www.cpb.nl/nl. In deze notitie wordt een vrij verkeer van personen naar Nederland verondersteld.

^b CPB, EU-beleid na de uitbreiding, *Macro Economische Verkenning 2003, 2002*, blz. 137-147.

Figuur 2.3 Consumenten- en producentenvertrouwen in het eurogebied, 1990-2004

productiegroei in deze twee kwartalen was gemiddeld 0,3% ten opzichte van de voorgaande periode volgens voorlopige cijfers (1,4% op jaarbasis ten opzichte van het voorgaande kwartaal als de voor Amerika gebruikelijke presentatie wordt gehanteerd). Dit was nog steeds beduidend lager dan de geschatte potentiële groei. Voor het jaar als geheel bedroeg de BBP-groei een povere 0,4%, minder dan de 0,9% stijging in 2002. Met deze groei afzwakking wijkt het eurogebied af van de Verenigde Staten. Dit kwam door de appreciatie van de euro die een nadelig effect had op de uitvoer, het veel minder expansieve begrotingsbeleid en mogelijk door de meer rigide markten waardoor op veranderende omstandigheden minder snel en minder adequaat wordt gereageerd en waardoor de introductie van nieuwe technologie meer tijd vergt. De povere groei betekende vanzelfsprekend een verdere toename van de werkloosheid, al was deze met 0,4%-punt relatief beperkt.

Tabel 2.4 Kerngegevens eurogebied, 2001-2005

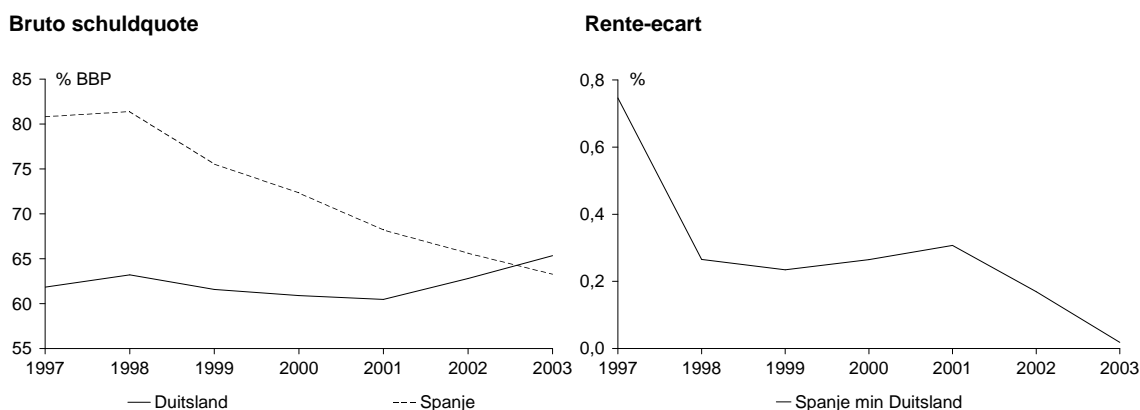
	2001	2002	2003	2004	2005
mutaties per jaar in %					
Bruto binnenlands product (volume)	1,6	0,9	0,4	1¾	2¼
Particuliere consumptie	1,7	0,1	1,0	1¾	2¼
Overheidsconsumptie	2,5	2,9	1,9	1¾	1
Bruto investeringen	-0,3	-2,8	-1,2	1¾	3½
Voorraadvorming (% BBP)	-0,5	0,2	0,3	0	0
Binnenlandse bestedingen	1,0	0,3	1,0	1¾	2¼
Uitvoer goederen en diensten	3,4	1,5	0,0	5¾	6¼
Invoer goederen en diensten	1,7	-0,1	1,5	6	6¾
Consumentenprijs (HICP)	2,4	2,3	2,1	1¾	1½
niveaus in %					
Werkloosheid (% totale beroepsbevolking)	8,0	8,4	8,8	8¾	8½
Vorderingensaldo totale overheid (% BBP) ^a	-1,7	-2,3	-2,7	-2¾	-2½
Saldo lopende rekening (% BBP)	0,2	1,1	0,3	¼	½

^a Exclusief UMTS-opbrengsten.

Voorals doordat de invoergroei elders in de wereld oploopt zal naar verwachting het economisch herstel in het eurogebied voortduren en aan kracht winnen. De sterkere euro zal dit herstel wat dempen, maar niet tegenhouden. De BBP-groei wordt geraamd op 1¼% in 2004. Deze gematigde stijging spoort met de relatief beperkte verbetering in voorlopende indicatoren zoals het consumenten- en producentenvertrouwen (zie figuur 2.3). Het monetaire beleid blijft naar verwachting soepel en geeft daarmee een impuls aan de binnenlandse bestedingen. De toenemende vraag en enig winstherstel werken positief uit op de bedrijfsinvesteringen. Een negatief effect op de investeringen gaat mogelijk uit van het recente boekhoudschandaal van Parmalat, een groot Italiaans zuivelbedrijf. Voor het eurogebied als geheel werkt het begrotingsbeleid neutraal uit op de economische groei. In Duitsland en Frankrijk zal belastingverlaging echter een positief effect hebben op de particuliere consumptie. In het gehele eurogebied zal de consumptie gestimuleerd worden door de afname van de inflatie in verband met de sterkere euro. Het conjuncturele herstel leidt tot een versnelling in de productiviteitsgroei, al blijft deze naar verwachting ver achter bij die in de Verenigde Staten. De arbeidsmarkt zal later dit jaar beginnen te verbeteren, maar voor het jaar als geheel daalt de werkloosheid nog niet. Daarvan zal pas sprake zijn in 2005, wanneer de opgaande conjunctuur naar verwachting aanhoudt en de BBP-groei uitkomt op 2¼%.

De zwakke economische ontwikkeling en de stimuleringsmaatregelen in enkele lidstaten leidden ertoe dat het begrotingstekort voor het gehele eurogebied opliep van 2,3% BBP in 2002 tot 2,7% BBP in 2003. In de twee grootste lidstaten, Duitsland en Frankrijk, bedroeg het tekort circa 4% BBP, voor het tweede achtereenvolgende jaar boven de 3%-limiet zoals vastgelegd in het Verdrag van Maastricht. In de op drie na grootste lidstaat, Spanje, kende de overheidsbegroting daarentegen een licht overschot en daalde de overheidsschuldquote verder. Vooral hierdoor nam het lange-renteverschil met Duitsland verder af (zie figuur 2.4). Ook voor andere lidstaten met een afnemende overheidsschuld is het rente-ecart afgenomen.²

Figuur 2.4 Overheidsschuld en lange rente Duitsland en Spanje, 1997-2003

² Zie ook Europese Centrale Bank, Recente ontwikkelingen in de rendementsecarts tussen overheidsobligaties in het eurogebied, *Maandbericht*, november 2003, kader 3, www.ecb.int.

Bij een geraamde economische groei die niet uitkomt boven de geschatte potentiële groei en gezien de goedgekeurde begrotingen voor 2004 zal dit jaar het begrotingstekort in het eurogebied vrijwel ongewijzigd hoog zijn, om vervolgens in 2005 licht te dalen. In Frankrijk en Duitsland zijn begin 2004 belastingverlagingen doorgevoerd. Beide landen zullen naar verwachting zonder aanvullende maatregelen ook in 2005 de tekortlimiet van 3% BBP overschrijden. Voorstellen van de Europese Commissie om deze tekorten via extra begrotingsmaatregelen in 2004 en 2005 onder de 3% BBP te brengen, uiterlijk in 2005, werden eind 2003 verworpen door de Europese Raad van ministers van Financiën. De Duitse en Franse regeringen hebben zich in de Raad wel gecommitteerd aan een tekort onder de 3% BBP in 2005. De Commissie heeft de door de Raad gebruikte procedure voorgelegd aan het Europese Hof. Tegelijkertijd heeft de Commissie aangekondigd ter gelegener tijd met voorstellen te komen voor wijziging van het Stabieliteits- en Groeipact, waaronder een belangrijkere rol voor de omvang van de overheidsschuld. Een voorbeeld voor een hervormd Pact zijn de Britse begrotingsregels. Volgens deze regels mag gemeten over de gehele conjunctuurcyclus het begrotingstekort niet groter zijn dan de overheidsinvesteringen (de gouden regel) en mag de overheidsschuld niet uitgaan boven 40% BBP. Na omvangrijke overschotten eind jaren negentig kende het Verenigd Koninkrijk in recente jaren forse tekorten als gevolg van de zwakkere groei, maar vooral door de extra middelen voor publiek gefinancierde diensten zoals gezondheidszorg en onderwijs. Het is dan ook waarschijnlijk dat de gouden regel in het Verenigd Koninkrijk binnenkort knellend wordt, waardoor of de groei van de overheidsuitgaven moet worden afgezwakt of de belastingen moeten worden verhoogd.

In Duitsland daalde het BBP-volume volgens voorlopige cijfers met 0,1% in 2003. Daarmee was Duitsland, met Nederland (-0,8%) en Portugal (-1,3%), één van de drie lidstaten van het eurogebied met een krimp. De particuliere consumptie en de investeringen daalden minder sterk dan in 2002, maar daar stond een kleinere stijging van de uitvoer tegenover (zie tabel 2.5). Net als elders in het eurogebied was sprake van een bescheiden herstel in de tweede helft van 2003, voornamelijk als gevolg van het aantrekken van de uitvoer. Dit herstel zet zich naar verwachting voort in het lopende jaar, waarvoor een BBP-groei van 1¾% wordt geprojecteerd, voor het eerst in tien jaar niet lager dan de gemiddelde groei in het eurogebied. De investeringsgroei elders betekent een hogere uitvoergroei voor de Duitse kapitaalgoederenindustrie, ondanks de sterkere euro. Bovendien heeft de verlaging van de inkomstenbelastingtarieven aan het begin van 2004, slechts ten dele gecompenseerd door lagere belastingaftrek, een positief effect op het beschikbare inkomen van gezinnen en daarmee op de particuliere consumptie gehad. Tenslotte gaat een positief effect uit op de economische groei van het relatief hoge aantal werkdagen in 2004, doordat veel nationale en regionale feestdagen in het weekeinde vallen. Eind 2003 keurde het Duitse parlement Agenda 2010, een pakket van economische hervormingen, goed.³ Dit pakket zou in 2004 positief kunnen uitwerken op de

³ Voor een overzicht van de maatregelen zie CPB, *Macro Economische Verkenning 2004*, 2003, blz. 49.

investeringsgeneigdheid van bedrijven. Daar staat echter tegenover dat invoering van een deel van de maatregelen begin 2004 een negatief effect had op het consumentenvertrouwen.

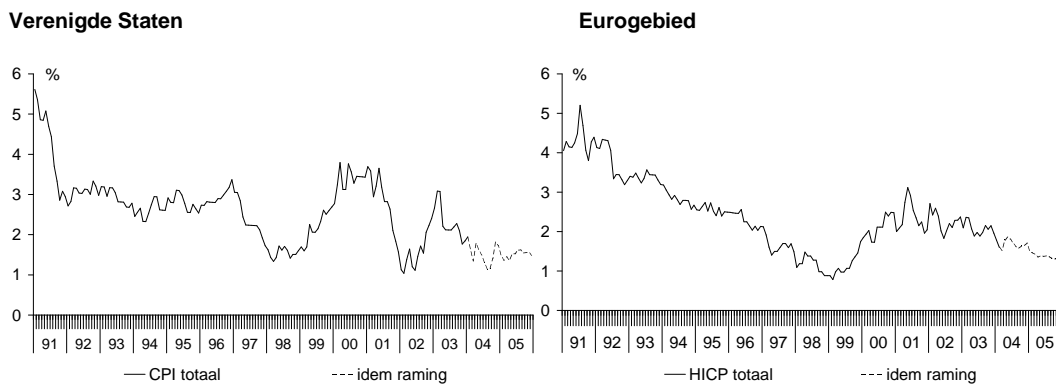
Tabel 2.5 Kerngegevens Duitsland, 2001-2005					
	2001	2002	2003	2004	2005
mutaties per jaar in %					
Bruto binnenlands product (volume)	0,8	0,2	- 0,1	1¼	1¼
Particuliere consumptie	1,5	- 1,0	- 0,1	1¼	1½
Overheidsconsumptie	1,1	1,7	0,8	½	¼
Bruto investeringen	- 4,2	- 6,7	- 2,8	2¾	3½
Voorraadvorming (% BBP)	- 0,8	0,1	0,7	¼	0
Binnenlandse bestedingen	- 0,8	- 1,6	0,3	1½	1½
Uitvoer goederen en diensten	5,6	3,4	1,2	6	6¼
Invoer goederen en diensten	0,8	- 1,7	2,6	6	6¼
Consumentenprijs (HICP)	1,9	1,3	1,0	1¼	1
niveaus in %					
Werkloosheid (% totale beroepsbevolking)	7,8	8,6	9,3	9¼	9
Vorderingensaldo totale overheid (% BBP)	- 2,8	- 3,5	- 3,9	- 3¾	- 3½
Saldo lopende rekening (% BBP)	0,2	3,0	2,4	3	3¼

2.2 Inflatie

Het afgelopen jaar was de inflatie historisch gezien laag in de Verenigde Staten en het eurogebied. Naar verwachting zal de inflatie in 2004 nog verder afnemen. Voor het eurogebied is een van de oorzaken de sterkere euro. Voor 2005 wordt een daling van de olieprijs voorzien, waardoor de inflatie beperkt kan blijven ondanks het voortduren van de opgaande conjunctuur.

In 2003 was de prijsstijging opnieuw beperkt. De inflatie steeg licht in de Verenigde Staten, van 1,6% tot 2,3%, en daalde iets in het eurogebied, van 2,3% naar 2,1%. Gezien de opwaartse meetfouten, veroorzaakt door het onvoldoende rekening houden met kwaliteitsverbetering en nieuwe aankoopkanalen, waren beide daarmee dicht bij prijsstabiliteit. In het eurogebied werden de neerwaartse effecten op de inflatie van het bestaande aanbodoverschot (de negatieve output gap, het verschil tussen feitelijk BBP en structureel BBP) en de invoerprijsdaling als gevolg van de appreciatie van de euro voor een groot deel geneutraliseerd door de verhoging van indirecte belastingen en overheidsgereguleerde prijzen, zoals die van medische diensten, openbaar vervoer en afvalverwerking. Vooral tabaksaccijnzen werden fors verhoogd; eind 2003 was de bijdrage van hogere tabaksprijzen aan de totale inflatie in het eurogebied maar liefst 0,3%-punt. Verder was er een tijdelijk opwaarts effect van de warme zomer op de prijzen van voedingsmiddelen. In de Verenigde Staten had de dollardepreciatie nauwelijks een opwaarts prijseffect doordat buitenlandse exporteurs en binnenlandse importeurs hun winstmarges

Figuur 2.5 Inflatie in de Verenigde Staten en het eurogebied, 1991-2005

verlaagden om marktaandeel te behouden. Na het einde van de oorlog in Irak is de olieprijs, gemeten in dollars, hoger gebleven dan eerder geraamd. In 2003 had de duurdere energie in de Verenigde Staten een duidelijk opwaarts effect op de inflatie. Dit opwaartse effect was geringer in het eurogebied door het tegelijkertijd sterker worden van de euro. Aan beide kanten van de Atlantische Oceaan drukte de hoge werkloosheid de lonen enigszins en daarmee de prijsinflatie. In de Verenigde Staten stegen echter de werkgeversbijdragen voor pensioenen en medische voorzieningen fors, met 6%.

In Japan liep de prijsdaling terug van 0,9% in 2002 tot 0,2% in 2003. Dit kwam vooral door incidentele factoren, zoals de verhoging van de eigen bijdrage in de gezondheidszorg en de verhoging van de tabaksaccijns. Gecorrigeerd voor deze factoren nam de deflatie nauwelijks af. Een bredere indicator, de BBP-deflator, wees zelfs op een wat sterkere deflatie. De BBP-deflator daalde 2,5% in 2003, tegen 1,2% in het voorgaande jaar.

Voor 2004 wordt een verdere afname van de inflatie geraamd voor het eurogebied en de Verenigde Staten. Een oorzaak is de vooralsnog omvangrijke werkloosheid en de onderbezetting van de productiecapaciteit. Een andere oorzaak is het wegvallen van het opwaartse effect van de olieprijsen. Gemeten in euro's wordt zelfs een olieprijsdaling geprojecteerd. In 2005 heeft de voorziene olieprijsdaling in dollars een drukkend effect in beide regio's. In de Verenigde Staten leidt de recente uitbraak van de gekkekoeienziekte tot een daling van de vraag naar vlees, en daarmee van de vleesprijs. Voor het eurogebied is de sterkere euro van belang, die de inflatie dempt. Daar staat tegenover dat de indirecte belastingen verder stijgen. Op basis van deze factoren wordt de inflatie in het eurogebied geraamd op 1¾% in 2004 en 1½% in 2005. Voor de Verenigde Staten bedraagt de geraamde inflatie 1½% in 2004 en in 2005. In Japan houdt naar verwachting de gematigde deflatie aan, vanwege de nog steeds sterk negatieve output gap en de onvoltooide herstructurering van bedrijven en de financiële sector.

De huidige en geprojecteerde prijsstijgingen zijn historisch gezien laag. In de G3 (Verenigde Staten, Japan en het eurogebied) is de inflatie afgenomen van 9% per jaar eind jaren zeventig en 3½% in de eerste helft van de jaren negentig tot 1¾% in 2001-2003. In de opkomende

economieën (exclusief transitielanden) nam de inflatie zelfs nog sterker af, van 53% in de eerste helft van de jaren negentig tot 5½% in 2001-2003. Hyperinflatie komt, behoudens in Zimbabwe, niet meer voor. De wereldwijde afname van de inflatie kwam op de eerste plaats door het toegenomen besef van het nadelige effect van inflatie op de economische groei op middellange termijn. Dit leidde tot een onafhankelijker positie van centrale banken en tot een monetair beleid dat scherper gericht is op prijsstabiliteit. De verkleining van overheidstekorten die tegelijkertijd plaatsvond vergemakkelijkte het anti-inflatiebeleid van de monetaire autoriteiten. Andere oorzaken van de afname van de inflatie zijn de globalisering en de deregulering, die de concurrentie versterkten, en de versnelling in de technologische vooruitgang, die de productiekosten verlaagde.

2.3 Financiële markten

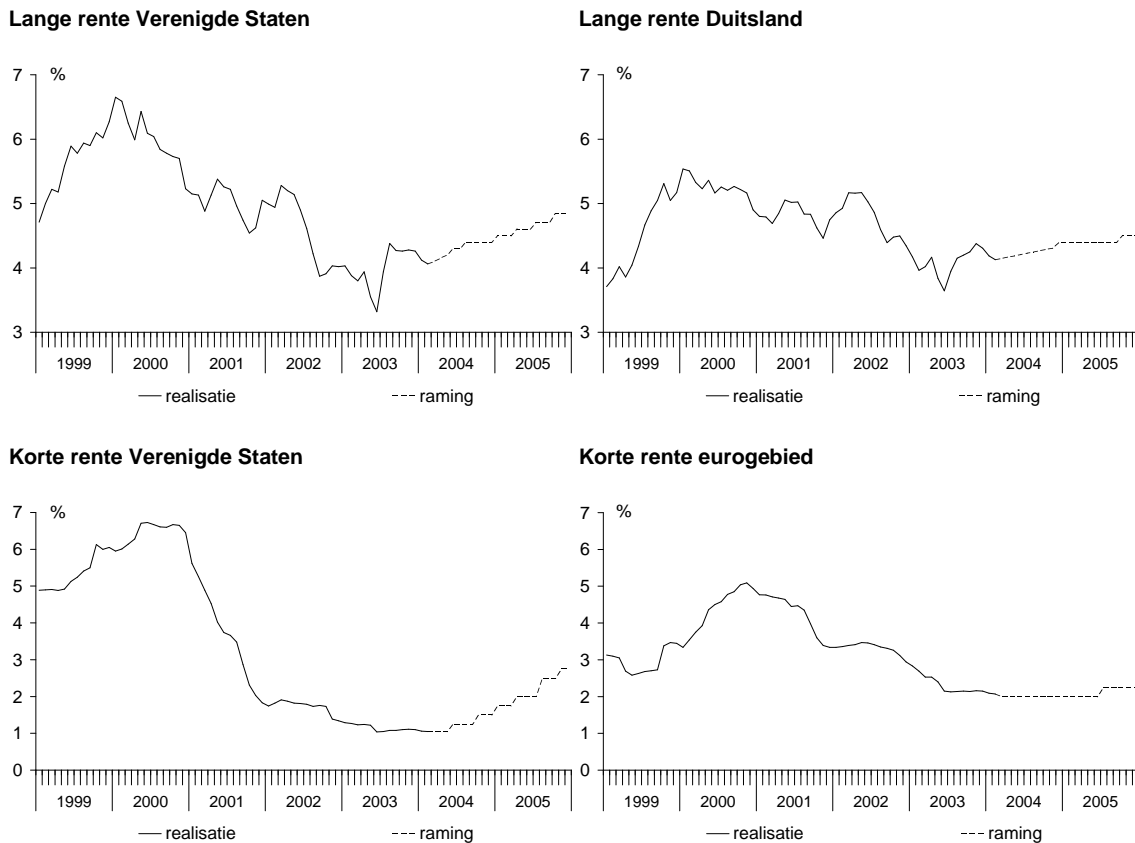
Als gevolg van het forse tekort op de Amerikaanse lopende rekening is in 2003 en begin 2004 de dollar gedeprimeerd ten opzichte van de yen en vooral ten opzichte van de euro. De onrust op de valutamarkten had voorsnog weinig repercussies op de overige financiële markten. Mondiaal was er een markant herstel op de aandelenmarkten. De Amerikaanse centrale bank zal, gezien de opgaande conjunctuur, naar verwachting in de tweede helft van dit jaar haar officiële rentetarieven gaan verhogen. Ook de kapitaalmarktrentes zullen in de Verenigde Staten en het eurogebied waarschijnlijk licht stijgen in 2004 en 2005.

2.3.1 Rentes

In het afgelopen jaar daalden de geldmarktrentes nog enigszins in de Verenigde Staten en het eurogebied. De zwakke economische ontwikkeling in de eerste helft van 2003 en de voorziene lage inflatie leidden in juni tot een verdere monetaire versoepeling door de ECB en de Federal Reserve. De herfinancieringsrente van de ECB kwam op 2% en de Amerikaanse beleidsrente op 1%, de laagste percentages sinds de jaren vijftig. Relevant voor het effect van het monetaire beleid op de conjunctuur zijn de reële rentes, de nominale rentes gecorrigeerd voor de (verwachte) inflatie. De reële korte rente is momenteel in de Verenigde Staten licht negatief en

	2001	2002	2003	2004	2005
	%				
Korte rente					
Verenigde Staten	3,7	1,7	1,2	1¼	2¼
Japan	0,1	0,1	0,0	0	0
eurogebied	4,3	3,3	2,3	2	2¼
Lange rente					
Verenigde Staten	5,0	4,6	4,0	4¼	4¾
Japan	1,3	1,3	1,0	1	1
Duitsland	4,8	4,8	4,1	4¼	4½

Figuur 2.6 Rentestanden Verenigde Staten en eurogebied, 1999-2005

in het eurogebied ongeveer nul, als de verwachte inflatie gelijk wordt gesteld aan de actuele inflatie. In Japan is de nominale rente vrijwel 0% maar is de reële rente als gevolg van de deflatie positief. Om de deflatie te bestrijden en economisch herstel te bewerkstelligen vergrootte de Japanse centrale bank in 2003 en begin 2004 de liquiditeitsinjecties in de bankensector. In de tweede helft van 2004 zal de Amerikaanse centrale bank, gezien de aanhoudende opgaande conjunctuur en het geweken gevaar voor deflatie, haar officiële rentetarieven waarschijnlijk beginnen te verhogen. Voor het eurogebied, waar de inflatievooruitzichten onder de 2,0% liggen en het herstel minder krachtig is, wordt pas in 2005 een minder accommoderend monetair beleid verwacht. Op basis van de geraamde aanhoudende deflatie wordt verwacht dat de Japanse geldmarktrente tot eind 2005 vrijwel nul blijft.

De kapitaalmarktrentes lagen in de tweede helft van 2003 wat hoger dan eerder dat jaar. Dit weerspiegelt, zoals blijkt uit rentefutures, de gewijzigde inschatting van beleggers van het toekomstige monetaire beleid van de Federal Reserve. Aanvankelijk hielden beleggers, onder invloed van de deflatiediscussie, rekening met een voor lange tijd laagblijvende korte rente, indien nodig aangevuld met niet-orthodoxe stimuleringsmaatregelen, zoals de aankoop van overheidsobligaties door de Amerikaanse centrale bank. Nu de conjuncturele vooruitzichten positiever zijn, verwachten beleggers dat de Amerikaanse centrale bank in 2004 begint met het terugdraaien van het zeer soepele monetaire beleid. Terwijl de neerwaartse trend in de rente op

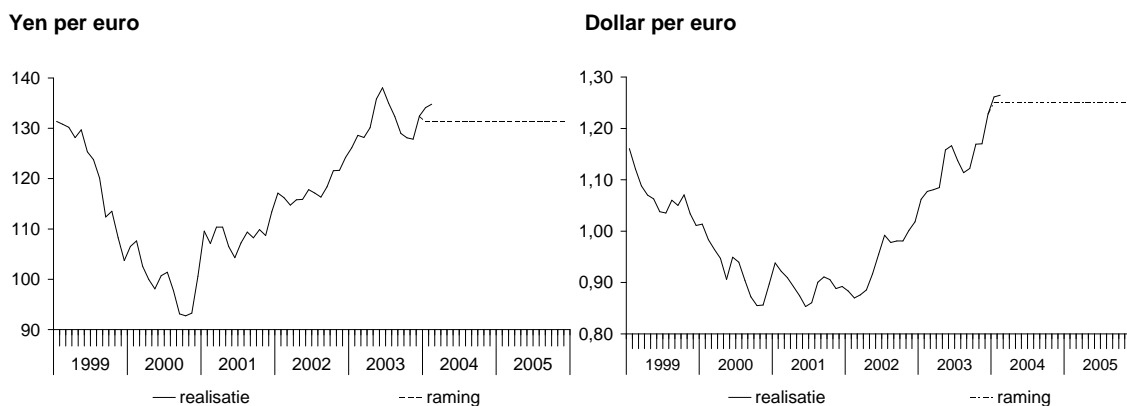
overheidsobligaties eindigde, duurde deze trend voort voor andere obligaties, zoals bedrijfsobligaties en obligaties van opkomende economieën. Begin 2004 was voor deze laatste het gemiddelde renteverskil met Amerikaanse overheidsobligaties gedaald tot 4%-punt; in 1998 ten tijde van de Rusland-crisis was dat 17%-punt. Het renteverskil tussen Amerikaanse bedrijfsobligaties (met Moody's rating Baa) en tienjarige federale overheidsobligaties was door de boekhoudschandalen en de zwakke economische ontwikkeling opgelopen tot bijna 4%-punt in oktober 2002; dit verschil was verminderd tot ruim 2%-punt in februari 2004.

Naar verwachting zullen de kapitaalmarktrentes in de Verenigde Staten en het eurogebied licht oplopen in 2004 en 2005. Oorzaken hiervan zijn het voortgaande economische herstel, dat onder andere leidt tot meer kredietvraag door bedrijven, en het aanhoudende forse beroep van overheden op de kapitaalmarkt door de grote begrotingstekorten (zie ook 2.1.1).

2.3.2 Wisselkoersen

In 2003 en begin 2004 is de Amerikaanse dollar verder verzwakt, vooral ten opzichte van de euro. In september gaf het G7-overleg hieraan een impuls door te onderstrepen dat meer flexibele wisselkoersen gewenst zijn om bestaande betalingsbalansonevenwichtigheden te verminderen. In januari en februari 2004 noteerde de euro gemiddeld 1,26 dollar per euro, ruim boven haar openingskoers van 1,18 dollar per euro uit begin 1999 en 48% boven het dieptepunt in juni 2001. Als gevolg van de zeer forse valutamarktinterventies door de Japanse centrale bank is de yen minder geapprecieerd ten opzichte van de dollar dan de euro. In 2003 werd voor 188 mld dollar geïnterveneerd, het dubbele van het record tot dan toe. Begin 2004 waren de interventies verhoudingsgewijs nog forser; in januari werd voor 67 mld dollar geïnterveneerd. Tegelijkertijd vergrootte de Chinese centrale bank haar dollarreserves substantieel om de koppeling van de renminbi met de dollar te handhaven. Behalve door de vergroting van de Aziatische deviezenreserves werd het Amerikaanse tekort opnieuw voornamelijk gefinancierd door de aankoop van Amerikaanse obligaties door buitenlandse particuliere beleggers (zie kader).

Figuur 2.7 Yen- en dollarkoers van de euro, 1999-2005

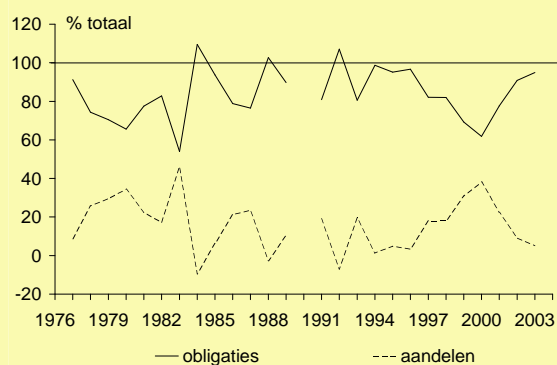

Obligaties financieren het Amerikaanse lopende-rekeningtekort

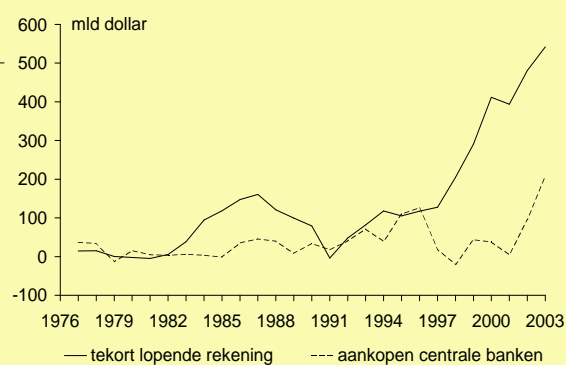
Het tekort op de Amerikaanse lopende rekening wordt grotendeels gefinancierd via de verkoop van Amerikaanse obligaties. In 2003 werd voor 707 miljard dollar aan Amerikaanse obligaties verkocht aan het buitenland. Het aandeel van staatsobligaties uitgegeven door de federale overheid bedroeg 39%, tegen 23% voor obligaties uitgegeven door semi-overheidsinstellingen (waaronder hypotheekbanken) en 38% voor bedrijfsobligaties. De verkoop van Amerikaanse aandelen speelt, met uitzondering van de jaren 1999 en 2000, een beperkte rol. In de periode 1977-2003 werd gemiddeld nog geen 12% van het tekort op de lopende rekening gefinancierd door de verkoop van aandelen. Het belang van de netto instroom van directe investeringen voor de financiering is nog beperkter. Zo bedroeg de gemiddelde netto instroom van directe investeringen in de periode 1990-2003 slechts 3% van de netto verkoop van Amerikaanse obligaties. Zelfs in de jaren 1999-2001 verbleekte het totale recordbedrag van netto directe investeringen van 295 miljard dollar bij de totale verkopen van ruim 1150 miljard dollar aan Amerikaanse obligaties. Bovendien vond er in de twee daaropvolgende jaren ruim 215 miljard aan directe desinvesteringen plaats.

Opvallend is dat in de loop van de tijd Europa een steeds kleiner deel van de financiering van het tekort via aankoop van effecten voor haar rekening neemt. Het gemiddelde aandeel bedroeg in de periode 1990-2003 48%, 20%-punt lager dan in de periode 1977-1990. De bijdrage van Azië exclusief China is eveneens sterk afgenomen, met bijna 9%-punt tot een gemiddeld aandeel van 33% in de periode 1990-2003. Het aandeel van China is echter de afgelopen jaren spectaculair gegroeid. Zo nam China in 2003 maar liefst 10% van de totale stroom aan aankoop van Amerikaanse effecten voor zijn rekening. Wat verder opvalt, is dat Aziatische partijen – in het bijzonder China – voornamelijk Amerikaanse obligaties kopen en tegen de heersende trend in een voorkeur blijven tonen voor staatsobligaties. Van belang is verder dat het voornamelijk centrale banken zijn die door de aankoop van Amerikaanse staatsobligaties het Amerikaanse tekort financieren. In 2003 namen de deviezenreserves van buitenlandse centrale banken met 208 miljard dollar toe, waarmee bijna 40% van het Amerikaanse tekort werd gefinancierd. Vooral de opmars van China, in het bijzonder van de Chinese centrale bank, is opmerkelijk, waardoor het nu al 149 miljard dollar bezit van de ruim 1530 miljard dollar Amerikaanse staatsobligaties die zich in buitenlandse handen bevinden. Dit is een verdubbeling in nog geen twee jaar tijd. Overigens spant Japan nog steeds de kroon met een bezit van 545 miljard dollar aan Amerikaanse staatsobligaties. Daar komt bij dat de toename van het Japanse bezit in 2003 met 160 miljard dollar groter is dan het gehele Chinese bezit aan Amerikaanse obligaties.

Buitenlandse aankoop van Amerikaanse effecten ^a

ROI centrale banken

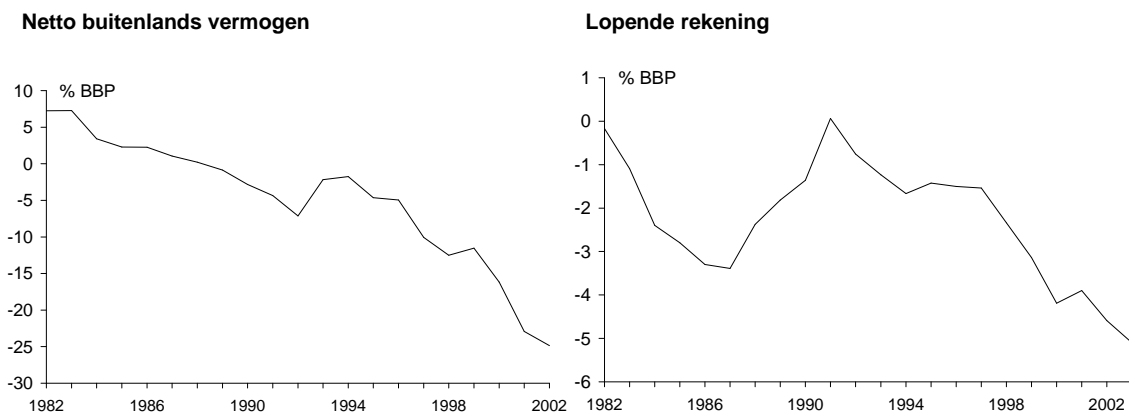
^a Het jaar 1990 is niet gepresenteerd omdat, vanwege de Irakese inval in Koeweit, veel aandelen werden verkocht.

Bron: Amerikaans Ministerie van Financiën en Bureau of Economic Analysis (BEA).

Wat betreft de forse Aziatische valutamarktinterventies lijkt de huidige situatie op de Bretton-Woods-periode toen Europese centrale banken het Amerikaanse lopende-rekeningtekort financierden door vergroting van hun dollarreserves en daarmee de vaste wisselkoersen mogelijk maakten. Aan deze periode kwam begin jaren zeventig een einde toen het Amerikaanse tekort verder opliep en Europese centrale banken niet langer bereid waren hun dollarreserves uit te breiden. Het is niet waarschijnlijk dat de Aziatische centrale banken op korte termijn hetzelfde zullen doen. Een veel sterkere yen zou het beëindigen van de deflatie sterk bemoeilijken en zou het huidige economische herstel in Japan in gevaar brengen. De Chinese autoriteiten hebben aangegeven dat zij pas op termijn, wanneer hun financiële sector minder kwetsbaar is, over willen gaan op een flexibeler wisselkoers.

De Amerikaanse monetaire autoriteiten hebben in de afgelopen maanden benadrukt dat het huidige tekort op de Amerikaanse lopende rekening van circa 5% BBP enkele decennia geleden niet zo gemakkelijk zou zijn gefinancierd als thans het geval is. Zij schrijven de huidige relatief probleemloze financiering toe aan de financiële deregulering van de afgelopen decennia die internationale kapitaalstromen heeft vergemakkelijkt en die het mogelijk heeft gemaakt dat meer individuen en instellingen internationaal beleggen. Zoals eerder in dit hoofdstuk aangestipt komt daar mogelijk bij de hoge rendementsverwachting voor beleggingen en investeringen in de Verenigde Staten. Maar ook de Amerikaanse autoriteiten erkennen dat bij een ongewijzigd tekort op een gegeven moment het inkomende kapitaal geen gelijke tred meer zal houden met de financieringsbehoefte. In een dergelijke situatie zou de dollar verder verzwakken en zou mogelijk de kapitaalmarktrente stijgen, met negatieve effecten op de binnenlandse bestedingen. Een substantiële verkleining van het Amerikaanse tekort uitsluitend door wisselkoersveranderingen vereist, zoals ook blijkt uit berekeningen van de OESO en het IMF, een extreem grote dollardepreciatie. Om een kleiner tekort te bereiken zal daarom ook de stijging van de binnenlandse bestedingen ten opzichte van handelspartners dienen te verminderen. Een omslag in het begrotingsbeleid zou hieraan een belangrijke bijdrage moeten leveren.

Figuur 2.8 Externe positie van de Verenigde Staten, 1982-2003

2.3.3 Aandelenkoersen

De aandelenkoersen zijn fors gestegen sinds het dieptepunt in maart 2003. Dit kwam door het snelle einde aan de oorlog in Irak en aanzwellende indicaties van een mondiale groeiversnelling. Uitgedrukt in euro's was de koersstijging op de toonaangevende aandelenmarkten minder uitgesproken doordat tegelijkertijd de euro apprecieerde. Ondanks de recente stijgingen staan de koersindices nog fors lager dan de top in begin 2000. Dit impliceert dat veel buitenlandse pensioenfondsen nog steeds kampen met een vermogenstekort en dat in de komende jaren pensioenpremies mogelijk zullen stijgen, met negatieve effecten op de binnenlandse bestedingen.

2.4 Wereldhandel

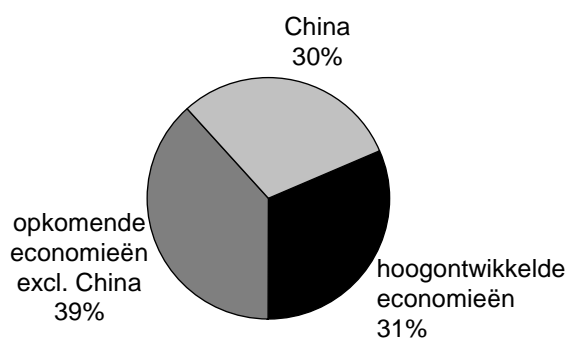
Tegen het einde van 2003 is de wereldhandelsgroei aanzienlijk versneld. Voor 2004 wordt een groei in de dubbele cijfers geraamd, terwijl een aanhoudend gunstige volumeconjunctuur ook in 2005 de handelsgroei naar verwachting relatief hoog houdt. Lage voorraden en dreigende aanbodtekorten zorgen voor snel stijgende grondstoffenprijzen. Wisselkoersveranderingen leiden tot grote verschuivingen in prijsconcurrentieposities.

2.4.1 Wereldhandelsvolume

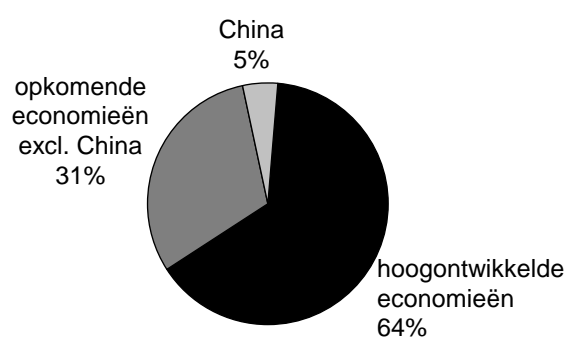
In het laatste kwartaal van 2003 nam de wereldhandel volgens voorlopige cijfers toe met 17% op jaarbasis ten opzichte van het voorgaande kwartaal. Totaal kwam de wereldhandelsgroei over het afgelopen jaar uit op ruim 5%, met een overloop naar 2004 van circa 6½%-punt. Mede daardoor wordt voor 2004 een groei van de wereldhandel geraamd van 10½%. Voor 2005 wordt een bescheiden vertraging naar 8½% geprojecteerd bij een aanhoudend gunstige volumeconjunctuur in de wereld. De volumegroei van de toonaangevende wereldafzet van halfgeleiders kwam in 2003 al uit op circa 9%. Voor dit jaar wordt een verdere versnelling voorzien naar circa 17%, mede door een toename van 22% op jaarbasis in het laatste kwartaal

Figuur 2.9 Aandelen in wereldhandel

Volumegroei, 2003

Waarde, 2002

van het afgelopen jaar. Deze groeicijfers zijn ten opzichte van de verwachte totale wereldhandelsgroei in historisch perspectief niet uitzonderlijk.

De toename van de wereldhandel in 2003 werd vooral gedragen door de vraag in Azië, ondanks de vertragende invloed van de Sars-epidemie. In het bijzonder China voerde de invoer weer spectaculair op, met circa 33%, waardoor het alleen al 30% van de wereldhandelsgroei voor haar rekening nam (zie figuur 2.9). Over de afgelopen vijf jaar bedroeg de Chinese invoergroei gemiddeld 22%. De Chinese invoergroei zal naar verwachting over de projectieperiode iets vertragen, maar blijft zeer sterk. De invoer van de Aziatische nieuwe industrielanden werd in 2003 nog gedrukt door de Sars-epidemie, maar zal in 2004 enorm versnellen gezien de toename in het laatste kwartaal van 2003. De landen in Centraal en Oost-Europa fungeerden in 2003 eveneens als groeipool voor de wereldeconomie, met een gemiddelde invoerstijging van 12%. Verwacht wordt dat deze trend zal aanhouden over de projectieperiode. De rest van de opkomende economieën in Latijns-Amerika, Afrika en het Midden-Oosten liet om uiteenlopende redenen nog weinig groei zien in 2003, maar ook hier wordt gerekend op een forse versnelling van de invoervraag in de komende jaren. Vooral de invoer van Latijns-Amerika zal na een aantal 'rampjaren' weer fors kunnen toenemen, terwijl de olielanden hun extra inkomsten met enige vertraging gaan besteden.

Van de grote hoogontwikkelde economieën vertoonde Japan de sterkste invoergroei in 2003, door een sterke uitbreiding van de onderlinge handel in Azië. De Amerikaanse invoer nam toe met circa 5%, terwijl de invoergroei in Europa bleef steken op een magere 1¾% als gevolg van de zwakke binnenlandse vraag. De invoergroei van de hoogontwikkelde landen versnelde aanzienlijk tegen het einde van 2003. Voor deze groep landen wordt voor 2004 een totale invoergroei van 8½% geraamd, afzwakkend naar 7½% in 2005. De Europese invoergroei blijft daar in beide jaren nog bij achter, in samenhang met de minder gunstige volumeconjunctuur in dit deel van de wereld.

Aan de uitvoerzijde profiteren alle landen en regio's van de versnelde vraagtoename in de wereld, maar West-Europa het minst door de verslechtering van de prijsconcurrentiepositie in verband met de sterkere euro. In 2003 verloor het eurogebied bijna 3½% van zijn exportmarkt en voor 2004 en 2005 worden voortgaande verliezen van 2½% en 1½% verwacht. Desondanks kan de Europese exportgroei, na de stabilisatie in 2003, versnellen tot circa 6% in 2004 en 2005. Voor de Verenigde Staten wordt een uitvoerversnelling voorzien van 2% in 2003 naar 11½% in 2004, mede door de vertraagde doorwerking van de verbeterde concurrentiepositie. Daarmee zou voor het eerst in lange tijd weer marktwinst worden geboekt. In 2005 zal de Amerikaanse uitvoergroei weer iets vertragen tot circa 9%. Japan zag vorig jaar de uitvoer toenemen met 10%, zowel door een verbetering van de prijsconcurrentiepositie als door een relatief sterke vraag in de eigen regio. Japan is de belangrijkste buitenlandse aanbieder op de

Chinese markt. De versnelling van de marktgroei maakt het waarschijnlijk dat de Japanse uitvoergroei in 2004 kan toenemen tot 13%, ondanks een lichte verslechtering van de concurrentiepositie. In 2005 zal de Japanse uitvoergroei dan naar verwachting weer licht terugvallen naar circa 9%.

De opkomende economieën realiseerden in 2003 al een uitvoergroei van 10%, die in het lopende jaar nog zal versnellen naar circa 15%, alvorens wat aan kracht in te boeten in 2005. Ook hier spande China de kroon met een groeipercentage van 31% in 2003; dit wordt gevolgd door geraamde uitvoerstijgingen van 25% in 2004 en 17% in het komende jaar. Tegenover de iets afzwakkende uitvoergroei van China staan sterke acceleraties in de rest van Azië en in Latijns Amerika. De uitvoer van de landen in Centraal- en Oost-Europa zet naar verwachting de voorspoedige groei van meer dan 10% voort tot en met 2005.

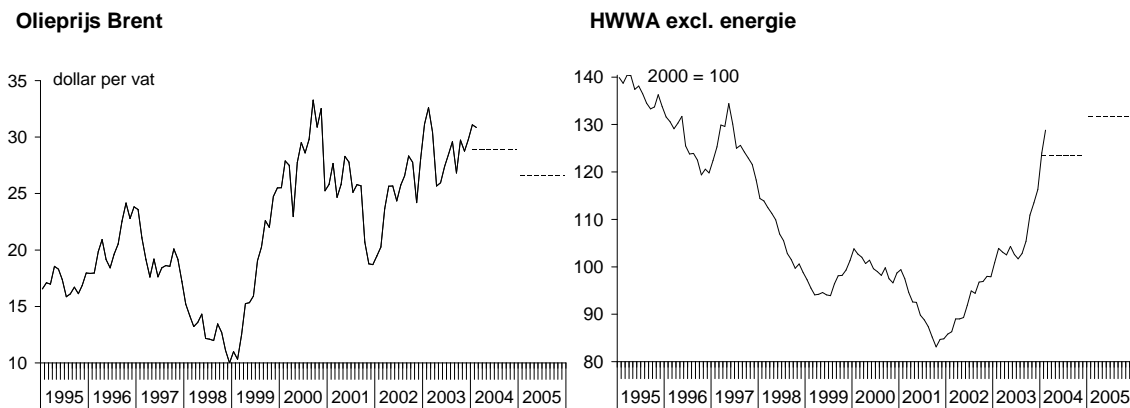
2.4.2 Prijzen van grondstoffen exclusief energie

De grondstoffenprijzen exclusief energie uitgedrukt in dollars stegen gemiddeld met 14% in 2003. In euro's gemeten daalden de prijzen echter met bijna 5%. Een goede indicator voor de invloed van de aantrekkende conjunctuur en de sterke invoervraag in China is de prijsstijging ten opzichte van industrieproducten. In vergelijking met industrieproducten werden grondstoffen 4½% duurder. Op basis van de dollarprojectie van 1,25 dollar per euro, die na februari 2004 een stabiele wisselkoers impliceert, zal het prijsopdrijvende effect van de wisselkoersen op de dollarprijzen in de loop van het jaar verdwijnen. Maar vooral door de sterke stijging aan het einde van 2003 resulteert een gemiddelde prijsstijging van grondstoffen met bijna 17% in dollars in 2004. In euro's gemeten stijgen de totale grondstoffenprijzen exclusief energie met circa 6% in 2004 en 2005. Ten opzichte van industrieproducten stijgen de grondstoffenprijzen dit jaar met meer dan 10%, terwijl ook voor 2005 een verdere stijging van de reële grondstoffennoteringen wordt voorzien. Historisch gezien is de stijging van de reële grondstoffenprijzen niet uitzonderlijk hoog voor een periode met een opgaande mondiale conjunctuur (zie figuur 2.11).

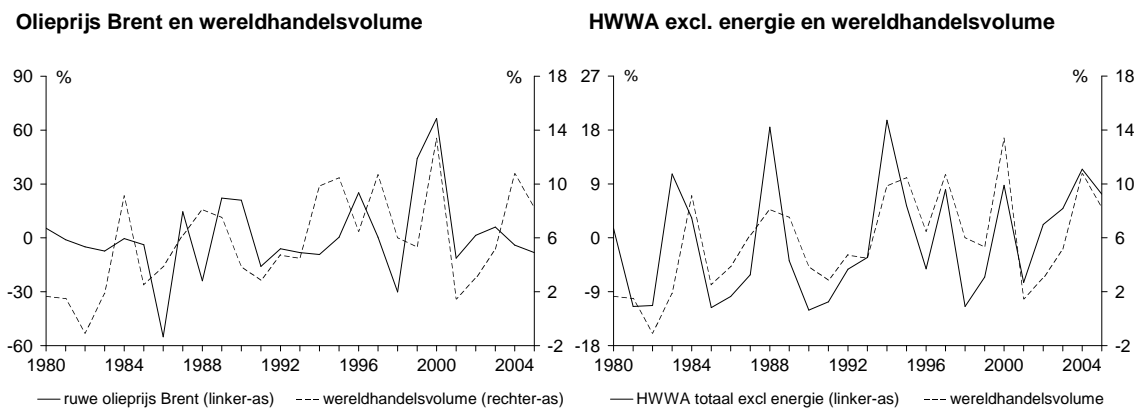
	Gewicht	2002	2003	2004	2005
		mutaties per jaar in % in US dollar			
Totaal	32,6	2,8	14,2	16¾	6¾
Voeding en genotmiddelen	9,9	12,0	8,3	8½	– 4¾
Industriële grondstoffen	22,6	– 1,5	17,3	20½	11¾
Agrarische grondstoffen	10,1	– 0,6	21,8	22¾	7¾
Metalen	12,5	– 2,1	13,8	18½	15
Non-ferro metalen	9,1	– 4,1	12,0	21¼	14¾
IJzererts en schroot	3,4	2,7	18,0	12½	15½
		in euro			
Totaal		– 2,6	– 4,6	5¾	6¾

Vooral de prijzen van conjunctuurgevoelige agrarische grondstoffen en metalen stijgen naar verwachting door. Dreigende aanbodtekorten bij metalen (het gemiddelde tijdsverloop tussen exploratie en productie van een nieuwe mijn is acht jaar) dragen ertoe bij dat in 2004 en 2005 de metaalprijzen nog sneller zullen stijgen dan in 2003 reeds het geval was. De prijsstijgingen van voedingsmiddelen en agrarische grondstoffen zullen over de projectieperiode vertragen door aanbodreacties.

Figuur 2.10 Ruwe-olieprijs (Brent) en grondstoffenprijs HWWA-index (totaal excl. energie, in dollars), 1995-2005

Figuur 2.11 Reële grondstoffenprijzen en wereldhandelsvolume, 1980-2005

2.4.3 Olieprijs

Kort na de oorlog in Irak daalde de olieprijs sterk, maar in de tweede helft van 2003 is zij weer gestegen. Begin 2004 lag de spotnotering van Brent boven 30 dollar per vat. Oorzaken van de prijsstijgingen waren de tegenvallende Irakese productie en de toenemende vraag naar olie, vooral in de opkomende markten van Azië. Ook de geringe omvang van de huidige voorraden en de dalende dollarkoers speelden een rol.

Een uitbreiding van de productie door de OPEC (exclusief Irak) is in 2004 en 2005 ondanks de hoge olieprijs weinig waarschijnlijk. In februari 2004 besloot de OPEC zelfs de productiequota

van de lidstaten met 10% te verlagen vanaf april. Het niet verhogen van de productiequota aan het einde van 2003 wees al op het verlaten van de OPEC-doelstelling om de prijs van het OPEC-mandje binnen een interval van 22 tot 28 dollar per vat te houden. De zwakke dollar speelt daarbij vermoedelijk een rol. Enig extra aanbod wordt verwacht uit Irak, Rusland en de landen rondom de Kaspische zee. De wereldvoorraden blijven naar verwachting op een laag niveau, waardoor in de loop van 2004 de olieprijs hoog blijft. Pas in 2005 daalt de olieprijs naar verwachting enigszins als gevolg van toenemend aanbod.

	2002	2003	2004	2005
	mutaties per jaar in %			
BBP-volume wereld	2,8	3,7	4½	4
Volume primair energieverbruik (wereld)	1,6	1,7	2	2¼
Industrielanden	1,1	1,1	1½	1½
Overige landen	2,8	3,1	3¼	3¼
	mln vaten per dag			
Vraag naar olie	78,6	79,6	81	82¼
Industrielanden	44,8	45,1	45½	46
Overige landen	33,8	34,5	35½	36¼
Aanbod van olie	78,4	79,5	81	82½
Niet-OPEC	48,6	49,3	50½	51¾
OPEC	29,8	30,2	30½	30¾
Voorraadmutatie	- 0,2	- 0,1	0	¼
Marktaandeel OPEC	37,9	37,9	37½	37¼
Ruwe-olieprijs (niveau, Brent, dollar per vat)	25,0	28,9	29	26½
Ruwe-olieprijs (niveau, Brent, euro per vat)	26,5	25,5	23¼	21¼

2.4.4 Prijs van industrieproducten

Wereldhandelsprijzen van industrieproducten zijn in de valuta van de exporteurs gemiddeld al jarenlang min of meer stabiel, een trend die over de projectieperiode zal aanhouden. Het zijn wisselkoersveranderingen die leiden tot prijsmutaties in dollars. Gemeten in dollars stegen de fabrieksprijzen op de wereldmarkt in 2003 met 9%. Voor 2004 wordt een stijging van bijna 5% geraamd, gevolgd door een daling van ½% in 2005. Bij industrieproducten speelt 'pricing-to-markets' een belangrijke rol. Exporteurs richten zich op de binnenlandse prijzen in het afzetgebied en passen hun bilaterale marges aan bij sterke wisselkoersbewegingen. Dit betekent dat landen met een depreciërende valuta de invoerprijzen minder snel zien stijgen dan zonder prijsdiscriminatie het geval zou zijn geweest.⁴ Ook binnenlandse importeurs passen hun marges

⁴ Meer hierover in Centraal Planbureau, 2003, *Macro Economische Verkenning 2004*, blz. 58-60.

aan, waardoor het opwaartse effect van een valutadepreciatie op de binnenlandse inflatie verder wordt gemitigeerd.

Prijstdiscriminatie was in 2003 in belangrijke mate verantwoordelijk voor de divergerende invoerprijsontwikkeling van fabrikaten. Terwijl de Europese invoerprijzen van fabrikaten stabiliseerden, namen deze in de Verenigde Staten af met bijna 16%, althans wanneer beide worden gemeten in euro's. Circa 10%-punt van het verschil komt door prijsdiscriminatie, de rest door de afwijkende geografische invoerstructuur. Deze effecten zijn er ook in 2004, als de fabriekeninvoerprijs van het eurogebied naar schatting daalt met 1½%, maar die van de Verenigde Staten met 9%, gemeten in euro's.

Aan de uitvoerzijde leidde de sterke effectieve appreciatie van de euro tot een aanzienlijke verslechtering van de Europese concurrentiepositie. De uitvoerprijzen van fabrikaten stegen 5% sneller dan die van concurrenten, terwijl de Amerikaanse prijsconcurrentiepositie verbeterde met 5½%. De prijsconcurrentiekracht van Japan en de opkomende economieën in Azië verbeterde per saldo met 1 tot 2%. Deze trends zullen in het lopende jaar grotendeels aanhouden, met een positieverslechtering voor het eurogebied van 1¾% en een verbetering voor de Verenigde Staten met 3¾%. Ook de positie van de opkomende markten verbetert weer licht, maar de Japanse concurrentiepositie zal door de recente waardeinstijging van de yen in 2004 licht verslechteren. Deze verslechtering valt overigens in het niet bij de gecumuleerde verbetering van de Japanse positie in de afgelopen vier jaar.

2.5 Externe data voor Nederland

De invoervraag op de Nederlandse afzetmarkten versnelde bijzonder sterk in de laatste maanden van het voorbije jaar. De relevante wereldhandelsgroei over heel 2003 kwam uit op 3,7%. Dat is bijna 1½%-punt minder dan de niet-herwogen wereldhandelsgroei, voornamelijk door de lage groei in de Europese buurlanden. Ook in de prognosejaren blijft de relevante handelsgroei wat achter bij de niet-herwogen groei, door de minder gunstige Europese conjunctuur en door lichte pakketnadelen. Dit neemt niet weg dat ook op de Nederlandse exportmarkten de groei waarschijnlijk flink aantrekt, naar gemiddeld 7% in de komende twee jaar.

De sterke appreciatie van de euro in de laatste maanden van 2003 en aan het begin van dit jaar leidde tot een verdere daling van de concurrentenprijzen. De gemiddelde invoerprijs liep echter nauwelijks terug door de explosieve stijging van de energie- en grondstoffenprijzen in dollars en de matigende effecten van prijsdiscriminatie voor fabrikaten. Over heel 2003 daalde de invoerprijs van goederen met bijna 1½%, maar de gemiddelde aanbiedingsprijs van onze concurrenten op de wereldmarkt daalde met 4,8% (exclusief energie). De dollar wordt voor 2004 en 2005 geprojecteerd op 1,25 dollar per euro, wat geen verdere wijziging ten opzichte van het in februari bereikte niveau impliceert. De energieprijzen zullen in dollars en dus ook in

euro's geleidelijk weer wat gaan dalen, terwijl de overige grondstoffennoteringen nog wat verder toenemen. Per saldo kan daardoor in 2004 zowel de invoer- als de concurrentenprijs met nog eens circa 1½% afnemen. In 2005 zal naar verwachting de invoerprijs van energie verder kunnen dalen, maar de overige prijzen op de wereldmarkt nemen dan weer licht toe.

Tabel 2.9 Externe data voor Nederland, 2001-2005	2001	2002	2003	2004	2005
	mutaties per jaar in %				
Relevante wereldhandel goederen					
Marktgroei volume	2,5	2,0	3,7	7½	6¾
Concurrentenprijs (exclusief energie)	1,2	- 3,1	- 4,8	- 1¾	½
Invoerprijs Nederland goederen, (euro)	0,0	- 1,2	- 1,4	- 1½	- ¼
Idem, exclusief energie	1,2	- 1,5	- 1,7	- ½	½
Energie	- 9,5	0,6	1,5	- 8	- 7¼
Arbeidskosten pep industrie (euro)					
Concurrenten totaal	2,3	- 1,0	- 5,4	- 5	- ½
Concurrenten eurogebied	2,5	2,3	1,4	- 1¾	- ¾
Effectieve koers euro, industrieproducten, t.o.v.					
Concurrenten	0,9	2,2	7,5	3	0
Leveranciers	0,7	2,7	9,1	3¾	0
Eurokoers (dollar per euro, niveau)	0,90	0,94	1,13	1,25	1,25

2.6 Risico's en onzekerheden

Voor de wereldeconomie wijken de projecties in dit Centraal Economisch Plan niet fundamenteel af van de andere internationale ramingen (zie tabel 2.10). De ramingen van de OESO en de Europese Commissie dateren van respectievelijk afgelopen november en oktober en zijn daarom gebaseerd op een eurokoers die duidelijk ligt onder de huidige noteringen. De stijging van de wereldhandel in 2004 is in de CEP-raming sterker dan in de ramingen van de OESO en de Europese Commissie. Dit vloeit voor een groot deel voort uit de sterker dan voorziene realisatiecijfers voor het vierde kwartaal in 2003, die voornamelijk het jaarcijfer voor 2004 beïnvloeden. Het belangrijkste verschil met de jongste Consensusvoorspelling (de gemiddelde voorspelling van door Consensus Forecasts geënquêteerde financiële instellingen) betreft de Amerikaanse inflatie. In de Consensusvoorspelling neemt deze duidelijk toe in 2005, in de CPB-raming niet.

De onevenwichtige lopende rekeningen blijven het grootste risico voor de opgaande mondiale conjunctuur. Het omvangrijke Amerikaanse tekort zou kunnen leiden tot een verdere verzwakking van de dollar, wat gepaard zou kunnen gaan met hogere kapitaalmarktrentes. Dit

zou leiden tot een minder sterke groei dan geraamd. Een tweede neerwaarts risico vloeit voort uit de internationale politieke situatie. De recente aanslagen in Madrid hebben onderstreept dat terroristische aanslagen een reëel risico blijven. Terroristische aanslagen zouden een substantieel negatief effect kunnen hebben op de transport- en toeristenindustrie en via vertrouwenseffecten op de gehele economie. Aan de andere kant kan, net als in de drie voorgaande periodes van economisch herstel, de kracht van de conjuncturele opleving onderschat worden.

Tabel 2.10 Overzicht internationale ramingen, 2004 en 2005				
	CPB	Consensus Forecasts	OESO	Europese Commissie
Afsluitdatum	maart 2004	maart 2004	november 2003	oktober 2003
	%			
	2004			
BBP-volume				
Verenigde Staten	4½	4,6	4,2	3,8
Japan	3	2,8	1,8	1,7
Eurogebied	1¾	1,8	1,8	1,8
Hoogontwikkelde economieën	3¼	3,3	2,9	2,7
Wereld	4½	.	.	3,3
Inflatie eurogebied	1¾	1,7	1,6	2,0
Wereldhandel	10½	.	7,8	7,5
Eurokoers (dollar per euro)	1,25	1,27	1,18	1,16
	2005			
BBP-volume				
Verenigde Staten	3½	3,7	3,8	3,3
Japan	2	1,6	1,8	1,5
Eurogebied	2¼	2,2	2,5	2,2
Hoogontwikkelde economieën	2¾	2,9	3,0	2,7
Wereld	4	.	.	4,0
Inflatie eurogebied	1½	1,6	1,4	1,7
Wereldhandel	8½	.	9,1	8,3
Eurokoers (dollar per euro)	1,25	1,25	1,18	1,15

3 De Nederlandse conjunctuur

3.1 Volumeconjunctuur

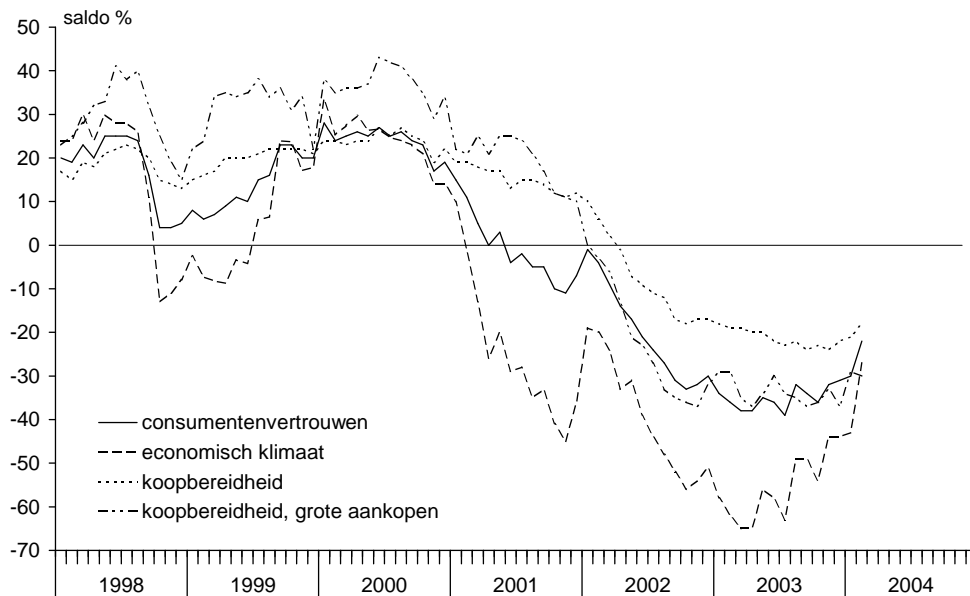
Dit jaar komt de economische groei naar verwachting uit op 1¼%, om volgend jaar wat verder aan te trekken tot 1½%. De Nederlandse economie lijkt zich eind vorig jaar aan de recessie te hebben onttorsteld, maar het herstel is vooralsnog broos. Het economisch herstel wordt volledig gedragen door de marktsector, die in het kielzog van de internationale opleving duidelijk kan opveren. Doordat de binnenlandse bestedingen zich dit jaar naar verwachting gematigd tot ongunstig ontwikkelen, blijft de geraamde productiegroei in beide jaren evenwel bescheiden. Gezinnen, ondernemers en de overheid werken dit jaar met succes aan het beter op orde brengen van hun financiële balansen, wat echter de particuliere consumptie, de investeringen en de overheidsuitgaven drukt.

3.1.1 Particuliere consumptie

Nederlandse consumenten zijn nog steeds somber gestemd. Hoewel de laatste maanden sprake is van een pril herstel van het consumentenvertrouwen, bevindt dit zich nog steeds op een zeer laag niveau (zie figuur 3.1). De koopbereidheid is vooral laag doordat huishoudens negatief oordelen over hun eigen financiële situatie. Gezinnen worden geconfronteerd met een sterk oplopende werkloosheid, een nullijn bij de lonen, lastenverzwaringen en hogere pensioenpremies. Sinds het einde van de oorlog in Irak zijn consumenten wel minder pessimistisch gaan denken over het economisch klimaat. In februari oordeelden zelfs weer meer mensen positief dan negatief over de economie in de komende twaalf maanden, maar het oordeel over de afgelopen twaalf maanden was nog wel sterk negatief. Per saldo blijft het oordeel over het economisch klimaat nog altijd in de min. Het grotere vertrouwen in de economie heeft zich echter nog nauwelijks vertaald in een hogere koopbereidheid.

Consumenten zijn vorig jaar hard op de rem gaan staan. De particuliere consumptie daalde met maar liefst 1,3%, de eerste daling sinds begin jaren tachtig. De inkomens stonden onder druk door de forse oploop van de werkloosheid en de stijging van de pensioen- en ziektekostenpremies. Verder daalde ook het uitgekeerd winstinkomen, waardoor het reëel beschikbaar inkomen van gezinnen zo goed als niet toenam (zie tabel 3.1). Bovendien bereikten de beurskoersen begin vorig jaar nieuwe dieptepunten en kwam de stijging van de reële huizenprijzen nagenoeg tot stilstand. Ook het ontbrekende vertrouwen bij consumenten heeft waarschijnlijk een rol gespeeld bij de terugval van de bestedingen en de sterke stijging van de besparingen.

Figuur 3.1 Consumentenvertrouwen, 1998-februari 2004

De particuliere consumptie zal dit jaar naar verwachting met $\frac{3}{4}\%$ maar mondjesmaat toenemen. Deze stijging is bovendien grotendeels ($\frac{1}{2}\%$ -punt) het gevolg van de pakketverkleining in de collectieve zorgverzekeringen. Het beschikbaar loon- en uitkeringsinkomen stijgt ietwat harder dan vorig jaar. De reële contractloonstijging neemt af, maar daar staan minder lastenverzwaring en minder stijging van de pensioenpremies tegenover. Verder neemt het uitgekeerd winstinkomen dit jaar sterk toe en is rekening gehouden met een eenmalig effect van de beperking van de hypotheekrenteaftrek per 1 januari 2004 uit hoofde van de zogenoemde bijleenregeling, van $-\frac{1}{4}\%$ -punt. De beurskoersen zijn vorig jaar voor het eerste sinds drie jaar niet meer gedaald. Toch zijn gezinnen nog steeds bezig hun balansen te herstructureren. De individuele spaarquote loopt verder op en nadert het niveau van begin jaren negentig.

De consumptieve bestedingen zullen volgend jaar naar verwachting met $1\frac{1}{4}\%$ nog iets harder toenemen. Van deze groei moet ook circa $\frac{1}{2}\%$ -punt worden toegeschreven aan een financieringsschuif bij de zorguitgaven. De toename van het beschikbaar loon- en uitkeringsinkomen zal volgend jaar wel wat terugvallen. Een belangrijke oorzaak daarvan is dat de nullijn, die is afgesproken in het Najaarsakkoord, volgend jaar zal leiden tot een daling van de reële contractlonen. De lichte versnelling in de consumptiegroei is voornamelijk te danken aan het wegvallen van de negatieve effecten van de gedaalde aandelenkoersen in het recente verleden. Er is aangenomen dat er niet langer extra hoeft te worden gespaard om de financiële balansen op orde te brengen. De individuele spaarquote loopt hierbij iets terug.

De stijging van de huizenprijzen zal in 2004 en 2005 naar verwachting net onder het inflatieniveau liggen. Voorts is gerekend met een rendement op de aandelenportefeuille van gezinnen gelijk aan de lange rente plus een risicopremie. Uitgaande van een dividendrendement

van 2% betekent dit een lichte en geleidelijke stijging van de beurskoersen. Omdat de beurskoersen zich in de praktijk heel volatiel en onvoorspelbaar gedragen zijn ze een belangrijke bron van onzekerheid in de consumptieraming (zie kader).

Tabel 3.1 Aspecten van de particuliere consumptie, 2001-2005	2002	2001	2002	2003	2004	2005
	waarde mld euro	mutaties in %				
Loon- en uitkeringsinkomen ^a	215,4	4,6	1,3	0,6	1	½
Uitgekeerd winstinkomen ^a	11,0	5,9	- 6,3	- 9,2	17¼	12½
Totaal gezinsinkomen ^a	226,5	4,7	0,9	0,1	1¾	1¼
Particuliere consumptie, volume	221,7	1,4	0,8	- 1,3	¾	1¼
w.v. voedings- en genotmiddelen	31,4	0,2	0,7	- 0,2	¼	¼
duurzame consumptiegoederen	48,0	0,4	1,7	- 3,8	- ½	¼
vaste lasten ^b	47,0	2,2	1,4	1,6	4½	4
overige goederen en diensten	95,2	2,0	0,2	- 1,7	- ½	½
Individuele besparingen ^c	4,8	1,9	2,0	3,2	4	3¾

a Reëel beschikbaar.
b Aardgas, woningdiensten en zorg.
c Vanaf tweede kolom: niveaus als percentage van het beschikbaar gezinsinkomen.

Consumptie naar onderdelen

De particuliere consumptie is vorig jaar over een breed front gedaald. Zelfs de consumptie van voedings- en genotmiddelen nam licht af. Het Centraal Bureau voor de Statistiek peilt maandelijks waarop mensen zouden bezuinigen bij een teruggang in het inkomen. Weinig respondenten zeggen in die enquêtes te zullen bezuinigen op eten en drinken. Maar blijkbaar heeft deze kleine groep toch de daad bij het woord gevoegd. Niet verrassend blijken dit vooral de lagere inkomens te zijn. Zij besteden immers een groot deel van hun inkomen aan de eerste levensbehoeften. Hogere inkomens snijden eerder in luxe goederen.¹

De consumptie van duurzame goederen daalde vorig jaar het meest. Het grootste slachtoffer was de consumptie van woninginrichtingartikelen, die met meer dan 10% afnam. Ook de kledingverkopen deden het slecht. Consumenten schaften ook vaker goedkopere kleding aan, waarvan de textielsupermarkten profiteerden. Het was niet alleen kommer en kwel bij de duurzame goederen. De 'heilige koe' blijkt aardig immuun voor de recessie. De autoverkopen gaven een lichte daling te zien, maar dat was geheel te wijten aan het anticipatie-effect dat gepaard ging met de afschaffing van de subsidie op milieuvriendelijke auto's per 1 januari 2003. Veel consumenten kochten eind 2002 nog een auto om te kunnen profiteren van de subsidie, wat een negatief effect had op de autoverkopen in 2003. Afgezien van dit anticipatie-effect kwamen de autoverkopen hoger uit. Ook de consumptie van huishoudelijke apparaten

¹ Zie B. Rooijackers, Hogere inkomens zullen eerder in luxe snijden, CBS, Webmagazine, 29 december 2003, www.cbs.nl.

Hectische bewegingen in aandelen- en dollarkoers verminderen trefzekerheid ramingen

Regelmatig maakt het CPB een analyse van de trefzekerheid van zijn korte-termijnramingen.^a Een van de lessen daaruit is dat een belangrijke bron van ramingsfouten is gelegen in, achteraf gezien, onjuiste ramingen van de buiten het gehanteerde model bepaalde (exogene) variabelen. Net als andere (internationale) ramingsinstituten hanteert het CPB voor een beperkt aantal exogene grootheden een zogenoemde technische veronderstelling. Dit geldt met name voor de dollarkoers en de aandelenkoers, die erom bekend staan dat, allerlei theorieën ten spijt, de korte-termijnontwikkelingen niet zinvol te ramen zijn zonder te vervallen in speculatieve overwegingen. Een voorbeeld van een dergelijke technische veronderstelling is het ramen van een constant niveau ten opzichte van de feitelijke situatie op het ramingsmoment (of het gemiddelde in de periode kort daarvoor), zoals het CPB de laatste jaren doet bij de dollarkoers. Een alternatief is om te rekenen met een zuiver theoretisch lange-termijnverband, wat het CPB bij de aandelenkoers doet. In alle gevallen vertonen de geraamde wissel- en aandelenkoersen een zeer gematigde en geleidelijke ontwikkeling. Onderstaande figuren laten evenwel zien dat in werkelijkheid de dollarkoers en de aandelenkoers (van ultimo kwartaal op ultimo kwartaal)^b flink kunnen fluctueren, wat nooit in de raming besloten ligt en daarmee de ramingskwaliteit beïnvloedt.

Aandelenkoers (CBS-index algemeen ultimo kwartaal)

Dollars per euro (ultimo kwartaal)

De dollarkoers is een belangrijke determinant van de binnenlandse inflatie en de concurrentiepositie ten opzichte van het buitenland. De dollarkoersbeweging in de periode 1995-2003 is, afgemeten aan de gemiddelde absolute mutatie, in historisch perspectief niet opvallend groot (zie tabel). In die zin zijn de ramingen momenteel niet onzekerder dan vroeger. Maar door de fors toegenomen internationale verwevenheid zijn de gevolgen van de wisselkoersfluctuaties voor de Nederlandse economie wel groter.

De absolute mutaties van de aandelenkoersen zijn in de periode 1995-2003 circa 35% groter geweest dan in de periode daarvoor. In deze periode was bovendien het aandelenvermogen van gezinnen in procenten van het beschikbaar gezinsinkomen beduidend hoger dan voorheen. Daardoor hebben de grotere fluctuaties van aandelenkoersen nog een extra sterke doorwerking naar de particuliere consumptie gehad. Doordat het in de praktijk niet mogelijk was deze fluctuaties in de raming mee te nemen, is de trefzekerheid van de consumptieraming verslechterd. Dit vormde een belangrijke oorzaak van de stijging van de gemiddelde absolute voorspelfout van de consumptiegroei voor het lopende jaar in het CEP in de periode 1995-2003 (1,2%-punt) vergeleken met de periode 1985-1994 (0,6%-punt).

Gemiddelde absolute mutatie ten opzichte van voorafgaand kwartaal

	1970 I -1984 IV	1985 I -1994 IV	1995 I - 2003 IV
Dollarkoers (per gulden/euro)	4,0	5,5	4,2
Aandelenkoers (CBS-index)	6,6	6,1	8,3

^a Zie bijvoorbeeld H.C. Kranendonk en J.P. Verbruggen, Trefzekerheid van CPB-prognoses voor de jaren 1971-2002, CPB

Memorandum 82, 18 december 2003.

^b Ultimo kwartaal is hier gedefinieerd als het gemiddelde in de laatste maand van het kwartaal.

nam nog licht toe. Vooral de DVD is erg in trek. Sommigen maken van hun huiskamers ware thuisbioscopen en dit soort apparatuur is de laatste jaren sterk in prijs gedaald.

De zogenaamde vaste lasten – aardgas, huren en particuliere zorgconsumptie – lieten vorig jaar een normale groei zien. Zoals de naam al aangeeft zijn dit allemaal zaken waar gezinnen nauwelijks op kunnen bezuinigen.

De consumptie in de categorie ‘overige goederen en diensten’ daalde daarentegen weer sterk. Het horecabezoek daalde voor het derde jaar op rij. Consumenten vinden de branche te duur – sinds de sector de prijzen flink verhoogde bij de invoering van de euro – en blijven vaker thuis. Gezinnen bezuinigden ook op buitenlandse vakanties. De uitgaven aan recreatie en cultuur namen daarentegen toe. In plaats van de vakantie in het buitenland ging men er vaker op uit in eigen land. De consumptie van financiële en zakelijke diensten daalde voor het derde achtereenvolgende jaar. Gezinnen kiezen momenteel meer voor zekerheid en hebben geen trek meer in allerlei ingewikkelde financiële producten. De consumptie van communicatiediensten groeide eind jaren negentig explosief door de opkomst van Internet en mobiele telefonie. Door verzadiging van beide markten is die groei er nu een beetje uit. Wel vindt nog een flinke verschuiving plaats naar breedbandaansluitingen, zoals ADSL.

De consumptie van voedings- en genotmiddelen zal dit en volgend jaar naar verwachting weer een lichte groei te zien geven. Dit kan onder andere verklaard worden door de prijzenoorlog die sinds een aantal maanden in de supermarkten woedt. De sterke dalingen bij de consumptie van duurzame goederen en diensten zullen dit jaar waarschijnlijk tot het verleden gaan behoren. Met een kleine afname dit jaar en een kleine toename volgend jaar blijft de groei echter bijzonder laag.

De vaste lasten zullen dit en komend jaar zeer sterk stijgen. Dit is te wijten aan de particuliere zorgconsumptie die in beide jaren met meer dan 10% zal toenemen. Dit jaar is dat grotendeels het gevolg van de pakketverkleining in de collectieve zorgverzekeringen. Consumenten zullen voortaan onder andere niet-chronische fysiotherapie, tandheelkundige zorg, ziekenvervoer per taxi en de anticonceptiepill zelf moeten gaan betalen. In de raming is ervan uitgegaan dat het kabinet volgend jaar een eigen risico van 225 euro per jaar in het ziekenfonds introduceert.² Het deel van de zorg dat ziekenfondsverzekerden zelf moeten betalen wordt tot de particuliere zorgconsumptie gerekend. De eigen bijdragen leiden op zich tot lagere consumptieve uitgaven elders – consumenten kunnen hun euro immers maar één keer uitgeven. Maar omdat het kabinet tegelijkertijd de ziekenfondspremies verlaagt, blijven de overige consumptieve bestedingen in tact en is het positieve effect van de financieringsschuiven op de particuliere consumptie in beide jaren circa ½%-punt.

² Inmiddels heeft het kabinet besloten in plaats van een eigen risico een no-claimteruggaveregeling in te voeren. Het was niet meer mogelijk dit in het CEP te verwerken.

Gezinsvermogen

De vermogens van gezinnen zijn vorig jaar weer toegenomen. Als percentage van het beschikbaar inkomen daalde het netto vermogen nog wel, maar de afname was een stuk minder dan in 2002 (zie tabel 3.2). De beurskoersen namen – na jaren van forse dalingen – weer licht toe. De stijging van de huizenprijzen vlakke weliswaar verder af, maar was nog steeds meer dan de inflatie. En de vrije besparingen van gezinnen bedroegen vorig jaar maar liefst 8 miljard euro.

In 2003 heeft de Amsterdamse beurs het jaar eindelijk weer positief afgesloten. De AEX noteerde eind vorig jaar bijna 5% hoger dan aan het begin van het jaar. Daarmee kwam een periode van drie jaar met forse koersverliezen ten einde. Begin vorig jaar dreigde het weer helemaal de verkeerde kant op te gaan. De fraude bij Ahold kwam naar buiten en de aandelenmarkten daalden fors in de aanloop naar de oorlog in Irak. Sinds het begin van de vijandelijkheden hebben de beurskoersen zich echter sterk hersteld. Ondanks de lichte koersstijging over het jaar als geheel is het aandelenvermogen van gezinnen vorig jaar nog wel wat verder afgenomen.

Tabel 3.2 Vermogens van gezinnen, 1998-2003^a							
	2002	1998	1999	2000	2001	2002	2003 ^b
	waarde mld euro	% beschikbaar gezinsinkomen					
Liquide financieel bezit	390	193	214	213	183	161	158
w.v. aandelen (beursgenoteerd)	80	79	97	94	66	33	27
spaargeld	168	61	63	63	65	69	73
overige ^c	143	53	54	57	52	59	57
Eigenwoningbezit	927	266	309	362	371	383	394
Andere bezittingen ^d	143	72	71	70	67	59	57
Schulden	454	139	157	172	174	187	201
w.v. hypotheekschulden	350	108	124	133	136	145	155
Netto vermogen	1005	391	437	474	446	415	408
		% liquide financieel bezit					
Schulden		72	73	81	95	116	128
Aandelen		41	45	44	36	20	17
		% eigenwoningbezit					
Hypotheekschulden		41	40	37	37	38	39

a Niveau aan het einde van het jaar, als percentage van het beschikbaar gezinsinkomen inclusief collectieve pensioenbesparingen. De vermogens zijn ongerekend het pensioenvermogen dat gezinnen hebben opgebouwd bij verzekeringsmaatschappijen en pensioenfondsen.

b Benadering aan de hand van onder andere de ontwikkeling van de AEX-index, de huizenprijzen en de hypotheekschulden.

c Chartaal geld, girale deposito's en obligaties.

d Aandelen aanmerkelijk belang (=aandelen in niet-beursgenoteerde NV's en BV's), ondernemingsvermogen van zelfstandigen, grond en ander onroerend goed.

Bron: CBS, DNB en Kadaster (bewerking CPB).

Sinds het hoogtepunt van de hausse op de aandelenmarkten heeft ongeveer een kwart van de beleggende gezinnen de beurs de rug toegekeerd en ook vorig jaar zijn nog mensen uitgestapt.³ Diegenen die dat vroeg in het jaar deden konden bovendien niet profiteren van de koersstijgingen later in het jaar.

De huizenmarkt heeft zich vorig jaar goed gehouden. De huizenprijsstijging vlakke verder af, maar was met gemiddeld 2,5% nog wel hoger dan de inflatie. De uitstaande hypotheekschuld steeg met meer dan 10%, waardoor de hypotheekschuld als percentage van het eigenwoningbezit verder toenam. Het is waarschijnlijk dat de komende jaren de hypotheekschuld sterk zal blijven groeien. Dit komt doordat de forse huizenprijsstijgingen van enkele jaren geleden nog met enige vertraging doorsijpelen.

Op de woningmarkt maken ouderen – die veel overwaarde hebben opgebouwd – geleidelijk plaats voor jongeren met relatief hoge hypotheeken. Tot voor kort konden gezinnen die verhuisden hun opgebouwde overwaarde lucratief verzilveren met een aftrekbare hypotheek. Die mogelijkheid heeft het kabinet echter per 1 januari van dit jaar afgesloten met de zogenaamde bijleenregeling (zie paragraaf 3.1.2).

Sinds het begin van de sluipende krach op de aandelenbeurzen nemen de spaarsaldi van gezinnen in rap tempo toe. Deze besparingen komen vooral op spaarrekeningen terecht, omdat gezinnen momenteel zekerheid verkiezen boven de onzekerheid van bijvoorbeeld beleggen op de beurs. Doordat de consumptie minder toeneemt dan het inkomen is de groei van het consumptief krediet de laatste jaren juist sterk afgenomen.

3.1.2 Woningbouw

In 2003 namen de investeringen in woningen wederom af, zij het minder sterk dan in 2002. De daling is geheel toe te schrijven aan de ontwikkelingen bij de investeringen in herstel en verbouw en de overdrachtskosten. De investeringen in nieuwbouw bleven in 2003 op peil, conform de gemiddelde vergunningenafgifte in de periode daarvoor. Door het aangescherpte bouwbesluit ten aanzien van de technische minimumeisen verbeterde de kwaliteit van de nieuwbouw, maar door een verschuiving van de productie naar kleinere en goedkopere woningen trad tegelijkertijd een versobering op. Onder druk van de economische malaise werd minder geïnvesteerd in herstel en verbouw. Ook het aantal verkopen van bestaande woningen viel terug, maar de daling bleef beperkt door het grote aantal transacties aan het eind van het jaar. Waarschijnlijk is geanticipeerd op de nieuwe belastingmaatregel per 1 januari 2004, de zogenaamde bijleenregeling. Door deze maatregel is alleen de hypotheekrente aftrekbaar voor een leenbedrag van maximaal de aanschafwaarde van de nieuwe woning minus de op de oude woning behaalde overwaarde. De rentelasten van hypotheeken boven dit bedrag zijn niet langer aftrekbaar. Om deze renteaftrek alsnog voor de komende jaren te verwezenlijken lijkt een groot aantal mensen hun huisaankoop te hebben vervroegd. De daling van het aantal verkopen in

³ Dit blijkt uit enquêtes van het Centrum voor Marketing Analyse. Zie www.cma.nl/artikelen/persber190503.pdf.

januari van dit jaar wijst hier ook op. Het verloop van het aantal verkochte woningen wordt weerspiegeld in de volumeontwikkeling van de overdrachtskosten.

Voor het huidige en komende jaar wordt een duidelijk herstel van de investeringen in woningen geraamd. Naar verwachting zullen vooral de investeringen in nieuwbouw groeien. Sinds het dieptepunt in 2001 is het aantal vergunningen in de drie jaren daarop gemiddeld met ruim 5% per jaar gestegen. De kwaliteit van de nieuwbouwwoningen neemt slechts licht toe, evenals de investeringen in herstel en verbouw. Het aantal verkopen van bestaande woningen in de jaren 2003-2005 vertoont, afgezien van anticipatie-effecten, een stabiel verloop. Echter door de anticipatietransacties aan het eind van 2003 is in 2004 een terugval te verwachten, terwijl in 2005 een herstel naar het niveau van 2003 (exclusief anticipatie-effecten) is voorzien.

Tabel 3.3 Aspecten investeringen in woningen, 2002-2005				
	2002	2003	2004	2005
	niveaus in dzd			
Verleende bouwvergunningen	67,2	70	74	76
w.v. huur	13,2	14	14	14
koop	54,0	56	60	62
	volumemutaties in %			
Investeringen in woningen	- 3,7	- 0,8	2¼	4
w.v. bijdrage nieuwbouw	- 3,0	0,2	2¾	3
w.v. aantal woningbouwvergunningen	- 5,0	0,0	2¾	2¼
kwaliteit	2,7	0,9	0	¾
overige factoren (weer, marge, architecten etc.)	- 0,7	- 0,7	0	0
bijdrage herstel en verbouw	- 0,5	- 0,5	¼	½
bijdrage overdrachtskosten	- 0,2	- 0,5	- ¾	½
	niveau in %			
Hypotheekrente	5,3	4,5	4¾	5

In lijn met het prijzenbeeld voor de gehele economie vlakken ook de prijsstijgingen van de investeringen in woningen in de periode 2003-2005 af. Achterliggende factoren zijn de loonmatiging in 2004 en 2005, een ruime bouwmarkt en een geringe stijging van de materiaalkosten. De gemiddelde verkoopprijs van bestaande woningen lag in 2003 2,5% hoger dan het jaar daarvoor, hetgeen een lichte reële stijging betekende. De stijging werd grotendeels gerealiseerd in de tweede helft van 2002 en de eerste helft van 2003. In december trad opnieuw een tijdelijke stijging op, die waarschijnlijk samenhangt met de anticipatieverkopen als gevolg van de eerder beschreven bijleenregeling. In januari van dit jaar ontwikkelde de huizenprijs zich weer naar het niveau van de daaraan voorafgaande maanden. Naar verwachting zakt de gemiddelde huizenprijsstijging in 2004 terug. Voor zowel 2004 als 2005 is gerekend met een huizenprijsstijging tot iets onder het geraamde inflatietempo.

3.1.3 Investerings

Dit jaar nemen de bedrijfsinvesteringen in vaste activa (exclusief woningen) naar verwachting met 2% af, wat betekent dat ze voor het vierde jaar op rij krimpen. Daarmee komt het investeringsvolume dit jaar bijna 12,5% onder het niveau van het jaar 2000 te liggen. Bij de conjunctuurgevoelige investeringen, waarin onder meer de zeer volatiele investeringen in vliegtuigen en railvervoermiddelen niet meetellen, is de krimp van 1¼%, dit jaar wel aanmerkelijk geringer dan in de afgelopen twee jaar, toen deze investeringen gemiddeld met 6,7% daalden.

Afgezet tegen de traag groeiende productie nemen de investeringen van bedrijven dit jaar waarschijnlijk opnieuw af. In de raming daalt de investeringsquote met ½%-punt, tot 15¼%. Hoewel er enige verbetering wordt verwacht in de industriële bedrijvigheid was de bezettingsgraad aan het begin van dit jaar nog zo laag, dat de investeringsgeneigdheid bij het merendeel van de ondernemers nog gering is. Een positief punt is dat de financiering van de investeringen een minder groot probleem vormt. Naar verwachting ligt de cash-flow dit jaar 55% boven de bruto investeringen, wat historisch gezien hoog is. Bedrijven hebben flink bespaard op de kosten, terwijl buitenlandse dochters van Nederlandse multinationals meer winst maken door de aantrekkende wereldeconomie.

Tabel 3.4 Aspecten investeringen van bedrijven, 2001-2005						
	2002	2001	2002	2003	2004	2005
	waarde mld euro	mutaties per jaar in %				
Machines en computers	21,4	- 3,8	- 2,7	- 3,8	¾	4¾
w.v. computers	2,8	- 3,9	- 12,8	4,3	10	12
machines	18,6	- 3,7	- 0,9	- 5,1	- ½	3½
Bedrijfsgebouwen	12,9	3,0	- 8,0	- 9,5	- 5½	- 3
Wegvervoermiddelen	4,6	- 4,9	- 22,6	- 7,1	- 1¼	¾
Overige vervoermiddelen	1,3	- 32,0	12,7	51,0	- 23¼	- 20½
Immateriële activa	6,2	3,6	- 6,8	- 2,7	1	3½
Totaal exclusief woningen	53,6	- 1,2	- 5,9	- 4,0	- 2	1¼
w.v. conjunctuurgevoelig ^a	48,6	- 0,4	- 7,6	- 5,8	- 1¼	2
Cash flow ^b		126	137	141	155	155
Investeringsquote ^c		18,2	17,0	16,4	15¼	15¼

a Investerings van bedrijven ongerekend woningen, schepen, vliegtuigen, railvervoermiddelen en investeringen door de energiesector.
b Afschrijvingen en winst van productie in de Nederlandse marktsector als percentage van de bruto investeringen in vaste activa in Nederland.
c Investerings in vaste activa (exclusief woningen) als percentage van de bruto toegevoegde waarde tegen basisprijzen (exclusief verhuur van en handel in onroerend goed).

Volgend jaar neemt het volume van de investeringen van bedrijven naar verwachting met 1¼% toe. Nog steeds is dit een weinig uitbundig groeicijfer, zodat volgend jaar de investeringsquote blijft steken op 15¾%. De in de afgelopen jaren opgebouwde schuldenlast noopt sommige multinationals nog steeds tot versterking van de financiële balansen. Gezien de matige economische groei die voor Nederland volgend jaar verwacht wordt en de relatief lage bezettingsgraad is er bovendien nog weinig reden om te investeren. Omdat de winsten van bedrijven volgend jaar naar verwachting wel blijven groeien, is de cash-flow-quote ook volgend jaar naar verwachting hoog.

Net als in de afgelopen jaren nemen ook dit jaar de investeringen in bedrijfsgebouwen waarschijnlijk relatief sterk af. Er zijn in de periode 1997-2001 zoveel bedrijfspanden gebouwd, dat er nu als gevolg van de economische terugval in de dienstensector een fors aantal (kantoor)panden leeg staat. Vanuit capaciteitsoogpunt bestaat momenteel dan ook weinig reden om in nieuwe gebouwen te investeren.

De investeringen in machines en computers nemen als geheel dit jaar naar verwachting iets toe. Dit komt voornamelijk door de verwachte oplevering van een warmtekrachtcentrale bij Pernis. Als dit grote project niet wordt meegerekend is er sprake van een daling van het investeringsvolume in machines en computers.

Bij computers vond er in 2003, met een groei van 4,3%, al enig herstel plaats. Dit was niet zozeer te danken aan uitbreidingsinvesteringen, want die bereikten een dieptepunt⁴. Het herstel was veeleer het gevolg van een toenemende vervangingsvraag. Voorafgaand aan de millenniumwisseling zijn veel computers aangeschaft om het zogenoemde millenniumprobleem te omzeilen en die jaargangen raken langzamerhand verouderd en zijn aan vervanging toe. De groei van de vervangingsvraag naar computers zet zich naar verwachting dit jaar in versterkte mate voort. Bij het geraamde economisch herstel zullen volgend jaar waarschijnlijk de uitbreidingsinvesteringen in computers wat omvangrijker zijn. Hierdoor worden bij deze investeringscategorie voor beide ramingsjaren weer 'ouderwetse' groeipercentages met dubbele cijfers geprojecteerd.

De bedrijfsinvesteringen in het wegvervoer kunnen worden opgesplitst in personenauto's, vooral bij lease-bedrijven, en andere wegvervoermiddelen, die voornamelijk door transportbedrijven worden aangeschaft. Terugdringing van kosten, waaronder de verstrekking van lease-auto's aan personeel, is een van de redenen dat de investeringen in personenauto's sinds 2000 fors zijn gedaald. Daarbij komt ook dat er grote aantallen lease-auto's werden afgestoten, wat in 2003 resulteerde in desinvesteringen ter waarde van bijna 3 mld euro. Daarnaast speelt mee dat, anticiperend op het in 2003 wegvallen van milieusubsidies op kleine, zuinige (bedrijfs- en lease-) auto's, in de laatste maanden van 2002 aankopen van

⁴ Zie D. van den Bergen en S. Schaaf, Nauwelijks uitbreidingsinvesteringen in automatisering, CBS, Webmagazine, 1 maart 2004, www.cbs.nl.

personenauto's naar voren zijn gehaald. Dit en volgend jaar blijven de investeringen in personenauto's naar verwachting stabiel op het lage niveau van vorig jaar.

Het aantrekken van de wereldhandel en daarmee van de uitvoer en de wederuitvoer brengen met zich mee dat (vooral internationale) transportondernemers wat optimistischer zijn geworden en daardoor meer geneigd zijn de vervoerscapaciteit uit te breiden. Bovendien heeft Nederland's grootste bedrijfswagenproducent aan het begin van dit jaar de dagproductie met 15% verhoogd. Het is waarschijnlijk dat deze productie deels in Nederland wordt afgezet, wat wijst op het aantrekken van investeringen in vrachtauto's. Naar verwachting zal deze groei zich uitstrekken tot in 2005, waardoor de investeringen in wegvervoermiddelen als geheel dan in beperkte mate kunnen stijgen.

De investeringen in overige vervoermiddelen bestaan uit een beperkt aantal grote transacties en vertonen daardoor vaak grote stijgings- en dalingspercentages. Zo namen de investeringen in vliegtuigen, railvervoermiddelen en schepen vorig jaar met meer dan 50% toe, voornamelijk als gevolg van een omvangrijk vlootvernieuwingsprogramma bij Nederlandse luchtvaartmaatschappijen. Dit jaar wordt de eerste ronde van het vernieuwingsprogramma afgesloten met het in gebruik nemen van de laatste drie bestelde grote vliegtuigen uit dit programma. Aangenomen is dat de fusie tussen KLM en Air France niet van invloed zal zijn op de tweede ronde van de vlootvernieuwing. In de projectie ligt besloten dat drie nieuwe toestellen volgend jaar worden afgeleverd. Hoewel in aantallen de investeringen in vliegtuigen in 2004 en 2005 gelijk zijn, zijn de toestellen van 2005 iets kleiner, zodat het volume van de investeringen in vliegtuigen volgend jaar daalt.

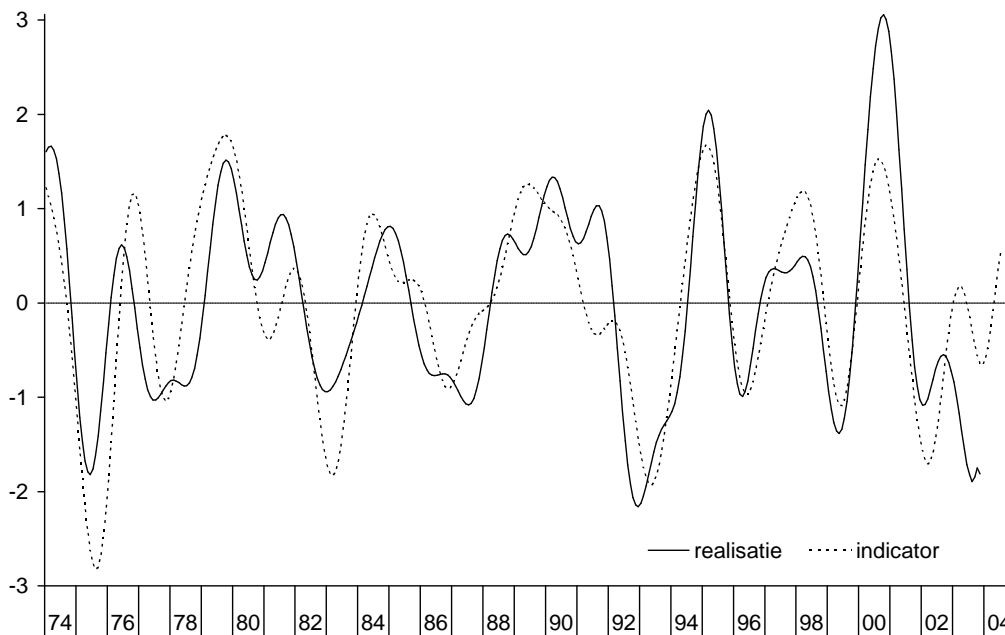
Het Nederlandse railbedrijf is met een capaciteitsuitbreiding bezig van zijn vloot op rails. De reeds in 2002 begonnen uitbreiding bij de Nederlandse Spoorwegen bereikte vorig jaar een hoogtepunt, toen 150 van de in totaal 378 bestelde treinstellen in gebruik werden genomen. Ook de aanschaf van nieuwe trams droeg vorig jaar bij aan de stijging van de investeringen in railvervoermiddelen. Omdat volgens de Nederlandse Spoorwegen het investeringsprogramma vóór 2005 afgerond dient te zijn, is aangenomen dat de betreffende investeringen zich dit jaar stabiliseren op het hoge niveau van vorig jaar en dat ze volgend jaar fors in volume zullen afnemen.

3.1.4 Buitenlandse handel

De vooruitzichten voor de uitvoer in dit en volgend jaar zijn vrij gunstig, na de matige groeicijfers van de afgelopen drie jaar. Dit is vooral te danken aan de groei van de wereldhandel, die naar verwachting dit en volgend jaar veel groter is dan vorig jaar. De voorlopende indicator van de buitenlandse handel wijst op een verder herstel van de Nederlandse uitvoer in de loop van 2004 (zie figuur 3.2). Wel is de verwachte gunstige uitvoerontwikkeling vooral toe te schrijven aan de forse groei van de wederuitvoer. De ontwikkeling van de binnenslands geproduceerde uitvoer is veel somberder. Mede als gevolg

van de verslechterde prijsconcurrentiepositie zullen de Nederlandse exporteurs dit jaar en volgend jaar naar verwachting nog fors marktaandeel verliezen.

Figuur 3.2 Voorlopende indicator voor de uitvoer van goederen (excl. energie), 1974-2004^a

^a Deze indicator geeft de verhouding aan tussen het actuele en trendmatige niveau van het uitvoervolume. Een opgaande (neergaande) lijn geeft aan dat de groei hoger (lager) ligt dan de trendmatige groei.

Het volume van de uitvoer van goederen, ongerekend energie, zal dit jaar naar verwachting 6½% groter zijn dan vorig jaar. Deze groei is veel forser dan in voorgaande jaren. Wel blijft de groei dit jaar waarschijnlijk voor het vierde jaar op rij achter bij de ontwikkeling van de relevante wereldhandel. Een dergelijk lange aaneengesloten periode van marktverlies van de totale goederenuitvoer kwam voor het laatst voor in de tweede helft van de jaren zeventig. Pas volgend jaar zal de uitvoer van goederen, ongerekend energie, met een toename van 7½% in de projectie wat harder groeien dan de relevante wereldhandel.

Tabel 3.5	Aspecten goederenuitvoer (exclusief energie), 2001-2005				
	2001	2002	2003	2004	2005
	mutaties per jaar in %				
Uitvoervolume	0,5	0,0	0,5	6½	7½
w.v. binnenslands geproduceerde uitvoer	- 0,9	0,6	- 0,6	1¼	2¼
wederuitvoer	2,3	- 0,7	1,9	12½	13¼
Relevant wereldhandelsvolume	2,5	2,0	3,7	7½	6%
Marktprestatie binnenslands geproduceerde uitvoer	- 3,4	- 1,4	- 4,3	- 5½	- 4½
Prijsconcurrentiepositie binnenslands geproduceerde uitvoer	- 1,0	- 3,0	- 4,9	- 1½	1
Effectieve koers van de euro t.o.v. concurrenten	0,9	2,2	7,5	3	0

Wederuitvoer

Het vrij positieve toekomstbeeld van de Nederlandse uitvoer is bijna uitsluitend te danken aan de groei van de wederuitvoer, die dit jaar naar verwachting flink aantrekt. De Nederlandse wederuitvoer bestaat voor een belangrijk deel uit ICT-producten. De wereldmarkt voor deze goederen herstelde zich vorig jaar, na de sterke terugval in de twee jaar ervoor. Naar verwachting zet dit herstel zich dit jaar voort, wat onder andere blijkt uit de afzet van halfgeleiders in Europa. Deze is in de loop van vorig jaar sterk toegenomen. Aangezien het tijd kost om halfgeleiders te verwerken in bijvoorbeeld computers en om deze producten te verkopen, loopt deze indicator voor op de ontwikkeling van de wederuitvoer. Het voor de wederuitvoer gunstige signaal van de aantrekkende halfgeleidersafzet wordt bevestigd door berichten over stijgende winsten van belangrijke internationale bedrijven in de ICT-sector in het derde kwartaal van vorig jaar en een forse groei van de afzet van mobiele telefoons. Dit jaar wordt ook door Nederlandse ondernemers in de ICT-industrie een herstel verwacht⁵.

Binnenslands geproduceerde uitvoer

Net als in de meeste van de afgelopen vijftien jaar groeit de binnenslands geproduceerde uitvoer dit jaar en volgend jaar naar verwachting veel minder sterk dan de wederuitvoer. Omdat deze uitvoercomponent meer dan de wederuitvoer door binnenlandse factoren wordt beïnvloed, is de relatieve ontwikkeling van de binnenslands geproduceerde uitvoer een betere indicator voor de Nederlandse uitvoerprestatie dan de totale uitvoer. De keuze van de indicator beïnvloedt de beoordeling van de Nederlandse exportprestatie. Dit geldt niet alleen voor het analyseren van de uitvoerontwikkeling in de loop van de tijd, maar ook voor internationale vergelijkingen (zie kader).

Dit jaar is het volume van de binnenslands geproduceerde uitvoer van goederen, ongerekend energie, naar verwachting 1¾% groter dan een jaar eerder. Voor volgend jaar wordt een groei van 2¼% geraamd. In beide jaren blijft de ontwikkeling van de binnenslands geproduceerde uitvoer daarmee ruim achter bij de groei van de relevante wereldhandel. Het marktverlies, gedefinieerd als het verschil tussen de volumeontwikkeling van de relevante wereldhandel en die van de binnenslands geproduceerde uitvoer, bedraagt in beide ramingsjaren respectievelijk 5½% en 4½%. Een dergelijk marktverlies is historisch gezien fors, temeer daar ook vorig jaar het marktverlies al in dezelfde orde van grootte lag. In 1993 groeide de in Nederland geproduceerde uitvoer voor het laatst sneller dan de relevante wereldhandel. Als de ramingen voor dit en volgend jaar uitkomen, lijdt Nederland in de periode 1994-2005 een marktverlies van bijna 32%.

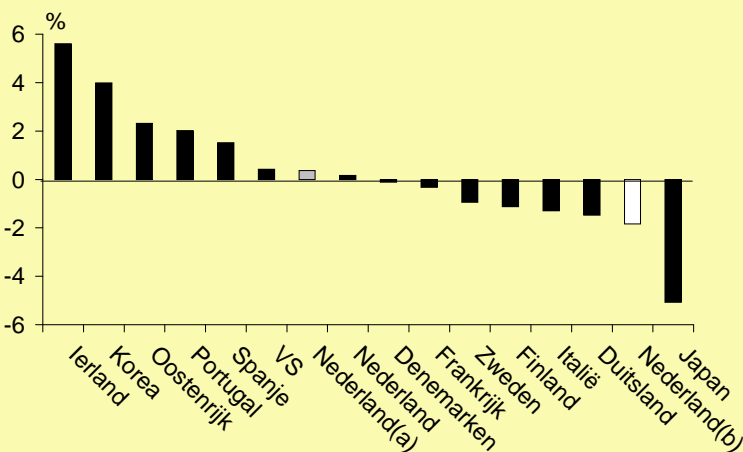
⁵ Ernst & Young, ICT industrie klimt in 2004 uit het dal, Persbericht, 9 december 2003, www.ey.nl.

De Nederlandse marktprestatie internationaal vergeleken

De Nederlandse uitvoer van goederen bestaat momenteel grofweg voor 50% uit binnenslands geproduceerde fabrikaten, voor 42% uit wederuitvoer en voor 8% uit energie (aardgas en aardolieproducten). Internationaal vergeleken is vooral het hoge aandeel van de wederuitvoer uitzonderlijk. Voor een juist inzicht in de ontwikkeling van de marktprestatie en de concurrentiekracht van ons land dient hiermee rekening te worden gehouden.

De zwarte staafjes in onderstaande figuur geven de marktprestaties weer van een aantal OESO-landen in de periode 1985-2002. Het gaat daarbij om de gemiddelde jaarlijkse ontwikkeling van de totale uitvoer van goederen ten opzichte van de naar de landensamenstelling herwogen buitenlandse afzetmarkt voor de betreffende landen. Op het eerste gezicht zijn de resultaten voor Nederland redelijk geruststellend. Volgens deze maatstaf groeide de Nederlandse uitvoer in die periode ongeveer even hard als de markten waarop Nederland actief was. Met een gemiddelde groei van 0,2% per jaar zit Nederland in de middenmoot. Bij dit geruststellende beeld moet echter een aantal kanttekeningen worden geplaatst. Allereerst zijn deze van de OESO afkomstige cijfers inclusief de handel in energie. Energiemarkten kennen een sterk afwijkende ontwikkeling, waarbij de invloed van het energiebeleid van de overheid en de wispelturige geopolitieke situatie op de oliemarkt een rol spelen. Daarom is het zinvol de marktprestatie voor Nederland exclusief energie te berekenen. Verder wordt bij het berekenen van de afzetmarkt geen onderscheid gemaakt tussen de verschillende goederen die worden geëxporteerd. Bij de dubbel herwogen relevante wereldhandel, die gebruikt wordt voor het ramen van de Nederlandse uitvoer, wordt hier wel rekening mee gehouden. Wordt de uitvoer van fabrikaten (goederen exclusief energie) vergeleken met de dubbelherwogen relevante wereldhandel dan is het beeld voor Nederland zelfs nog iets gunstiger (gemiddeld 0,4% per jaar) dan in de OESO-cijfers. Bovendien is het zinvol om te corrigeren voor de wederuitvoer. De ontwikkeling van de wederuitvoer wordt immers voornamelijk bepaald door de vraag naar goederen in het buitenland en nauwelijks door bijvoorbeeld de ontwikkeling van arbeidskosten in Nederland. Wordt voor Nederland de groei van de binnenslands geproduceerde uitvoer van fabrikaten (dus exclusief energie en wederuitvoer) vergeleken met die van de relevante wereldhandel, dan verandert het beeld drastisch. Gemiddeld verliezen Nederlandse exporteurs in de periode 1985-2002 1,8% marktaandeel per jaar, veel meer dan de meeste andere landen. De ontwikkeling van de marktprestatie komt dan min of meer overeen met die van Duitsland (-1,5%). Voor een eerlijke vergelijking dient strikt genomen dan ook voor andere landen gecorrigeerd te worden voor energie en wederuitvoer en zou ook voor deze landen een dubbel herwogen relevante wereldhandel moeten worden berekend. Hoewel dit zeker enige invloed zou hebben op de uitkomst van de berekeningen, zal de conclusie niet wezenlijk veranderen. Deze luidt dat internationaal vergeleken de marktprestatie van Nederlandse producenten reeds vele jaren achteruit gaat.

Ontwikkeling van de marktprestatie voor de uitvoer, gemiddelde procentuele mutaties per jaar, 1985-2002

^a Uitvoer fabrikaten minus relevante wereldhandel.

^b Binnenslands geproduceerde uitvoer minus relevante wereldhandel.

Bron: OESO, Economic Outlook no. 73 en CPB.

Concurrentiepositie

De relatief slechte prestaties van de binnenslands geproduceerde uitvoer kunnen voor een belangrijk deel worden toegeschreven aan de verslechtering van de prijsconcurrentiepositie van Nederlandse producten. Een indicator hiervoor is de ontwikkeling van de arbeidskosten per eenheid product in de verwerkende industrie. Vorig jaar zijn in de Nederlandse verwerkende industrie de arbeidskosten per eenheid product met 2,7% gestegen. Dit is weliswaar een veel minder sterke stijging dan in de twee jaar ervoor, maar vergeleken met de arbeidskostenstijging bij euroconcurrenten is toch sprake van een verslechtering. Sinds 1997 is sprake van een voor de Nederlandse industrie nadelig verschil met de concurrenten in het eurogebied. De achterblijvende ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit en de hoge loongroei waren de oorzaken van de sterk toegenomen arbeidskosten per eenheid product in Nederland.

Door de appreciatie van de euro zijn de arbeidskosten per eenheid product voor de niet-euroconcurrenten vorig jaar fors gedaald. Een slechtere prijsconcurrentiepositie is slechts een van de gevolgen van een duurdere euro voor Nederlandse bedrijven. Ook op andere manieren wordt het Nederlandse bedrijfsleven door de appreciatie beïnvloed (zie kader).

Tabel 3.6 Arbeidskosten per eenheid product in de verwerkende industrie, in euro's, 2000-2005^a						
	2000	2001	2002	2003	2004	2005
	mutaties per jaar in %					
Nederland						
Loonvoet ^b	4,7	5,1	5,1	3,4	2½	¼
Arbeidsproductiviteit	4,4	- 0,6	0,4	0,7	4½	1¾
Arbeidskosten per eenheid product	0,4	5,8	4,6	2,7	- 2	- 1½
Euroconcurrenten						
Loonvoet ^b	3,5	3,2	3,8	3,0	2½	2¼
Arbeidsproductiviteit	4,5	0,7	1,5	1,5	4¼	3
Arbeidskosten per eenheid product	- 1,0	2,5	2,3	1,4	- 1¾	- ¾
Niet-euroconcurrenten						
Loonvoet ^b	7,2	5,2	4,1	5,6	3¼	3¾
Arbeidsproductiviteit	6,5	1,2	4,0	4,5	5¾	4¼
Effectieve wisselkoers gulden resp. euro	- 10,7	1,7	4,1	14,1	5¾	0
Arbeidskosten per eenheid product	12,8	2,2	- 3,9	- 11,4	- 7¾	- ½
Alle concurrenten						
Loonvoet ^b	5,9	4,2	4,0	4,8	3	3
Arbeidsproductiviteit	5,6	0,9	2,8	3,0	5	3¾
Effectieve wisselkoers gulden resp. euro	- 5,7	0,9	2,2	7,5	3	0
Arbeidskosten per eenheid product	6,3	2,3	- 1,0	- 5,4	- 5	- ½

^a Cijfers voor de ontwikkelingen van de loonvoet en arbeidsproductiviteit van concurrenten worden nu rechtstreeks ontleend aan de OESO (Economic Outlook no. 74), waardoor zij voor het verleden kunnen afwijken ten opzichte van eerder gepubliceerde data.

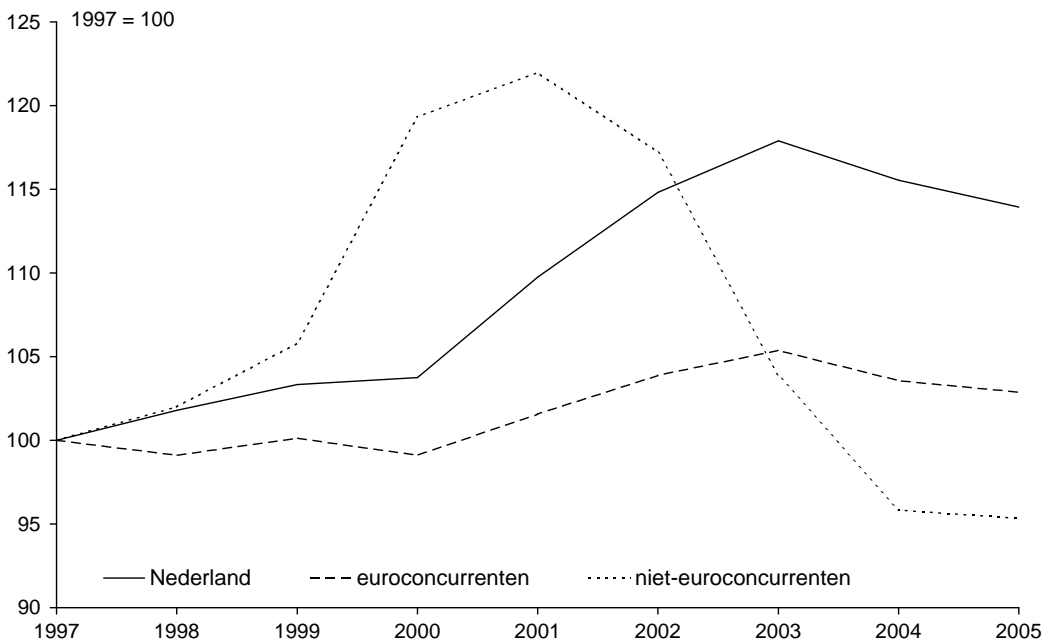
^b In nationale valuta.

Dit jaar zullen de arbeidskosten per eenheid product naar verwachting met 2% dalen, vooral door de sterk aantrekkende arbeidsproductiviteit. De arbeidsproductiviteit neemt vooral toe door een afname van de werkgelegenheid. Toen de economische groei terugviel, leidde dit niet meteen tot ontslagen, omdat bedrijven in de toentertijd krappe arbeidsmarkt juist veel moeite hadden gedaan om aan personeel te komen ('labour hoarding'). Nu de economische neergang langer aanhoudt, wordt overtollig personeel wel afgestoten. Hierdoor neemt de arbeidsproductiviteit toe ondanks een vrij gematigde stijging van de productie.

Voor de euroconcurrenten wordt voor dit jaar een bijna net zo grote afname van de arbeidskosten per eenheid product geraamd als in de Nederlandse verwerkende industrie. De verwachte loonvoetstijgingen zijn gelijk, terwijl de geraamde ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit ook in het eurogebied substantieel is. Dit wordt evenwel niet veroorzaakt door het corrigeren van 'labour hoarding' in het verleden, maar door een forse stijging van de industriële productie in het eurogebied. Volgend jaar zullen in de projectie de arbeidskosten per eenheid product voor de Nederlandse verwerkende industrie wat sterker afnemen dan bij de euroconcurrenten, voornamelijk als gevolg van een minieme stijging van de loonvoet.

Vanwege overloopeffecten ligt het jaargemiddelde van de eurokoers in dollars dit jaar hoger dan vorig jaar. Zodoende zal de appreciërende euro ook dit jaar naar verwachting nog zorgen voor een vermindering van de arbeidskosten per eenheid product bij niet-euroconcurrenten. Voor volgend jaar zijn dezelfde wisselkoersen verondersteld als voor dit jaar. Onder die aanname zullen de arbeidskosten per eenheid product voor de niet-euroconcurrenten minder dalen dan voor de Nederlandse verwerkende industrie.

Figuur 3.3 Ontwikkeling arbeidskosten per eenheid product in de verwerkende industrie, 1997-2005

Grote invloed dollar ondanks beperkte afzet op Amerikaanse markt

Sinds juni 2001 is de euro ongeveer 50% geapprecieerd ten opzichte van de dollar. Uit regelmatig gepubliceerde onzekerheidsvarianten blijkt dat de Nederlandse economie behoorlijk gevoelig is voor dollarkoersbewegingen. Hoe valt dit te verklaren, gelet op het feit dat maar ongeveer 5% van onze uitvoer op de Amerikaanse markt wordt afgezet? De effecten zijn om een aantal redenen groter dan in eerste instantie op basis van dit kleine aandeel zou worden verwacht.

- De opgetreden koersdaling van de dollar betekent niet alleen een fors prijsconcurrentieverlies voor Nederlandse exporteurs ten opzichte van bedrijven uit de Verenigde Staten, maar ook ten opzichte van de vele landen, die hun valuta geheel of gedeeltelijk aan de dollar hebben vastgeklonken. Hierdoor wordt de effectieve koers van de euro ten opzichte van concurrenten voor ruim 35% bepaald door de dollar.
- Nederlandse exporteurs concurreren niet alleen op de afzetmarkten in het dollargebied, maar ook daar buiten met bedrijven uit het dollargebied. Bovendien staan ook bedrijven die voornamelijk op de binnenlandse markt zijn geconcentreerd, bloot aan buitenlandse concurrentie en ondervinden zij op de binnenlandse markt de concurrentienadelen van de dure euro.^a
- Alle eurolanden hebben last van het prijsconcurrentieverlies als gevolg van de goedkope dollar, wat de economische groei in het eurogebied neerwaarts beïnvloedt. Hierdoor is er in de eurolanden minder invoervraag, wat de export vanuit Nederland verder onder druk zet.
- Naast een verslechtering van de prijsconcurrentiepositie is sprake van valutarisico's. Zo worden Nederlandse exporteurs geconfronteerd met het zogenoemde pretransactierisico, dat voortvloeit uit het uitbrengen van een offerte in dollars, en met het transactierisico, dat ontstaat doordat de transactiedatum niet overeenkomt met de betalingsdatum. Ook al kunnen deze twee risico's via valutarisicobeheer geheel of gedeeltelijk worden afgedekt, de transactiekosten en onzekerheden bij het offreren worden door wisselkoersbewegingen wel degelijk vergroot.
- Voor Nederlandse bedrijven met dochterondernemingen en deelnemingen in de Verenigde Staten speelt nog het zogenoemde translaterisico. Het gaat hier om de waardedaling van (de belangen in) Amerikaanse ondernemingen op de balansen in euro's van de Nederlandse bedrijven. Ook de inkomensstromen in de vorm van winsten en dividenden van die Amerikaanse bedrijven naar de Nederlandse ondernemingen zijn door de dollardepreciatie in euro's minder waard.

Voor zover Nederlandse bedrijven in dollars genoteerde producten invoeren, staat tegenover bovengenoemde concurrentienadelen dat de invoerkosten van deze bedrijven door de dollardepreciatie verminderen. Daarbij dient wel rekening te worden gehouden met het zogenoemde 'pricing-to-markets'. Exporteurs houden rekening met de binnenlandse prijzen in het afzetgebied en passen hun bilaterale marges aan bij sterke wisselkoersbewegingen. Dit betekent dat in landen met appreciërende valuta, zoals in het eurogebied, op korte termijn de invoerprijzen in veel beperktere mate dalen dan zonder prijsdiscriminatie het geval zou zijn. Bovendien passen ook importeurs hun marges aan, waardoor de prijsdaling van ingevoerde producten geringer is dan louter uit wisselkoersschommelingen zou voortvloeien.^b Hierdoor vallen de voordelen van een goedkope dollar voor de Nederlandse economie lager uit. Daar staat tegenover dat door soortgelijk 'pricing-to-markets'-gedrag van Nederlandse exporteurs het prijsconcurrentieverlies enigszins wordt beperkt.

^a Van alle eurolanden staan Ierland en Nederland het meest bloot aan concurrentie uit het dollargebied. Zie EC, European integration and the functioning of product markets, European Economy, Special report No 2/2002, 2002.

^b Zie onder meer B. Anderton, Extra-Euro Area Manufacturing Import Prices and Exchange Rate Pass-through, ECB Working Paper No. 219, ECB, March 2003; H. Faruqee, Exchange Rate Pass-Through in the Euro Area: The Role of Asymmetric Pricing Behavior, IMF Working Paper WP/04/14, January 2004 en CPB, *Macro Economische Verkenning 2004*, blz. 58-60.

Ondanks de verwachte lichte verbetering volgend jaar, kampt de Nederlandse verwerkende industrie nog altijd met relatief sterk gestegen arbeidskosten. Figuur 3.3 laat zien dat sinds 1997 de arbeidskosten per eenheid product in de Nederlandse verwerkende industrie veel sterker zijn gestegen dan bij haar concurrenten. Er is overigens geen één-op-één-relatie tussen de ontwikkeling van de arbeidskosten per eenheid product en de marktprestatie. Ten eerste wordt de prijsconcurrentiepositie niet alleen bepaald door de ontwikkeling van de arbeidskosten, maar ook door de ontwikkeling van de grondstoffenprijzen, die voor Nederlandse exporteurs anders kunnen uitpakken dan voor hun concurrenten, en door de winstmarges (zie ook paragraaf 3.2.2). Bovendien beïnvloeden naast de prijs ook andere factoren de aantrekkelijkheid van Nederlandse producten. De marktprestatie wordt bijvoorbeeld ook bepaald door de samenstelling en de kwaliteit van het exportpakket van Nederland.

Invoer

Het volume van de invoer van goederen neemt dit jaar naar verwachting met 5½% toe. Voor volgend jaar wordt een toename van 6½% geraamd. Deze hoge groeicijfers hangen voor het grootste deel samen met de forse groeiraming van de wederuitvoer. Deze goederen worden immers eerst ingevoerd, voordat ze worden uitgevoerd. Van de binnenlandse afzet gaat slechts een beperkte positieve impuls op de invoer uit. Het invoervolume van consumptiegoederen stijgt dit jaar naar verwachting met 1¼%, terwijl voor volgend jaar een toename van 1% in de projectie ligt besloten. Het komt vooral door de dure euro dat de invoer van consumptiegoederen nog licht toeneemt. Hierdoor worden Nederlandse producten relatief duurder, wat de invoerpenetratie van producten van buiten de eurozone op de Nederlandse markt vergroot.

De invoer van investeringsgoederen zal dit jaar naar verwachting in volume met 1¼% afnemen. Nederlandse bedrijven zijn nog steeds weinig geneigd tot investeren. Bovendien zal er dit jaar naar verwachting minder in vliegtuigen worden geïnvesteerd dan vorig jaar. Door het aantrekken van de investeringen wordt voor volgend jaar een toename van de invoer van investeringsgoederen van 4% verwacht.

Betalingsbalans

In beide ramingsjaren neemt het volume van de uitvoer van goederen naar verwachting sterker toe dan de invoer van goederen, waardoor het saldo op de goederenbalans stijgt. Voor dit jaar wordt een overschot op de goederenbalans, exclusief energie, geraamd van 21¼ mld euro, voor volgend jaar van 21¾ mld euro. Ter vergelijking: in 2002 bedroeg dit overschot 17,1 mld euro. Het grotere overschot is niet alleen het gevolg van een sterkere volumetoename van de uitvoer vergeleken met de invoer, maar ook van de appreciërende euro.

Ook de dienstenbalans is voor Nederland positief. Dit jaar is het saldo naar verwachting ongeveer 9¾ mld euro, terwijl in de projectie van volgend jaar een overschot van 8¾ mld euro ligt besloten. De energiebalans heeft dit en volgend jaar daarentegen naar verwachting een negatief saldo van respectievelijk 1¾ mld en 1½ mld euro. Vergeleken met vorig jaar verbetert

dit saldo, vooral omdat dit jaar de invoerprijzen van energie naar verwachting sterker dalen dan de uitvoerprijzen.

Het forse positieve saldo op de goederen- en dienstenbalans compenseert het voor Nederland negatieve saldo van de inkomensstromen. Het saldo primaire inkomen is sinds 2000 voor Nederland negatief. Reorganisatiekosten van buitenlandse dochters en afboekingen op goodwill drukken de inkomsten uit buitenlandse investeringen (zie ook paragraaf 3.2.3). Daarnaast zijn de beleggingen van buitenlanders in Nederlandse aandelen de laatste jaren toegenomen, zodat het buitenland meer inkomen ontvangt uit Nederlandse effecten dan omgekeerd. Ook het saldo van de in- en uitgaande secundaire inkomensstromen, die vooral bestaan uit ontwikkelingshulp en betalingen van en afdrachten aan de EU, is voor Nederland in de projectie voor dit jaar en komend jaar negatief.

Al deze goederen- en inkomensstromen leveren dit jaar naar verwachting per saldo een overschot op de lopende rekening op van 18 mld euro; volgend jaar loopt dat nog iets op, naar 19 mld euro. Als percentage van het bruto binnenlands product is dit in beide jaren 4%. Dit is een aanzienlijke toename vergeleken met het saldo van de afgelopen twee jaar. De relatief sterke stijging van de goederenuitvoer en de naar verwachting geringere negatieve invloed van het saldo primaire inkomens spelen hierbij een belangrijke rol. Daarnaast draagt dit jaar ook de appreciatie van de euro nog bij aan de verbetering. Hierdoor worden Nederlandse producten duurder, terwijl ingevoerde producten goedkoper worden. Deze ruilvoetwinst belooft dit jaar naar schatting 1½ mld euro. De keerzijde van ruilvoetwinsten is meestal een verslechtering van de prijsconcurrentiepositie.

3.1.5 Productie

De hiervoor beschreven ramingen van de diverse bestedingscategorieën resulteren in een verwachte BBP-groei van 1¼% voor dit jaar en 1½% voor volgend jaar. Daarmee is het CPB voor dit jaar wat optimistischer dan de meeste andere instellingen, maar voor volgend jaar juist wat minder optimistisch. De verschillen tussen de diverse BBP-ramingen worden voornamelijk veroorzaakt door verschillen in de aannames omtrent internationale economische ontwikkelingen en wisselkoersen, die op verschillende tijdstippen zijn vastgesteld (zie kader).

Vergeleken met vorig jaar, toen het BBP-volume met 0,8% kromp, wordt voor dit jaar een groeiversnelling voorzien van 2%-punt. Sinds 1970 zijn er na een jaar met krimp of nagenoeg nulgroei drie jaren geweest met een substantieel groeiherstel, te weten 1976, 1983 en 1994. In die jaren was de gerealiseerde BBP-groei gemiddeld 3,3%, tweemaal zo hoog als destijds geraamd in het CEP. Als het groeiherstel eenmaal inzette, dan ging dat in het verleden dus harder dan in het CEP was voorzien. Circa 80% van deze onderschatting kan worden toegeschreven aan een onderschatting van het internationale economische herstel in de vorm van een te lage raming van de groei van de relevante wereldhandel. De groei van de relevante wereldhandel in de genoemde hersteljaren was destijds in het CEP op gemiddeld 3,5%

Ramingen van andere instellingen

Hoe verhouden de CPB-ramingen van de BBP-groei zich tot die van andere instellingen? De onderlinge vergelijkbaarheid van de groeiramingen van de diverse instellingen wordt ernstig belemmerd doordat de berekeningen daarvoor op verschillende momenten worden afgesloten. De informatie waarover kan worden beschikt bij het maken van de ramingen is zodoende niet identiek. Een latere afsluitingsdatum betekent dat gebruik kan worden gemaakt van recentere, al dan niet voorlopige, kwartaal- of maandgegevens over bijvoorbeeld BBP, consumptie, uitvoer of inflatie. Daarnaast is het gebruikelijk om de wisselkoersen in de ramingsperiode vast te prikken op de waarden die gelden op of vlak voor het moment waarop de berekeningen worden afgesloten. In geval van volatiele wisselkoersen kunnen zodoende aanzienlijke verschillen ontstaan ten aanzien van de gehanteerde wisselkoersen, die van invloed kunnen zijn op de ramingen van de BBP-groei. Om die reden worden in onderstaand overzicht naast de afsluitings- en publicatiedata ook de veronderstellingen omtrent de wisselkoers vermeld. In paragraaf 2.6 worden de internationale ramingen van de diverse instellingen vergeleken.

Vergeleken met de meest recente, gepubliceerde projecties van De Nederlandsche Bank en de Europese Commissie is het CPB wat optimistischer over de economische groei in dit jaar. Weliswaar heeft het CPB de appreciatie van de euro ten opzichte van de dollar in de laatste maanden in de wisselkoersveronderstelling verwerkt, wat een drukkend effect heeft op de BBP-groei, maar dit wordt meer dan gecompenseerd door de gunstiger ontwikkeling van de wereldeconomie in de CPB-projectie. Voor volgend jaar gaat het CPB daarentegen uit van een wat minder uitbundige internationale economische ontwikkeling dan de andere instellingen, wat samen met de hogere dollarkoers van de euro resulteert in een lagere BBP-groeiraming voor 2005. De meest recente raming van Consensus Forecasts, het gemiddelde van de verwachtingen van een veertien financiële instellingen, dateert van begin maart. In die raming heeft men rekening kunnen houden met de recente CBS-informatie over het vierde kwartaal van vorig jaar en met de meest actuele internationale economische ontwikkelingen, waaronder die van de wisselkoersen. Desondanks is ook de BBP-groeiraming van Consensus Forecasts voor volgend jaar wat hoger dan die van het CPB.

Ramingen van de BBP-groei in 2004 en 2005 van andere instellingen

	BBP-groei (in %)		Afsluitingsdatum	Publicatiedatum	Wisselkoersveronderstelling 2004/2005 ^a
	2004	2005			
Europese Commissie	0,6	2,0	half oktober '03	eind oktober '03	1,16/1,15
OESO	1,0	2,0	begin november '03	eind november '03	1,18
DNB	0,7	2,0	half november '03	half december '03	1,17
Consensus Forecasts	1,1	2,1	begin maart '03	half maart '03	1,27
CPB	1¼	1½	eind februari '03	eind maart '03	1,25

^a Dollar per euro. De wisselkoersraming van Consensus Forecasts voor dit jaar heeft betrekking op eind juni 2004, die voor volgend jaar op eind maart 2005.

geraamd, terwijl de wereldhandel in werkelijkheid ruim tweemaal zo sterk toenam, met 8%. In de huidige projectie voor 2004 ligt een groeiraming van de relevante wereldhandel van 7½% besloten, wat substantieel hoger is dan de gemiddelde groeiraming in de voorgaande hersteljaren. Natuurlijk kan niet worden uitgesloten dat ook dit jaar het economisch herstel, nu het zich eenmaal lijkt aan te dienen, sterker dan geraamd uitvalt (zie kader met

onzekerheidsvarianten in paragraaf 1.2). Maar een onderschatting in de mate waarin zich die in de voorgaande hersteljaren heeft voorgedaan, ligt niet in de rede.

Net als in de drie eerdere jaren van groeierstel kan de versnelling van de BBP-groei ook dit jaar voor een groot deel aan de opleving van de wereldeconomie worden toegeschreven. Van de groeiversnelling van 2%-punt neemt de uitvoer met 1%-punt de helft voor zijn rekening. In de drie eerdere hersteljaren was de uitvoer ook voor 50 tot 70% verantwoordelijk voor de groeiversnelling. Voor het eerst sinds 2001 levert de binnenslands geproduceerde uitvoer dit jaar weer een positieve bijdrage aan de economische groei, zij het dat de omvang ervan in historisch opzicht uiterst bescheiden is. Ook de andere uitvoercomponenten dragen dit en volgend jaar positief bij aan de BBP-groei. Ondanks het feit dat de bruto toegevoegde waarde per euro wederuitvoer aanmerkelijk geringer is dan per euro binnenslands geproduceerde uitvoer, is de BBP-bijdrage van de wederuitvoer dit en volgend jaar even groot of zelfs hoger. Dit komt doordat de wederuitvoer in de ramingsjaren naar verwachting met dubbele cijfers groeit onder invloed van de sterk aantrekkende afzet van ICT-producten in Europa.

De forse positieve bijdrage van de overheidsbestedingen aan de economische groei in 2001 en 2002 verdwijnt door de bezuinigingsmaatregelen als sneeuw voor de zon en is volgend jaar naar verwachting zelfs licht negatief. De laatste keer dat er vanuit de overheidsbestedingen geen positieve bijdrage aan de BBP-groei werd geleverd was eind jaren vijftig, toen in reactie op het tekort op de lopende rekening van de betalingsbalans in 1956 ter grootte van 2% van het BNP een restrictief budgettair en monetair beleid is gevoerd.⁶ Omdat de bijdrage aan de BBP-groei vanuit de overheid dit jaar geringer is dan vorig jaar, wordt de geraamde groeiversnelling van het BBP geheel gedragen door de marktsector. Nam vorig jaar de productie in de marktsector nog met 1,5% af, voor dit jaar wordt een groei voorzien van 1½%.

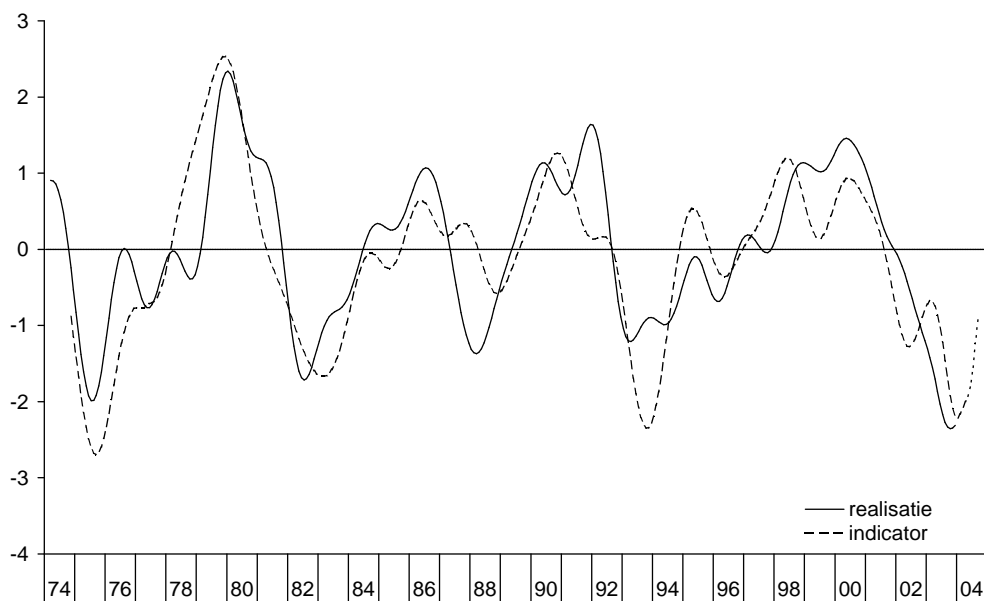
Tabel 3.7	Bijdragen aan de BBP-groei, 2001-2005^a				
	2001	2002	2003	2004	2005
	bijdragen in %-punten				
Particuliere consumptie	0,2	0,1	- 0,5	¼	½
Investerings in woningen	0,0	- 0,2	- 0,1	0	¼
Bedrijfsinvesteringen	- 0,1	- 0,6	- 0,4	0	0
Overheidsbestedingen	0,9	0,8	0,4	¼	0
Uitvoer	0,3	0,1	- 0,2	¾	1
w.v. binnenslands geproduceerd	- 0,3	0,0	- 0,2	¼	¼
wederuitvoer	0,1	0,0	0,1	¼	½
diensten en energie	0,5	0,1	- 0,1	¼	¼
Totaal (BBP-groei)	1,2	0,2	- 0,8	1¼	1½

^a De finale en gecumuleerde intermediaire invoer zijn in mindering gebracht op de desbetreffende afzetcategorieën.

⁶ Zie CPB, *Centraal Economisch Plan 1958*, maart 1958.

In de raming ligt besloten dat, afgemeten aan de BBP-groei ten opzichte van de overeenkomstige periode in het voorafgaande jaar, het dieptepunt van de conjunctuur halverwege 2003 lag.⁷ In zowel het tweede als derde kwartaal van vorig jaar was volgens voorlopige cijfers van het CBS sprake van een krimp van het BBP-volume met 1,2%. In het laatste kwartaal van vorig jaar bleef de krimp beperkt tot 0,5% en was sprake van een bescheiden groei van 0,3% (1,2% op jaarbasis) ten opzichte van het derde kwartaal. Het verloop van de CPB-conjunctuurindicator indiceert dat het ontluikende herstel zich gedurende dit jaar voortzet (zie figuur 3.4). De omslag van de conjunctuurindicator ligt rond de jaarwisseling. Volgens deze 'leading indicator' zal tijdens de eerste jaarhelft de kwartaal-op-kwartaal groei van het BBP op jaarbasis meer dan 1% zijn. De gestippelde lijn van de CPB-conjunctuurindicator, die nog wat verder vooruitkijkt, duidt op een voortzetting van dat hogere groeitempo in de tweede jaarhelft.⁸

Figuur 3.4 CPB-conjunctuurindicator, 1974-2004^a

^a Deze indicator geeft de verhouding aan tussen het actuele en trendmatige niveau van het BBP-volume. Een opgaande (neergaande) lijn geeft aan dat de groei hoger (lager) ligt dan de trendmatige groei.

Het zijn vooral de positieve ontwikkelingen bij de orderontvangsten, de gunstige verwachtingen voor de Duitse economie, het prille herstel van de koopbereidheid van consumenten en het producentenvertrouwen in de detailhandel die ertoe leiden dat een einde is gekomen aan de dalende lijn van de CPB-conjunctuurindicator. Er is echter geenszins sprake van een positieve

⁷ Het dieptepunt van de conjunctuur kan ook worden afgemeten aan het niveau van de output gap. Zo beschouwd is het dieptepunt voorlopig nog niet gepasseerd. Zie paragraaf 1.2 en ook CPB, *Macro Economische Verkenning 2003*, blz. 86.

⁸ Volgens de methodiek van de CPB-conjunctuurindicator (zie CPB Document 40) wordt de trendmatige groei bepaald via een zogenoemd Christiano-Fitzgerald (CF) filter. Door de lage BBP-groei in de periode 2001-2003 is de volgens deze filtermethode bepaalde trendmatige groei momenteel aanzienlijk lager dan de volgens de productiefunctie bepaalde potentiële groei die het CPB hanteert in zijn middellange-termijnanalyses.

ontwikkeling over de gehele linie. Sommige basisreeksen, zoals de vergunningen voor utiliteitsbouw, duiden nog altijd op een verdergaande conjuncturele verslechtering. Het in het laatste kwartaal van vorig jaar ontluikende herstel is dan ook voorlopig nog weinig robuust van karakter.

Tabel 3.8	Enige kerncijfers op halfjaarbasis, 2003-2005									
	2003	2004	2005	2003		2004		2005		
				I	II	I	II	I	II	
	volumemutaties in % t.o.v. overeenkomstige periode in voorafgaand jaar									
Particuliere consumptie	- 1¼	¾	1¼	- ¾	- 1¾	½	1	1¼	1¼	
Investerings in woningen	- ¾	2¼	4	- 1¼	- ¼	0	4½	3½	4½	
Overige bedrijfsinvesteringen	- 4	- 2	1¼	- 5	- 2¾	- 3¼	- ½	1	1¼	
Uitvoer van goederen, excl. energie	½	6½	7½	0	¾	6¼	7	7¾	7	
w.v. binnenslands geproduceerd	- ¾	2	2¼	- 1	- ¼	1½	2½	2½	1¾	
wederuitvoer	1¾	12½	13¾	1½	2¼	12¼	12¾	14¼	13¾	
Overheidsbestedingen	1½	½	- ½	1¾	1¼	½	¼	- ½	- ¼	
Invoer van goederen	¾	5½	6½	½	1¼	5¼	5¾	7	6¼	
Bruto binnenlands product	- ¾	1¼	1½	- ¾	- ¾	¾	1½	1½	1½	
Werkgelegenheid (personen)	- ½	- 1	1	- ½	- ¾	- 1	- ¾	½	1½	

Tabel 3.8 bevat voor een aantal kerngrootheden de halfjaarcijfers ten opzichte van de overeenkomstige periode in het voorafgaande jaar die behoren bij de huidige centrale projectie. In de projectie ligt besloten dat van halfjaar op halfjaar de grootste groeiversnelling plaatsvindt aan het begin van dit jaar, wat spoort met het signaal van de CPB-conjunctuurindicator. Afgemeten aan de BBP-groei wordt voor beide ramingsjaren uitgegaan van een tamelijk vlak conjunctuurpatroon.

In het kielzog van de aantrekkende wereldhandel en door de lage wederuitvoer aan het begin van vorig jaar trekt vooral de wederuitvoer zeer sterk aan. Maar ook de binnenslands geproduceerde uitvoer laat door het aantrekken van de wereldeconomie naar verwachting een groeiversnelling zien. Daarnaast wordt de groeiversnelling in de eerste helft van dit jaar veroorzaakt door het verwachte herstel van de particuliere consumptie. In de projectie ligt besloten dat de consument gaandeweg wat minder strak de hand op de knip houdt, doordat het reëel beschikbaar gezinsinkomen zich wat gunstiger ontwikkelt dan in de afgelopen twee jaar en de negatieve effecten van de gedaalde aandelenkoersen zijn uitgewerkt. De investeringen in woningen vertonen naar verwachting in de tweede helft van het jaar een redelijk fors herstel, wat voornamelijk verband houdt met de voortgaande stijging van het aantal verleende bouwvergunningen. De overige bedrijfsinvesteringen blijven voorlopig nog in mineur. Pas in de loop van volgend jaar trekken deze investeringen naar verwachting weer wat aan, voornamelijk door het herstel van de investeringen in machines en computers. De volumegroei van de overheidsbestedingen neemt bij de huidige beleidsuitgangspunten gedurende de ramingsperiode steeds verder af en wordt in 2005 zelfs negatief. Deze krimp wordt vooral veroorzaakt door de

introductie van het eigen risico bij de zorguitgaven, wat resulteert in een volumedaling van de uitkeringen in natura en een spiegelbeeldige volumestijging van de particuliere zorgconsumptie.

Zoals gebruikelijk reageert de werkgelegenheid met enige vertraging op de productieontwikkeling. Dit impliceert dat de daling van de werkgelegenheid naar verwachting in de eerste helft van dit jaar het grootst zal zijn. Dit spoort met de forse oloploop van de werkloosheid aan het begin van dit jaar, zoals deze door het CBS is waargenomen. In de tweede jaarhelft daalt de werkgelegenheid waarschijnlijk wat minder hard. De versnelling in de werkgelegenheidsontwikkeling die daarna optreedt, is voor het grootste deel statistisch van aard en wordt veroorzaakt door de verlenging van de loondoorbetalingsperiode bij ziekte (zie kader in paragraaf 4.1.1).

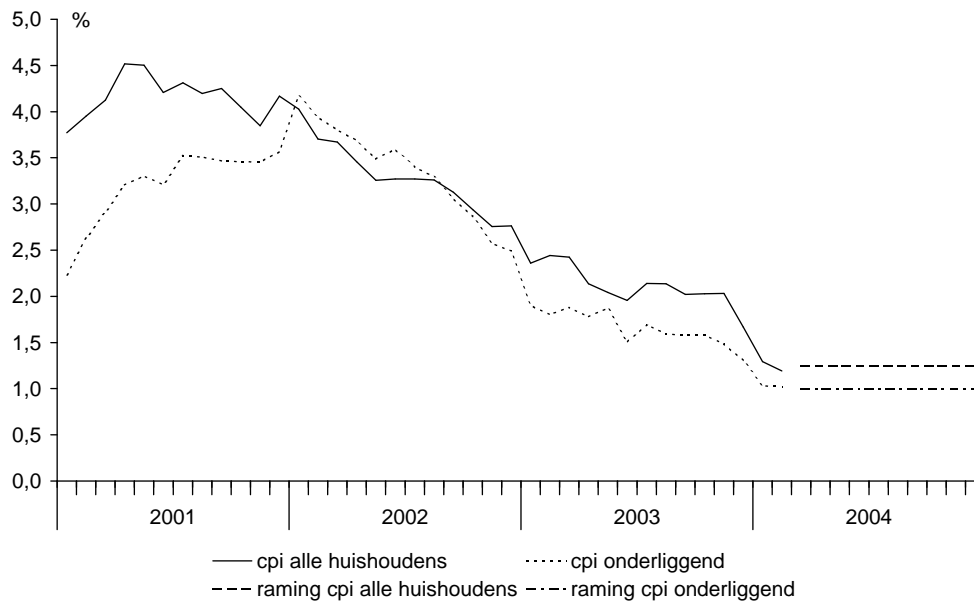
3.2 Prijzen en winsten

De dalende tendens van de inflatie gedurende de afgelopen drie jaar wordt in 2004 en 2005 naar verwachting voortgezet. De verdere daling van de inflatie is te danken aan een gematigde ontwikkeling van de arbeidskosten per eenheid product en de appreciatie van de euro. Bij de uitvoerprijs wordt dit jaar het neerwaartse effect van de lagere kosten volledig gecompenseerd door een brutomargeverbetering. Voor volgend jaar wordt een lichte daling van de prijs van de binnenslands geproduceerde uitvoer voorzien, waardoor de prijsconcurrentiepositie iets kan verbeteren. De winsten voor bedrijven trekken dit jaar en volgend jaar naar verwachting aan, maar van uitbundige winstcijfers is nog geen sprake. Negatieve herwaarderingsen als gevolg van de dalende dollarkoers zorgen ervoor dat de solvabiliteit dit jaar ondanks de toegenomen winsten amper stijgt. Pas volgend jaar zullen hogere winsten en inspanningen van bedrijven om de schuldenlast terug te dringen leiden tot een hogere solvabiliteit.

3.2.1 Inflatie

De inflatie, afgemeten aan de stijging van de CPI, wordt voor 2004 geraamd op 1¼% en voor 2005 op ¾%. De daling die in 2001 is ingezet, zet zich hiermee voort (zie figuur 3.5). De onderliggende inflatie, die niet vertekend wordt door overheidsmaatregelen en volatiele componenten, neemt naar verwachting af van 1% in 2004 tot ¾% in 2005.

De afname van de inflatie in 2004 is vooral te danken aan de gunstige ontwikkeling van de invoerprijzen en van de arbeidskosten per eenheid product. Ook de prijsverlagingen in supermarkten dragen hieraan bij (zie kader). De invoerprijzen dalen vanwege de appreciatie van de euro, met name ten opzichte van de dollar. De arbeidskosten per eenheid product dalen vooral dankzij het conjuncturele herstel van de arbeidsproductiviteit. De stijging van de accijns op laagzwavelige brandstoffen en op tabak heeft een opwaarts effect op de inflatie. De brutomarge, die afgelopen jaren onder druk stond doordat de sterke stijging van de arbeidskosten per eenheid product met enige vertraging werd doorberekend in de prijzen, neemt

Figuur 3.5 Inflatie en onderliggende inflatie, januari 2001-februari 2004 (2000=100, mutatie in %)

toe. Vanwege het gematigde conjuncturele herstel is, vergeleken met eerdere jaren van economische opleving (1976, 1983, 1994), het margeherstel bescheiden.

De verdere afname van de inflatie in 2005 hangt samen met de verwachte daling van de arbeidskosten per eenheid product en van de gasprijs. Hier staat tegenover dat de invoerprijzen naar verwachting niet verder dalen. Bovendien wordt de energiebelasting verhoogd. Vanwege het gematigde conjuncturele herstel wordt ook in 2005 gerekend met een beperkte toename van de brutomarge.

Tabel 3.9 Stijging consumptieprijs naar onderdelen, 2001-2005

	2001	2002	2003	2004	2005
bijdragen in %-punten					
Invoer	0,6	0,2	- 0,3	- ¼	0
Indirecte belastingen en niet-marktsector	1,9	0,7	1,0	¾	¾
Arbeidskosten	2,6	2,2	2,0	- ¼	- ¼
Verbetering brutomarge ^a	- 0,4	0,1	- 0,6	¾	¼
Consumptieprijs	4,7	3,1	2,1	1¼	¾
mutaties per jaar in %					
Consumentenprijsindex (CPI)	4,5	3,4	2,1	1¼	¾
Idem, afgeleid ^b	3,6	3,4	1,9	1	½
Onderliggende inflatie ^c	3,5	3,4	1,7	1	¾
Geharmoniseerde inflatie (HICP)	5,1	3,9	2,2	1¼	¼
Idem, eurogebied	2,4	2,3	2,1	1¾	1½

^a Inclusief afschrijvingen en rente.
^b CPI exclusief indirecte en consumptiegebonden belastingen.
^c CPI exclusief groente, fruit, energie, overheidsdiensten en indirecte en consumptiegebonden belastingen.

Prijzenslag supermarkten drukt inflatie

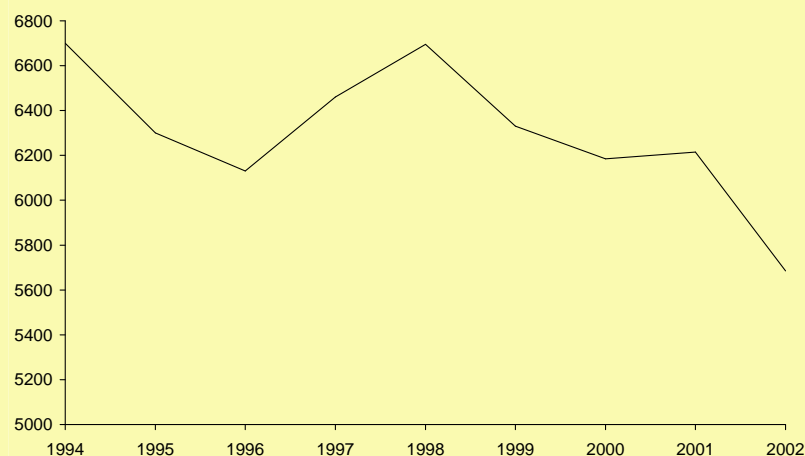
De prijzenslag, die sinds november 2003 woedt bij de Nederlandse supermarkten, vermindert de inflatie. Indien het lage prijsniveau tot het eind van het jaar aanhoudt, is het effect op de inflatie dit jaar $-0,3$ à $-0,4\%$ -punt.

De prijsverlagingen hebben betrekking op een beperkt, maar veel verkocht deel van het assortiment. De prijsverlaging bij A-merken is in het algemeen groter dan bij huismerken. Gerekend over de hele omzet van supermarkten bedraagt de prijsverlaging gemiddeld 4%. Het aandeel van supermarkten in de consumptie van huishoudens bedraagt ongeveer 11%. Indien het lage prijsniveau tot het eind van het jaar aanhoudt, dan drukt dit de inflatie in de maanden januari tot en met oktober. In november en december is het effect op de inflatie verwaarloosbaar, aangezien de prijzen in de overeenkomstige maand van vorig jaar ook al lager waren. Op jaarbasis is het effect op de inflatie in 2004 dus $-0,3$ tot $-0,4\%$ -punt. Het effect kan groter worden vanwege uitstraling naar de prijzen van speciaalzaken en drogisterijen.

De prijzenslag kost de supermarkten circa 1 mld euro op jaarbasis,^a terwijl hun omzet volgens het CBS 25 mld euro bedraagt. Het margeverlies van 4%-punt is substantieel, aangezien de winstmarge in supermarkten gemiddeld ongeveer 3% bedraagt. Er zijn echter aanwijzingen dat de marges voorafgaand aan de prijsverlaging hoger waren dan normaal. De supermarkten proberen het margeverlies te compenseren door hun doelmatigheid te vergroten, scherper in te kopen en hun marktaandeel te vergroten.

De doelmatigheid van de supermarkten wordt verhoogd door vermindering van het aantal banen op hoofdkantoren, automatisering van de bestelling van goederen, verkleining van het assortiment, het schrappen van bezorgdiensten en het minder vaak spiegelen (vooraan zetten) van artikelen in de schappen. Verder proberen de supermarkten een deel van de prijsverlaging af te wentelen op toeleveranciers. Deze maatregelen zijn waarschijnlijk niet voldoende om de winstgevendheid op peil te houden. Minder efficiënte supermarkten zullen mede door de prijzenslag niet langer winstgevend zijn en gesloten worden. De omzet van de overgebleven supermarkten kan hierdoor toenemen. Uit onderstaande figuur komt naar voren dat het aantal supermarktvestigingen in Nederland al sinds 1998 een dalende tendens vertoont.

Aantal supermarktvestigingen in Nederland, 1994-2002

Bron: CBS, Statline.

^a Zie Centraal Bureau Levensmiddelen, persconferentie 17 december 2003.

De afgeleide inflatie, waarin geen rekening wordt gehouden met veranderingen in indirecte en consumptiegebonden belastingen, ligt in beide jaren $\frac{1}{4}$ %-punt onder de inflatie. De onderliggende inflatie, waarin ook de prijzen van oogstproducten, energie en overheidsdiensten niet meewegen, neemt naar verwachting af van 1% in 2004 naar $\frac{3}{4}$ % in 2005. Dit lage niveau weerspiegelt de stand van de conjunctuur, waarin de feitelijke productie ruim onder de potentiële productie ligt.

De geharmoniseerde inflatie (HICP) komt dit jaar naar verwachting uit op $1\frac{1}{4}$ %, even hoog als de CPI-inflatie. Er zijn twee belangrijke verschillen tussen de CPI en de HICP, die in 2004 min of meer tegen elkaar wegvallen. Enerzijds stijgt de HICP minder dan de CPI, omdat in de HICP de bovengemiddelde huurstijging niet wordt toegerekend aan eigenaren. Anderzijds stijgt de HICP meer dan de CPI, omdat de bovengemiddelde stijging van de particuliere ziektekosten wel meeweegt in de HICP, maar niet in de CPI. De inflatie in Nederland ligt dit jaar naar verwachting lager dan in het eurogebied; in 2001 en 2002 lag de Nederlandse inflatie hier juist ver boven door de sterke stijging van de arbeidskosten per eenheid product. Voor 2005 wordt een verdere afname van de geharmoniseerde inflatie voorzien tot $\frac{1}{4}$ %. De geharmoniseerde inflatie ligt dan ruim onder de inflatie, omdat de huurstijging bovengemiddeld blijft en de particuliere ziektekostenpremie (inclusief omslagbijdragen) in 2005 nauwelijks stijgt.

3.2.2 Uitvoerprijs en ruilvoet

De afzetprijs van de binnenslands geproduceerde uitvoer zal dit en volgend jaar naar verwachting op hetzelfde niveau liggen als vorig jaar. Al drie jaar lang ligt deze uitvoerprijs rond hetzelfde niveau. Achter dit constante niveau gaan verschillende ontwikkelingen schuil, die elkaar min of meer toevallig neutraliseren. In de afgelopen drie jaar hadden de stijgende arbeidskosten per eenheid product een fors opwaarts effect op de prijs van de binnenslands geproduceerde uitvoer. Gelet op de forse appreciatie van de euro konden exporteurs alleen concurrerend blijven door flink in te teren op hun brutowinstmarge. Dit en volgend jaar is de situatie naar verwachting omgekeerd. In de projectie is de bijdrage van de arbeidskosten aan de uitvoerprijs negatief. Deze ruimte wordt door ondernemers, na drie jaar te hebben ingeteerd op de winstmarge, gebruikt om de winstmarge te verbeteren, waarbij enig verlies van marktaandeel voor lief wordt genomen.

Deze ontwikkelingen weerspiegelen de huidige stand van de Nederlandse conjunctuur. Ten tijde van de vorige recessieperiode was een soortgelijk beeld zichtbaar. In de jaren 1991-1993 met lage economische groei nam ook de omvang van het opwaartse effect van de arbeidskosten per eenheid product toe en werd ingeteerd op de winstmarge. In de daaropvolgende jaren van economisch herstel hadden de arbeidskosten een neerwaarts effect op de uitvoerprijs van in Nederland geproduceerde goederen en namen de winstmarges toe.

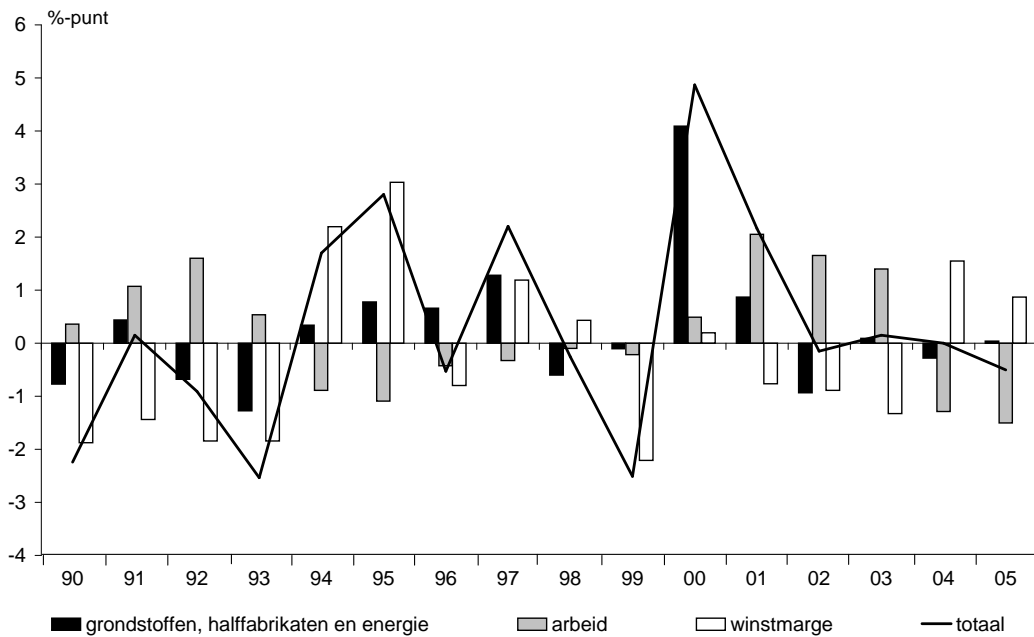
Tabel 3.10 Aspecten prijzen buitenlandse handel in goederen, exclusief energie, 2001-2005					
	2001	2002	2003	2004	2005
	mutaties per jaar in %				
Bijdragen aan prijsstijging binnenslands geproduceerde uitvoer^a					
Invoer grondstoffen en halffabrikaten	1,1	- 0,7	- 0,1	0	½
Energiekosten	- 0,3	- 0,2	0,2	- ¼	- ¼
Arbeidskosten	2,1	1,7	1,4	- 1¼	- 1½
Verbetering brutomarge ^b	- 0,8	- 0,9	- 1,3	1½	¾
Prijs binnenslands geproduceerde uitvoer	2,2	- 0,1	0,1	0	- ½
Prijs wederuitvoer	0,6	- 1,2	- 2,4	- 1	- ¼
Uitvoerprijs	1,5	- 0,6	- 1,0	- ½	- ½
Invoerprijs	1,1	- 1,5	- 1,7	- ¾	¼
Ruilvoet	0,4	0,9	0,7	¼	-¾
Concurrentenprijs	1,2	- 3,1	- 4,8	- 1½	½

^a Bijdragen in %-punten.
^b Inclusief afschrijvingen en rente.

Omdat ook de energiekosten volgend jaar een negatieve bijdrage leveren, zal de uitvoerprijs dan naar verwachting met ½% afnemen. Dit ondanks de geraamde positieve bijdrage van ½%-punt van de ingevoerde grondstoffen en halffabrikaten. In het algemeen zijn de bijdragen van de energiekosten en van de ingevoerde grondstoffen en halffabrikaten aan de uitvoerprijsontwikkeling de laatste vijftien jaar relatief gering vergeleken met die van de arbeidskosten en de winstmarge. Alleen in het jaar 2000 zorgden een sterke toename van de prijzen van ruwe aardolie gecombineerd met een sterke stijging van de waarde van de dollar ten opzichte van de euro voor een forse positieve bijdrage van de ingevoerde grondstoffen en energie (zie figuur 3.6).

De prijzen van wederuitvoerproducten zullen dit jaar naar verwachting met 1% dalen. Vorig jaar namen ze met 2,4% af. Deze prijsdalingen zijn mede toe te schrijven aan de koersval van de dollar ten opzichte van de euro in de afgelopen jaren. Hierdoor zijn onderdelen van ICT-producten zoals computerchips, die voor een substantieel deel in dollars worden verhandeld en in de Verenigde Staten worden geproduceerd, in euro's gemeten goedkoper geworden. Daarnaast is bij ICT-producten nog steeds sprake van voortdurende kwaliteitsverbeteringen van zowel het productieproces als de producten, waardoor het bijvoorbeeld steeds goedkoper wordt een standaardcomputer te produceren. Voor volgend jaar wordt een geringe verdere afname van de wederuitvoerprijs geraamd, met ¼%.

Figuur 3.6 Bijdragen aan de prijsverandering van de binnenslands geproduceerde uitvoer, 1975-2005

De geraamde prijsontwikkelingen van de wederuitvoer en de binnenslands geproduceerde uitvoer leiden in beide ramingsjaren tot een daling van de totale uitvoerprijs met ½%. De prijzen van ingevoerde producten, ongerekend energie, zullen dit jaar naar verwachting dalen met ¾%, terwijl voor volgend jaar een stijging van ¼% is geraamd. De daling is bijna uitsluitend te danken aan de appreciatie van de euro. Gerekend in dollars stijgen de grondstofprijzen (zie paragraaf 2.3.4), maar deze toename is minder groot dan de waardedaling van de dollar ten opzichte van de euro. In de raming valt dit wisselkoerseffect volgend jaar weg en dan stijgen de invoerprijzen.

De ruilvoet, het verschil tussen de verandering van de uitvoerprijzen en de invoerprijzen, verbetert dit jaar vermoedelijk iets, maar volgend jaar is voor het eerst sinds 1999 sprake van een verslechtering. Deze verslechtering is de keerzijde van de verwachte verbetering van de prijsconcurrentiepositie van de Nederlandse uitvoer volgend jaar.

3.2.3 Winstgevendheid

De winsten van bedrijven trekken dit jaar naar verwachting flink aan, maar van uitbundige winstcijfers is vooralsnog geen sprake. De kapitaalinkomensquote in de marktsector neemt dit jaar naar verwachting met 1¾%-punt toe, tot 14½%. Vorig jaar bedroeg de kapitaalinkomensquote 12,8%, het laagste niveau sinds het begin van de jaren tachtig. Vooral door een verdere sanering van het aantal arbeidsplaatsen zal de arbeidsproductiviteit stijgen en zullen de arbeidskosten worden teruggedrongen. Voor volgend jaar wordt een verdere toename van de kapitaalinkomensquote geraamd, tot 15¼%, nog altijd ruim 2%-punt onder het niveau van het hersteljaar 1994.

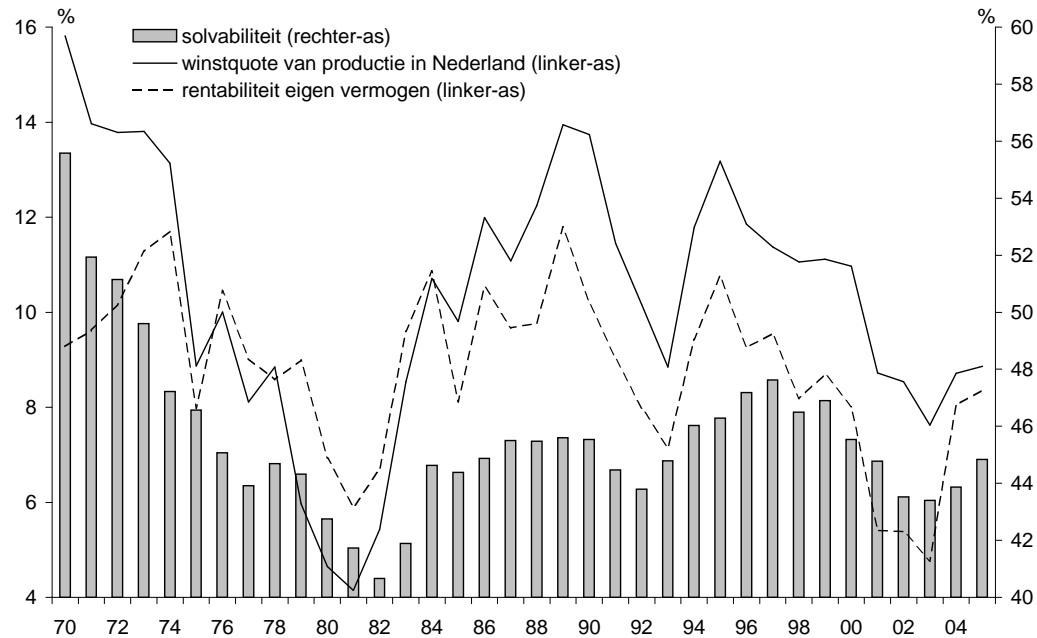
Tabel 3.11 Aspecten winstgevendheid en vermogensverhoudingen, 2001-2005

	2001	2002	2003	2004	2005
	%				
Kapitaalinkomensquote marktsector	16,2	15,1	12,8	14½	15¼
Idem, gecorrigeerd ^a	19,9	19,0	16,9	18½	19
Netto rentelastenquote	4,5	5,1	4,4	4½	4½
Belastingquote	6,8	5,5	4,8	5¼	5½
Winstquote (van productie in Nederland)	8,7	8,5	7,6	8¾	8¾
Rentabiliteit eigen vermogen	5,4	5,4	4,8	8	8¾
Solvabiliteit	44,8	43,5	43,4	43¾	44¾
Lange rente	5,0	4,9	4,1	4¼	4½
Korte rente	4,3	3,3	2,3	2	2¼

^a Exclusief banken en verzekeringswezen, inclusief winstdeling van beleggingsresultaten op collectieve pensioenregelingen.

De netto rentelastenquote schommelt dit en volgend jaar naar verwachting rond hetzelfde niveau als vorig jaar. In het kielzog van de aantrekkende winsten neemt ook de netto belastingquote toe, maar groot is deze stijging niet. Dit alles leidt tot een geraamde winstquote van de productie in Nederland voor dit en volgend jaar van 8¾%. Dit is substantieel hoger dan het niveau van vorig jaar, maar vergeleken met het gemiddelde niveau van de jaren negentig (11,5%) blijven het bescheiden cijfers.

Figuur 3.7 Winstquote, rentabiliteit en solvabiliteit in de marktsector, 1970-2005

Nederlandse bedrijven behalen niet alleen winsten door productie in Nederland, maar sommige hebben ook inkomsten door de winsten van buitenlandse dochters. Aan het einde van de jaren negentig hebben bedrijven veel geïnvesteerd in het buitenland. De afgelopen drie jaar liepen de opbrengsten van buitenlandse investeringen echter sterk terug, vooral door de teruglopende wereldeconomie en reorganisatiekosten bij buitenlandse dochters.

Er zijn echter signalen dat deze negatieve trend sinds vorig jaar aan het ombuigen is. Cijfers van het Amerikaanse Bureau of Economic Analysis laten zien dat de winsten van Nederlandse bedrijven in de Verenigde Staten in de eerste drie kwartalen van vorig jaar fors zijn gestegen.⁹ Zelfs als rekening wordt gehouden met de depreciatie van de dollar ten opzichte van de euro, waardoor de winsten in euro's minder waard zijn geworden, resteert nog een winststijging van 40%. Omdat de uiteindelijke winst pas bepaald kan worden als het boekjaar daadwerkelijk is afgesloten, zijn de exacte consequenties voor de financiële positie van Nederlandse bedrijven nog niet duidelijk. Eén en ander is bovendien ook afhankelijk van de verhouding tussen het deel van de winst dat als dividend wordt uitgekeerd aan de aandeelhouders en het deel dat wordt ingehouden. Deze ingehouden winst kan opnieuw door de dochter worden geïnvesteerd, of worden teruggesluisd naar het moederbedrijf. Het is lastig exact vast te stellen hoe groot de uiteindelijke bijdrage is van de buitenlandse dochters aan de winstcijfers in Nederland. Wel kan op grond van de genoemde berichten worden verwacht dat de inkomsten uit het buitenland dit jaar zullen stijgen. De winsten in het buitenland worden verder gestimuleerd doordat de buitenlandse economieën, met name die in de Verenigde Staten, dit jaar en komend jaar naar verwachting fors zullen groeien. Door de verwachte toestroom van winsten uit het buitenland zal met name dit jaar de rentabiliteit, dit is de winst ten opzichte van het eigen vermogen, sterk toenemen.

Ingehouden winsten zijn de belangrijkste manier om de solvabiliteit van bedrijven te vergroten. Omdat de winsten van productie in Nederland vooralsnog niet uitbundig zijn, zullen dit jaar vooral de buitenlandse dochters bijdragen aan de versterking van de balans. Verwacht wordt dat bedrijven dit en volgend jaar minder hoeven af te boeken op betaalde goodwill en dat de schuldenlast van bedrijven zal verminderen. Bedrijven zijn druk bezig de financiële balansen te herstructureren en een deel van de schulden af te lossen.

De positieve effecten van de minder grote schuldenlast en de geringere afboekingen worden echter deels tenietgedaan door de appreciatie van de euro ten opzichte van de dollar. Hierdoor zijn Nederlandse bezittingen in het buitenland in euro's minder waard geworden. Omdat de investeringen in het buitenland de laatste jaren zo zijn toegenomen is ook de omvang van deze herwaardering substantieel. De geschatte negatieve herwaardering als gevolg van de waardedaling van de Amerikaanse dollaar bedraagt dit jaar ongeveer 15 mld euro. Ter

⁹ Zie J. Quinlan, Forget the Euro: European Multinationals are enjoying record profits in the U.S., Banc of America Capital Management, 2003, en *Het Financieele Dagblad*, Niet zeuren over dure euro, 26 januari 2004.

vergelijking: de gecumuleerde waarde van de Nederlandse investeringen in het buitenland ligt dit jaar naar verwachting rond de 350 mld euro.

De verwachting is dat de solvabiliteit dit jaar zal uitkomen op 43 $\frac{3}{4}$ %, $\frac{1}{2}$ %-punt hoger dan vorig jaar. Omdat in de raming voor volgend jaar geen negatieve herwaarderingen vanuit de eurokoers zijn verondersteld, kunnen bedrijven dan de vruchten plukken van de herstructurering van hun financiële balansen. Voor volgend jaar is dan ook een sterkere toename van de solvabiliteit geraamd, met 1%-punt tot 44 $\frac{3}{4}$ %. De solvabiliteit ligt nog wel steeds onder het gemiddelde niveau van ongeveer 46% in de jaren negentig.

4 Arbeid en inkomen

4.1 Arbeidsmarkt

De stijging van de loonvoet neemt naar verwachting af van 4,8% in 2003 naar 2½% in 2004. Voor 2005 wordt zelfs een stabilisatie voorzien. De sterke stijging van de werkloosheid en de daling van de inflatie beperken de contractloonstijging. De incidentele loonontwikkeling neemt eveneens af als gevolg van statistische effecten van de verlenging van de loondoorbetaling in het tweede ziektejaar. De sociale lasten voor werkgevers stabiliseren in 2005, omdat de pensioenpremies in de raming niet verder toenemen. De werkgelegenheid neemt in 2004 naar verwachting af met 1¼%, terwijl voor 2005 weer een lichte groei wordt voorzien. Dit resulteert echter nog niet in een daling van de werkloosheid, die voor deze jaren op respectievelijk 6½% en 7% geraamd wordt.

4.1.1 Loonvoet

Ondanks de economische teruggang vanaf 2001 steeg de loonvoet marktsector tot en met 2003 met ongeveer 5% per jaar. Naar verwachting neemt de stijging dit jaar eindelijk af tot 2½%; voor 2005 wordt een stabilisatie voorzien. De gunstige ontwikkeling van de loonvoet marktsector hangt samen met een meer gematigde ontwikkeling van de contractlonen, het incidenteel en de sociale lasten (zie tabel 4.1).

	2001 ^a	2002	2003	2004	2005	2005 ^b
Contractloon (incl. overloop)	4,5	3,4	2,7	1¼	¼	(¼)
Incidenteel	2,5	0,9	1,4	½	- ½	(0)
Brutoloon	7,0	4,4	4,1	1¾	- ¼	(¼)
Sociale lasten werkgevers	- 1,4	0,6	0,7	¾	¼	(¼)
Loonvoet marktsector	5,6	5,0	4,8	2½	0	(¼)
Effect loonkostensubsidies	0,2	0,0	0,1	¼	0	(0)
Loonvoet inclusief loonkostensubsidies	5,8	4,9	4,9	2½	0	(½)

^a De bruteringsoperatie van de overhevelingstoelage in 2001 is geboekt als een stijging van de incidentele looncomponent met 1,7% en een overeenkomstige daling van de sociale lasten werkgevers.

^b De cijfers tussen haakjes zijn gecorrigeerd voor de statistische vertekening als gevolg van de invoering van de wet Verlenging Loondoorbetalingsverplichting bij Ziekte (VLZ). Zie kader.

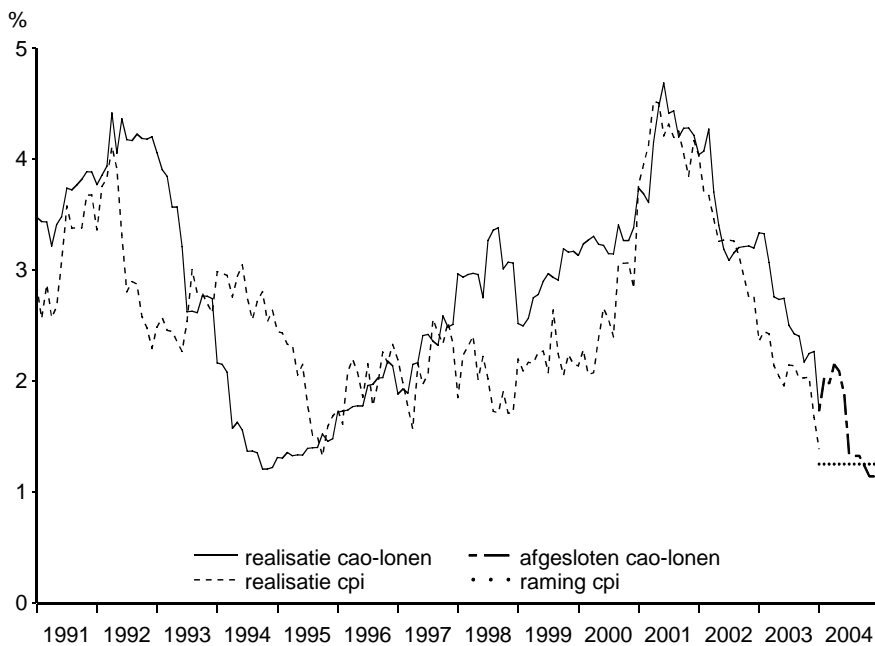
De contractloonstijging marktsector neemt naar verwachting af tot 1¼% in 2004 en ¼% in 2005. De contractloonstijging is sinds de jaren na de tweede oliecrisis (1984-1988) niet meer zo laag geweest. De contractloonstijging ligt volgend jaar naar verwachting onder de inflatie; dit was voor het laatst het geval in 1994 en 1995 (zie figuur 4.1). De matiging van de contractloonstijging hangt samen met de sterke oploop van de werkloosheid en de sterke daling van de inflatie en het Najaarsakkoord van 2003. Het herstel van de arbeidsproductiviteitsgroei heeft een opwaarts effect op de contractlonen.

In de raming voor 2005 is verondersteld dat kabinet en sociale partners overeenstemming bereiken over pensioenen en levensloop, zodat de sociale partners gebonden zijn aan de afspraak de contractloonstijging in 2005 te laten naderen tot nul.

Voor 22% van de werknemers in de marktsector is reeds een cao voor geheel 2004 afgesloten. Overloopeffecten van loonstijgingen in 2003 en reeds gemaakte afspraken voor 2004 leiden tot een contractloonstijging op jaarbasis van 1,1%. De raming voor de contractloonstijging van 1¼% impliceert dat in de nog niet afgesloten cao's nauwelijks nieuwe contractloonstijgingen voor 2004 worden afgesproken. Er zijn nog bijna geen cao's afgesproken voor geheel 2005. Afgesproken loonstijgingen in 2004 leiden op dit moment tot een overloop naar 2005 van 0,1%.

De contractloonstijging bij de zorg en de overheid blijft in 2004 achter bij die in de marktsector. Dit komt vooral doordat de doorwerking van eerdere contractloonstijgingen naar 2004 bij zorg en overheid minder sterk is dan bij de marktsector. Bovendien is de ruimte voor verbetering van de arbeidsvoorwaarden bij zorg en overheid beperkt door beleidsmatige kortingen in het Hoofdlijnenakkoord en door de relatief sterke stijging van pensioenpremies. Er is verondersteld dat de contractlonen zorg en overheid in 2005 ongewijzigd blijven, in lijn met het Najaarsakkoord.

Figuur 4.1 Contractloonstijging marktsector en inflatie, 1991-2004

De incidentele loonontwikkeling valt in 2003 hoog uit door de daling van het ziekteverzuim. Het CBS telt zieke werknemers mee in het arbeidsvolume, maar hun loondoorbetaling niet in de brutoloonstroom. Een lager ziekteverzuim leidt zodoende tot een hogere incidentele loonontwikkeling per (gezonde en zieke) werknemer. Vanaf 2005 moeten werkgevers het loon

ook gedurende het tweede ziektejaar doorbetalen. Het ziekteverzuim neemt hierdoor toe; de incidentele loonontwikkeling wordt hierdoor naar verwachting negatief (zie kader).

Statistische effecten van verlenging loondoorbetalingsverplichting bij ziekte

Dit jaar is de wet Verlenging Loondoorbetalingsverplichting bij Ziekte (VLZ) van kracht geworden. Deze wet verlengt de loondoorbetalingsperiode bij ziekte van één naar twee jaar. Werknemers kunnen pas na deze periode de WAO instromen. De wet beoogt de financiële prikkel tot preventie en aanpak van verzuim te versterken teneinde arbeidsongeschiktheid te voorkomen. De wet is van toepassing op werknemers die dit jaar ziek worden, zodat het effect pas zichtbaar wordt in 2005. Dan leidt de wet VLZ tot een verschuiving van WAO-lasten naar doorbetaald loon bij ziekte. Dit kader gaat in op de statistische effecten, die met deze verschuiving gepaard gaan.^a Daarnaast brengt de wet ook gedragseffecten met zich mee. Deze gedragseffecten komen in paragraaf 5.1.3 aan de orde.

Structureel daalt het WAO-bestand met ongeveer 50 000 uitkeringsjaren doordat het een jaar langer duurt voordat werknemers in de WAO terechtkomen. Deze mensen worden doorbetaald als werknemer met ziekteverzuim of krijgen ziekengeld via de vangnet-ZW wanneer zij bij ziekte geen werkgever meer hebben, zoals uitzendkrachten. Doordat de maatregel betrekking heeft op de instroom wordt in 2005 pas de helft van het effect bereikt en in 2006 het totale structurele effect.

De verwerking van de wet VLZ conform de definities van de Nationale rekeningen leidt tot statistische veranderingen van een aantal economische kengetallen. Zo stijgt het arbeidsvolume van werknemers omdat ziekteverzuim, in tegenstelling tot arbeidsongeschiktheid, tot het arbeidsvolume wordt gerekend. Hierdoor stijgt ook het arbeidsaanbod en daalt de arbeidsproductiviteit. Ondanks de daling van het WAO-uitkeringsvolume verandert de *i/a*-ratio niet, omdat bij de berekening van dit kengetal het ziekteverzuim tot het uitkeringsvolume wordt gerekend en het arbeidsvolume wordt gecorrigeerd voor ziekteverzuim. De loonsom verandert per saldo nagenoeg niet, omdat het doorbetaalde loon net als de WAO-premie in de sociale lasten zit. Doordat het arbeidsvolume wel toeneemt, daalt het gemiddelde loon. Dit leidt tot een verlaging van de incidentele looncomponent met ongeveer 0,4%-punt per jaar, zowel in 2005 als 2006. Als gevolg van deze daling van het incidenteel neemt ook het toegerekend loon van zelfstandigen af, waardoor de arbeidskosten per eenheid product en de arbeidsinkomensquote marginaal dalen. Onderstaande tabel vat de voornaamste statistische effecten samen.

De invoering van de wet VLZ leidt ook in de collectieve sector tot een uitruil binnen de sociale lasten tussen WAO-premie en loondoorbetaling bij ziekte, zodat er geen noemenswaardig effect is op de ruimte voor arbeidsvoorwaarden conform het referentiemodel.

Statistische effecten van de wet VLZ, marktsector

	2005	2006
	cumulatieve afwijkingen in %	
Arbeidsvolume werknemers	0,4	0,8
Incidentele loonontwikkeling	- 0,4	- 0,8
Arbeidsproductiviteitsgroei, incl. zelfstandigen	- 0,3	- 0,7
Arbeidskosten per eenheid product, incl. zelfstandigen	- 0,05	- 0,1
Arbeidsinkomensquote (niveau)	- 0,05	- 0,1

^a Zie H. Stegeman, Verwerking wet Verlenging Loondoorbetaling bij Ziekte in CEP 2004, CPB Memorandum, 2004, www.cpb.nl.

De sociale lasten nemen dit jaar nog toe vanwege stijgende pensioenpremies. De pensioenpremies bedrijven stijgen naar verwachting van 10,6% van het brutoloon in 2002 tot 13% in 2003 en 14% in 2004. Voor 2005 is geen verdere stijging voorzien. Conform de eisen van de Pensioen- en Verzekeringkamer (PVK) dient de pensioenpremie kostendekkend te zijn. Daarnaast is momenteel een opslag benodigd om een voorgeschreven buffer op te bouwen waarmee beleggingsrisico's kunnen worden opgevangen. Uitgangspunt in de raming is het zogenoemde buffertekort zoals per ultimo 2002 berekend op basis van de toen geldende aandelenkoersen, rentestand en beleggingsmix. Pensioenfondsen hebben acht jaar de tijd om de benodigde buffer op te bouwen.

Hoewel er vanaf heden mag worden geanticipeerd op het nieuwe Financiële Toetsingskader (FTK) dat in 2006 wordt ingevoerd, zal dit naar verwachting in de praktijk nog weinig gevolgen hebben. De eisen die daaruit voortvloeien zijn geen verzwaring ten opzichte van de eisen die de basis vormen voor de herstelplannen van de pensioenfondsen. Het huidige PVK beleid gaat uit van een vereiste dekkingsgraad van ongeveer 120%, berekend op basis van de klassieke rekenrente van 4%. Omgerekend naar marktwaarde komt dit, bij de huidige rentestand, neer op een dekkingsgraad van ongeveer 128%. Dit is ongeveer gelijk aan de vereiste dekkingsgraad tegen marktwaarde die volgt uit de voorgestelde eisen van het nieuwe FTK. Merk hierbij wel op dat een dekkingsgraad van 128% onvoldoende is voor een volledig kapitaalgedekt waarde- of welvaartsvast pensioen.¹ Voorts geldt dat pensioenfondsen de premies voor 2004 reeds hebben vastgesteld.

Binnen de sociale lasten vindt er in 2004 daarnaast een verschuiving plaats, doordat werkgevers voor oudere werknemers geen WAO-premie meer verschuldigd zijn; de WAO-premie voor jongere werknemers wordt echter verhoogd. De arbeidskosten van oudere werknemers worden zodoende verlaagd ten opzichte van die van jongere werknemers.

De geleidelijke afschaffing van de loonkostensubsidies voor laagbetaalden (SPAK) en voormalig langdurig werklozen (VLW) heeft in 2004 en 2005 een opwaarts effect op de arbeidskosten.

4.1.2 Werkgelegenheid

Naar verwachting zal de werkgelegenheid in Nederland na een aantal jaren van lage en zelfs teruglopende productiegroei in 2004 een dieptepunt bereiken. De verwachte terugloop van de arbeidsvraag bedraagt dit jaar 1¼% (zie tabel 4.2). Dit hangt nauw samen met de productiedaling in het voorgaande jaar. De productiviteit is in de afgelopen drie jaar enigszins toegenomen, zodat bedrijven nog zeer ruim in hun personeel zitten. Dit maakt een verdere daling van de werkgelegenheid in 2004 aannemelijk. Voor het jaar 2005 wordt echter een kentering in de ontwikkeling van de werkgelegenheid voorzien, die uitmondt in een groei van ¾%. De gematigde loonontwikkeling draagt bij aan deze werkgelegenheidsgroei, doordat de

¹ Voor een berekening van de benodigde dekkingsgraden bij volledige indexatie, zie C. van Ewijk en M. van de Ven, Zekerheid in het geding; analyse van het Financieel Toetsingskader voor pensioenfondsen, CPB document 47, 2004, www.cpb.nl.

relatief lage arbeidskostenstijging leidt tot een meer arbeidsintensieve productie. De helft van deze groei is echter statistisch van aard en wordt veroorzaakt door de verlenging van de loondoorbetaling bij ziekte (zie kader in paragraaf 4.1.1).

In de projectie voor 2004 is zichtbaar dat de teruggang in de werkgelegenheid in zijn geheel voor rekening komt van de marktsector (tabel 4.2). Deze neergang volgt op twee eerdere jaren van werkgelegenheidsverlies in de marktsector, met name in de industrie, de bouwnijverheid en de financiële en zakelijke dienstverlening. De groei van de werkgelegenheid in de zorgsector mitigeert deze teruggang enigszins. In 2005 zal naar verwachting in bijna alle sectoren een groei van de werkgelegenheid plaatshebben, waarbij net als in voorgaande jaren de hoogste groei wordt genoteerd in de zorgsector. Voor deze sectoren past echter de kanttekening van het bovengenoemde statistische effect als gevolg van de wet VLZ. Slechts onder zelfstandigen neemt de werkgelegenheid nog verder af, wat in lijn is met de eerdere trend in deze sector.

Terwijl de werkgelegenheid in de marktsector vorig jaar afnam was bij de overheid sprake van groei. Ook in 2004 steekt de ontwikkeling bij de overheid, met een ongeveer gelijkblijvende werkgelegenheid, gunstig af bij die in de marktsector. Tegenover een inkrimping van de personeelssterkte in het openbaar bestuur en bij de krijgsmacht staan uitbreidingen in het onderwijs, en in iets mindere mate bij justitie en politie.

Tabel 4.2 Werkgelegenheid naar sectoren in arbeidsjaren, 2000-2005		2002	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2005 ^a
	niveaus in dzd	mutaties per jaar in %							
Loontrekkers bedrijven	5000	2,2	1,4	0,0	- 1,5	- 1½	¾	(½)	
w.v. marktsector	4260	2,2	1,0	- 0,8	- 2,3	- 2½	¾	(¼)	
zorg	681	2,5	4,3	4,6	3,8	3	1¾	(1½)	
Zelfstandigen	750	- 0,2	- 0,7	- 0,7	- 0,4	- ½	- ½		
Overheid	771	1,3	2,6	2,8	1,5	0	½	(0)	
Totaal	6521	1,8	1,3	0,2	- 1,0	- 1¼	¾	(¼)	

^a De cijfers tussen haakjes zijn gecorrigeerd voor de statistische vertekening als gevolg van de invoering van de Wet Verlenging Loondoorbetalingsverplichting bij Ziekte (VLZ). Zie kader in paragraaf 4.1.1.

4.1.3 Arbeidsaanbod

In 2004 groeit het arbeidsaanbod naar verwachting met 50 000 personen, terwijl in 2005 de verwachte groei op 100 000 personen uitkomt. Deze groei is gelijk aan respectievelijk ¾% en 1¼% van het huidige arbeidsaanbod. Voor beide ramingsjaren is sprake van een negatief demografisch effect ter grootte van circa 20 000 personen. Dit negatieve effect wordt niet zozeer veroorzaakt door een teruglopend potentieel, als wel door een verschuiving binnen het potentieel naar ouderen die gemiddeld genomen nog altijd beduidend minder participeren op de arbeidsmarkt dan jongeren. Tegenover het negatieve demografische effect staat een toename in

de arbeidsparticipatie, die naar verwachting voor de beide ramingsjaren gelijk is aan 50 000 personen. Deze toename wordt voornamelijk veroorzaakt door de nog altijd stijgende participatiegraad van vrouwen: jongere cohorten die relatief veel op de arbeidsmarkt participeren, vervangen geleidelijk de oudere cohorten van vrouwen die een relatief lage participatiegraad kennen. Het positieve participatie-effect wordt dan ook voor een belangrijk deel veroorzaakt door vrouwen van 45 jaar en ouder. In uren gemeten is overigens sprake van een nog sterkere stijging van de arbeidsdeelname van vrouwen. Deze stijging houdt mogelijk verband met de herziening van het belastingstelsel in 2001 (zie kader).

Naast het negatieve demografische effect en de stijgende participatiegraad is sprake van een aantal beleidsmaatregelen die het arbeidsaanbod positief beïnvloeden. Deze leiden ertoe dat het arbeidsaanbod in 2004 naar verwachting toeneemt met 45 000 personen. Dit wordt voor een belangrijk deel veroorzaakt door eerdere hervormingen in de WAO (onder meer de wet Pamba en de wet Verbetering Poortwachter), terwijl voorts de decentralisatie van de bijstand wordt afgerond (conform de 'Wet Werk en Bijstand'). Dit laatste leidt ertoe dat gemeenten een groter financieel belang krijgen bij het in de hand houden van uitgaven aan bijstandsuitkeringen. In 2005 zorgt het beleid ervoor dat het arbeidsaanbod naar verwachting eveneens toeneemt met 45 000 personen. Naast de genoemde hervormingen in de WAO en de ABW is dit vooral een gevolg van de voorgenomen aanscherping van de referentie-eis en de afschaffing van de kortdurende uitkering in de WW. Tot slot heeft de verlenging van de loondoorbetalingsperiode bij ziekte (VLZ) van één naar twee jaar een positief statistisch effect op het arbeidsaanbod, ter grootte van 25 000 personen. Deze maatregel impliceert ook een positief gedragseffect, maar dit is relatief klein.²

De toetreding van een aantal Midden- en Oost-Europese landen tot de EU per 1 mei 2004 leidt naar verwachting tot een hoger arbeidsaanbod. Het kabinetsbeleid voorziet in de toelating van arbeidskrachten mits aan de eis wordt voldaan dat zij ingezet zullen worden in sectoren of beroepen waar tekorten zijn. Voor de betrokken sectoren en beroepen betekent de regeling een administratieve vereenvoudiging ten opzichte van thans gangbare procedure, omdat geen nadere arbeidsmarkttoets hoeft te worden uitgevoerd. De extra immigratie die hiermee gepaard gaat is afhankelijk van de toepassing die aan de regeling wordt gegeven door de uitvoerende instantie (CWI). Naarmate de sectoren en beroepen die onder de regeling vallen ruimer worden afgebakend, neemt de kans toe dat immigranten niet alleen op moeilijk vervulbare vacatures terecht komen, maar dat zich ook verdringing van ingezetenen op de arbeidsmarkt gaat voordoen. Uitgaande van een strikte toepassing en rekening houdend met het geschatte potentieel aan moeilijk vervulbare vacatures, wordt voor 2004 en 2005 tezamen gerekend met enkele duizenden extra arbeidsmigranten. In paragraaf 4.1.4 zal verder worden ingegaan op de

² Zie H. Stegeman, Verwerking Wet Verlenging Loondoorbetaling bij Ziekte in CEP 2004, CPB Memorandum, 2004, www.cpb.nl.

Belastingherziening 2001 en arbeidsdeelname

Het oude belastingstelsel bevatte enige elementen die de arbeidsdeelname van de tweede verdiener in een huishouden ontmoedigde. In het nieuwe stelsel, ingevoerd in 2001, zijn de ontmoedigende elementen deels weggenomen. Op basis van cijfers over de arbeidsdeelname voor en ná de belastingherziening valt na te gaan of de herziening op dit punt al enig effect heeft gesorteerd.

De belastingherziening heeft de prikkel tot werken voor alle groepen verhoogd. Delen van de herziening zijn gericht op de tweede verdiener in een huishouden, zoals de introductie van de heffingskorting, en hebben dus betrekking op fiscale partners.^a Het effect van dit deel van de herziening kan worden bekeken door fiscale partners te vergelijken met een groep waarop dit deel van de herziening geen betrekking heeft, bijvoorbeeld alleenstaanden. De analyse richt zich op de arbeidsdeelname onder vrouwen in de leeftijd tussen 25 en 54 jaar, omdat zij waarschijnlijk het meest beïnvloed worden door het nieuwe beleid. Ongehuwde vrouwen met een partner blijven buiten beschouwing, omdat niet kan worden waargenomen of zij al dan niet fiscaal partner zijn.

De tabel laat zien dat de arbeidsdeelname van vrouwen is toegenomen. Opvallend is dat de arbeidsdeelname van gehuwden in de periode 2001–2002 sterk is blijven toenemen, met 1,9%-punt, ondanks de zwakke conjunctuur. De groei van arbeidsdeelname van alleenstaanden is juist enigszins afgenomen van 1,1%-punt in de periode 1993–2000 naar 0,9%-punt in de latere periode.

De observatie dat gehuwden relatief vaker zijn gaan werken ten opzichte van alleenstaanden *kan* te maken hebben met de belastingherziening, maar ook andere aspecten kunnen een belangrijke rol gespeeld hebben. Een voor de hand liggende mogelijkheid is de beschikbaarheid van kinderopvang, waar de laatste jaren relatief veel in is geïnvesteerd.^b De toename van de groei bij gehuwden blijkt zich echter vooral te hebben voorgedaan bij vrouwen zonder kinderen jonger dan 12 jaar. De stijging van de arbeidsdeelname van gehuwden kan ook verklaard worden door de maatschappelijke trends van de afgelopen decennia. De tabel laat zien dat ook in de periode 1993–2000 de arbeidsdeelname van gehuwden sterker toenam dan die van alleenstaanden. Uiteindelijk was de groei onder gehuwden tegenover die van alleenstaanden 0,4%-punt hoger in de periode 2001–2002 dan in de periode 1993–2000. De uitkomst is gebaseerd op steekproefgegevens en daarom onzeker: bij statistische toetsing blijkt dat het verschil in groei tussen gehuwden en alleenstaanden niet significant van nul verschilt. Niettemin is de relatief hoge groei van de arbeidsdeelname van gehuwde vrouwen in een periode van conjuncturele zwakte een eerste aanwijzing dat de belastingherziening het beoogde effect sorteert.

Jaarlijkse groei in arbeidsdeelname vrouwen leeftijd 25-54, in %-punten ^{a, b}			
	1993-2000	2001-2002	Vershil
Gehuwd	1,7	1,9	0,2
Alleenstaand	1,1	0,9	- 0,2
Vershil	0,6	1,0	0,4

^a Arbeidsdeelname: werkgelegenheid vanaf 12 uur per week als percentage van bevolking.
^b Bron: CBS, Enquête Beroepsbevolking, arbeidsdeelname van vrouwen die 12 uur of meer per week werken.

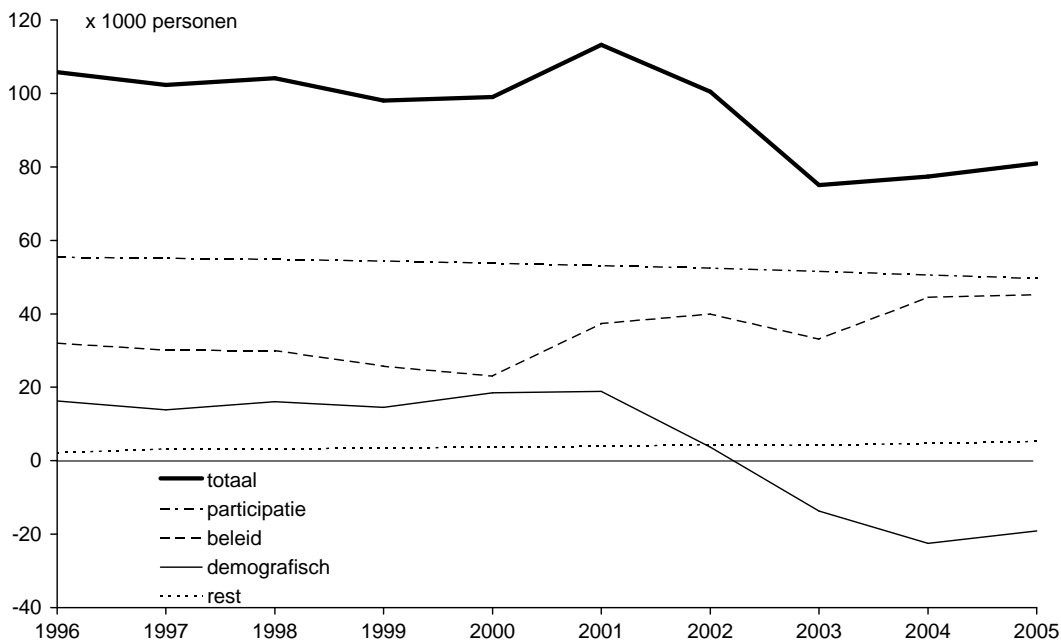
^a Zie CPB, Economische gevolgen van de belastingherziening, CPB Werkdocument 115, 1999.

^b Zie Egbert Jongen en Daniël van Vuuren, De economische gevolgen van beleid. In: Nico van Nimwegen en Ingrid Esveldt, *Bevolkingsvraagstukken in Nederland anno 2003*, WPRB Rapport Nr. 65, NIDI, Den Haag, 2003.

vraag in welke sectoren en voor welke opleidingstypen sprake is van moeilijk vervulbare vacatures. Tot slot is zowel in 2004 als in 2005 sprake van een negatieve invloed van de conjunctuur op het arbeidsaanbod. Het zogenoemde ‘discouraged worker effect’ drukt het arbeidsaanbod met respectievelijk 25 000 en 5 000 personen.

De groei van het structurele arbeidsaanbod verandert in de twee ramingsjaren nauwelijks ten opzichte van 2003 (zie figuur 4.2). Het negatieve demografische effect wordt naar verwachting opgeheven door de grotere invloed van beleidsmaatregelen die de arbeidsparticipatie bevorderen.

Figuur 4.2 Groei structureel arbeidsaanbod 1996-2005^a

^a Betreft het structureel arbeidsaanbod exclusief de statistische vertekening als gevolg van de invoering van de wet VLZ.

4.1.4 Werkloosheid en vacatures

Naar verwachting blijft de werkloosheid in de komende periode toenemen. In 2003 steeg de werkloosheid nog met 1,2%-punt naar 5,1% van de beroepsbevolking, terwijl voor 2004 een nog grotere toename geraamd wordt naar 6½% van de beroepsbevolking (tabel 4.3). De stijgende werkloosheid wordt zowel veroorzaakt door de kleinere vraag naar arbeid vanwege de stagnerende economie, als door het stijgende arbeidsaanbod. In 2005 is de verwachte stijging van de werkloosheid beduidend lager, om uit te komen op een niveau van 7%. De evenwichtswerkloosheid wordt voor 2004 geschat op 5% en voor 2005 op 5¾%. In beide ramingsjaren blijft de conjuncturele component in de werkloosheid dus groot.

In het derde kwartaal van 2003 is het aantal vacatures gedaald tot 73 000 personen (exclusief overheid en onderwijs). De ontwikkeling van het aantal vacatures als percentage van de werkgelegenheid (exclusief overheid en onderwijs) ligt daarmee in het verlengde van de trend in de voorgaande jaren (figuur 4.3). De dalende trend zette in na 2000 en heeft ertoe geleid dat de huidige vacaturegraad ongeveer gelijk is aan die van medio 1997 (1,2%). De vacaturegraad is het bekende 'spiegelbeeld' van het werkloosheidspercentage, waarbij de vacaturegraad in de regel enigszins vooruitloopt op het werkloosheidspercentage.

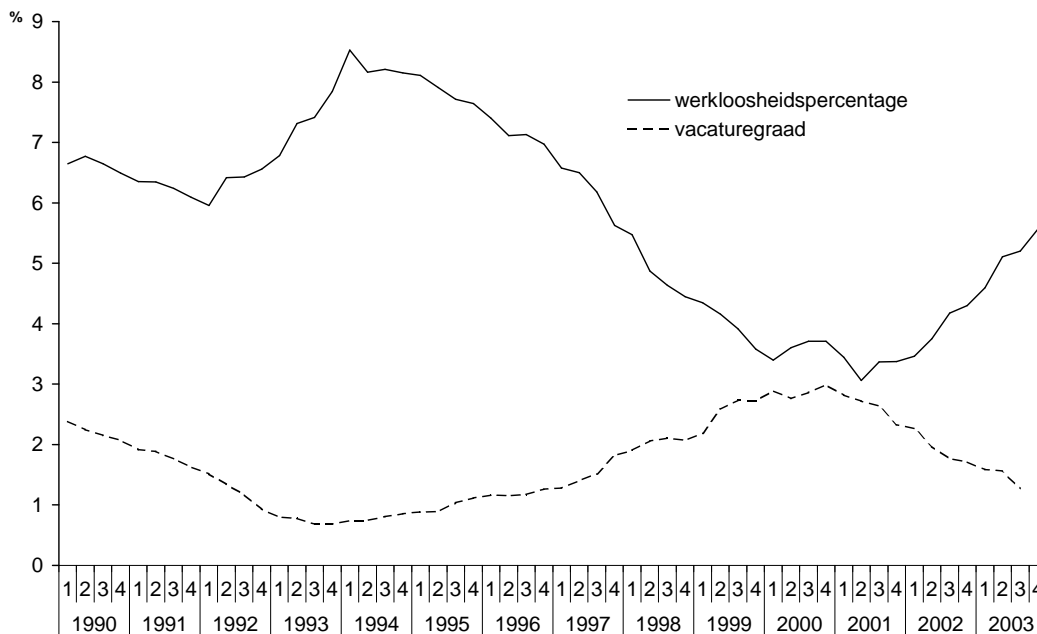
Tabel 4.3 Vraag en aanbod op de arbeidsmarkt, 2000-2005

	2001	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2005 ^a
	niveaus in dzd	mutaties per jaar in %						
Werkgelegenheid								
arbeidsjaren	6506	1,8	1,3	0,2	- 1,0	- 1¼	¾	(¼)
personen totaal	8274	2,2	1,8	0,9	- 0,6	- 1	1	(½)
personen vanaf 12 uur	7330	2,8	1,7	0,8	- 0,7	- 1	1	(½)
Beroepsbevolking	7581	2,4	1,4	1,4	0,6	¾	1¼	(1)
		niveaus in dzd						
Werkloze beroepsbevolking		270	252	302	396	515	550	
Werkloosheids- en bijstandsuitkeringen								
personen		623	572	572	643	765	815	
uitkeringsjaren		576	543	551	608	715	775	
		niveaus in % van de beroepsbevolking						
Werkloze beroepsbevolking		3,6	3,3	3,9	5,1	6½	7	
Werkloosheids- en bijstandsuitkeringen								
personen		8,3	7,5	7,4	8,3	9¾	10¼	
uitkeringsjaren		7,7	7,2	7,2	7,9	9¼	9¾	

^a De cijfers tussen haakjes zijn gecorrigeerd voor de statistische vertekening als gevolg van de invoering van de Wet Verlenging Loondoorbetalingsverplichting bij Ziekte (VLZ). Zie kader in paragraaf 4.1.1.

In figuur 4.4 is te zien dat moeilijk vervulbare vacatures veel vaker voorkomen bij beroepen die een beroepsopleiding vereisen dan bij beroepen die een algemene opleiding vereisen.³ De daling in het aantal moeilijk vervulbare vacatures in 2002 blijkt betrekking te hebben op vrijwel alle opleidingsniveaus en studierichtingen. Slechts voor moeilijk vervulbare vacatures in de technische richting op academisch niveau (WO) is sprake van een niet-dalende trend.

³ Hierover zijn nog geen gegevens voor het afgelopen jaar beschikbaar.

Figuur 4.3 Werkloosheidspercentage en vacaturegraad^a

^a Het werkloosheidspercentage is gelijk aan het percentage werklozen van het *arbeidsaanbod* (werkgelegenheid plus werkloosheid), terwijl de vacaturegraad gelijk is aan het aantal vacatures als percentage van de *arbeidsvraag* (werkgelegenheid plus vacatures). De vacaturegraad wordt berekend exclusief de bedrijfstakken overheid en onderwijs.

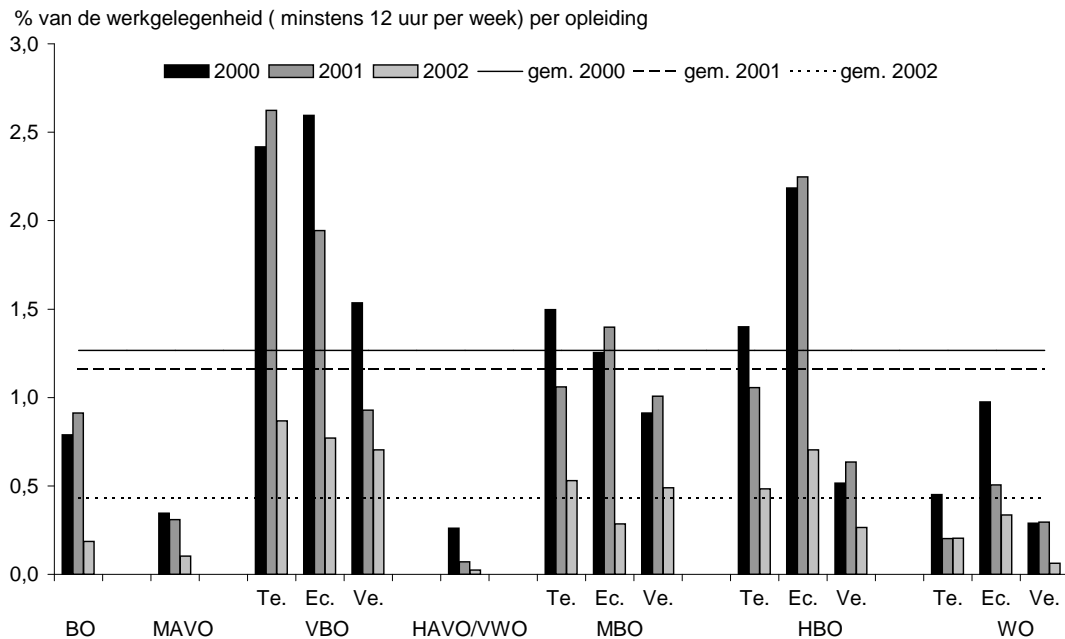
Deze algemene daling staat in contrast met het voorgaande jaar 2001, waarin voor veel opleidingsniveaus en studierichtingen nog sprake was van weinig veranderingen in het percentage moeilijk vervulbare vacatures. De grafiek laat verder zien dat de daling in het aantal moeilijk vervulbare vacatures meer geprononceerd is voor de technische en economische richtingen dan voor de verzorgende richtingen. In de zorgsector blijft het aantal moeilijk vervulbare vacatures nog altijd hoger dan het gemiddelde voor alle sectoren (figuur 4.5). Ook in de bedrijfstakken 'Bouwnijverheid' en 'Overig tertiair' (vooral zakelijke dienstverlening) is sprake van een bovengemiddeld aantal moeilijk vervulbare vacatures.

Wat betekent het beeld van de moeilijk vervulbare vacatures voor de arbeidsmigratie uit de Midden- en Oost-Europese landen? Deze zal vooral betrekking hebben op het onderste segment van de arbeidsmarkt (vmbo-niveau of lager).⁴ Uit figuur 4.4 blijkt dat voor het overgrote deel van dit segment een beroepsopleiding wordt gevraagd. Dit vormt een aanwijzing dat bezetting van de betrokken vacatures door werknemers uit het buitenland niet altijd mogelijk is, wegens onvoldoende aansluiting tussen geboden en gevraagde kwalificaties. Figuur 4.5 geeft inzicht in de bedrijfstakken die relatief veel moeilijk vervulbare vacatures hebben. Deze hebben echter betrekking op alle opleidingscategorieën. Beperken we ons tot de lager opgeleiden dan blijkt ongeveer tweederde van de moeilijk vervulbare vacatures geconcentreerd te zijn in de bouw, de

⁴ Zie CPB, Arbeidsmigratie uit de Midden- en Oost-Europese toetredingslanden, CPB Notitie 2004/1, 2004.

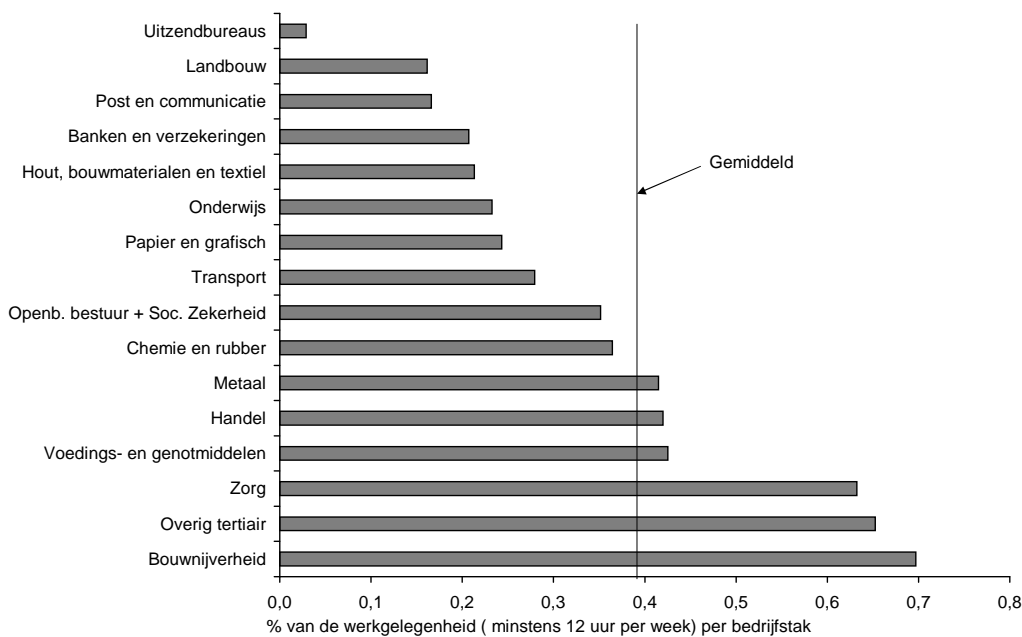
handel en een deel van de tertiaire dienstverlening (waaronder horeca en schoonmaakbedrijven). Naar verwachting zullen werknemers uit Midden- en Oost-Europa vooral in die bedrijfstakken aan het werk gaan. Daarbij komen nog circa 10 000 seizoenswerkers, die hier in de afgelopen jaren ook al gedurende enkele maanden per jaar werkzaam waren, met name in de land- en tuinbouw.

Figuur 4.4 Moeilijk vervulbare vacatures naar opleidingsniveau en –richting, 2000-2002^a

^a Te. is technisch, Ec. is economisch en Ve. is verzorgend.

Figuur 4.5 Moeilijk vervulbare vacatures naar bedrijfstak, 2002

4.2 Koopkracht

In 2004 en 2005 neemt de koopkracht van huishoudens naar verwachting in doorsnee af met respectievelijk $\frac{1}{4}\%$ en $\frac{1}{2}\%$. In 2004 gaan vooral werknemers in de collectieve sector erop achteruit. In 2005 zijn het bij de vigerende beleidsuitgangspunten vooral de uitkeringsgerechtigden die erop achteruit gaan, de koopkracht van werkenden ontwikkelt zich dan relatief gunstig. Alleen werkenden profiteren van de verhoging van de arbeidskorting en de aanvullende combinatiekorting, terwijl de korting op de huursubsidie vooral bij uitkeringsgerechtigden neerslaat.

In 2004 is het koopkrachtbeeld ongunstig, hoewel het beter is dan in 2003. Huishoudens ondervinden een mediane koopkrachtmutatie van $-\frac{1}{4}\%$.⁵ De ene helft van de huishoudens ondervindt een lagere koopkrachtmutatie, de andere helft een hogere. De contractlonen in de marktsector nemen gemiddeld met $1\frac{1}{4}\%$ toe en komen daarmee niet boven de verwachte inflatie van $1\frac{1}{4}\%$ uit. Het wettelijk minimumloon en de uitkeringen nemen op jaarbasis nominaal slechts met 0,6% toe.

Alle huishoudens ondervinden nadeel van de verhoging van de tarieven in de eerste schijf met 0,25%-punt en de tweede schijf met 1,7%-punt. Dit wordt voornamelijk veroorzaakt door de verhoging van de AWBZ-premie en de uitruil tussen het belastingtarief van de tweede en de eerste schijf. Door deze uitruil worden huishoudens met lage inkomens ontzien.

Tabel 4.4 Koopkracht (exclusief incidenteel) naar huishoudtype, inkomensbron hoofdverdiener en huishoudinkomen, 2004-2005

Bruto huishoudinkomen ^a	Alleenverdiener		Tweeverdiener		Alleenstaande ^b	
	2004 ^c	2005	2004 ^c	2005	2004 ^c	2005
	mediaan koopkrachtmutatie in %					
Hoofdverdiener werknemer						
< 150% WML	$\frac{1}{2}$	$-\frac{1}{4}$	} $\frac{1}{2}$	} 0	$\frac{1}{4}$	$-\frac{3}{4}$
150-250% WML	- 1	$-\frac{1}{4}$			- 1	- 1
> 250% WML	$-\frac{1}{4}$	0	$-\frac{1}{2}$	$-\frac{1}{4}$	- 1	$-\frac{1}{2}$
Hoofdverdiener uitkeringsgerechtigd						
< 120% WML	0	$-\frac{3}{4}$	} 0	} - 1	$-\frac{1}{4}$	$-1\frac{1}{2}$
> 120% WML	$-\frac{1}{2}$	$-\frac{1}{2}$			$-\frac{3}{4}$	$-1\frac{1}{2}$
65-plussers						
< 120% AOW	} 0	} $-\frac{1}{2}$	$\frac{3}{4}$	$-\frac{1}{2}$	$\frac{3}{4}$	- 1
> 120% AOW			$\frac{1}{2}$	$-\frac{1}{2}$	$-\frac{1}{4}$	$-\frac{3}{4}$

^a Bruto inkomen uit arbeid of uitkering; WML = bruto minimumloon, AOW = bruto 100% AOW-uitkering.
^b Inclusief alleenstaande ouders.
^c De verhoging van de eigen bijdragen AWBZ, de versoering van de bijstand en de tegemoetkoming buitengewone uitgaven zijn niet in de koopkracht verwerkt; het gemiddelde effect over alle huishoudens is $-\frac{1}{4}\%$.

⁵ Hierbij is tevens rekening gehouden met het gemiddelde effect van de verhoging eigen bijdrage AWBZ, de versoering van de bijstand en de tegemoetkomingsregeling buitengewone uitgaven, hoewel de effecten hiervan niet konden worden toegerekend aan individuele huishoudens. Zonder dit effect is de mediane koopkrachtmutatie 0%.

De koopkracht van werkenden in de marktsector met lage inkomens ontwikkelt zich gunstiger dan die van uitkeringsgerechtigden (zie tabel 4.4). Voor uitkeringsgerechtigden resulteert een mediane koopkrachtdaling van ¼%. Dit wordt voornamelijk veroorzaakt door de beperkte stijging van de uitkeringen en de versobering van de huursubsidie per 1 juli 2004.

De koopkrachtmutatie van werknemers in de collectieve sector steekt ongunstig af bij die van de overige werkenden. Allereerst zijn de contractlonen beleidsmatig gekort. Daarnaast is de verdere stijging van de pensioenpremies ook in 2004 zeer nadelig voor hun koopkracht. Ten slotte gaat de invoering van het middelloonpensioen bij de overheid gepaard met de invoering van leeftijdsafhankelijke franchises. De nieuwe franchises liggen gemiddeld lager dan de oude, waardoor de pensioenpremiebetalingen toenemen; daar staan echter hogere pensioenuitkeringen in de toekomst tegenover.

De pakketverkleining in de ZFW leidt tot hogere eigen betalingen, maar ook tot een lagere procentuele werknemerspremie, waardoor gemiddeld genomen voor ZFW-verzekerden het koopkrachteffect gering is. De nominale premie daalt in vergelijking met 2003. Particulier verzekerden zijn slechter af dan ZFW-verzekerden vanwege de sterke stijging van de WTZ-omslagbijdrage. Het verschil in koopkrachtontwikkeling tussen ZFW- en particulier verzekerden is duidelijk waar te nemen in de puntenwolk van alleenverdienende werknemers (figuur 4.6).

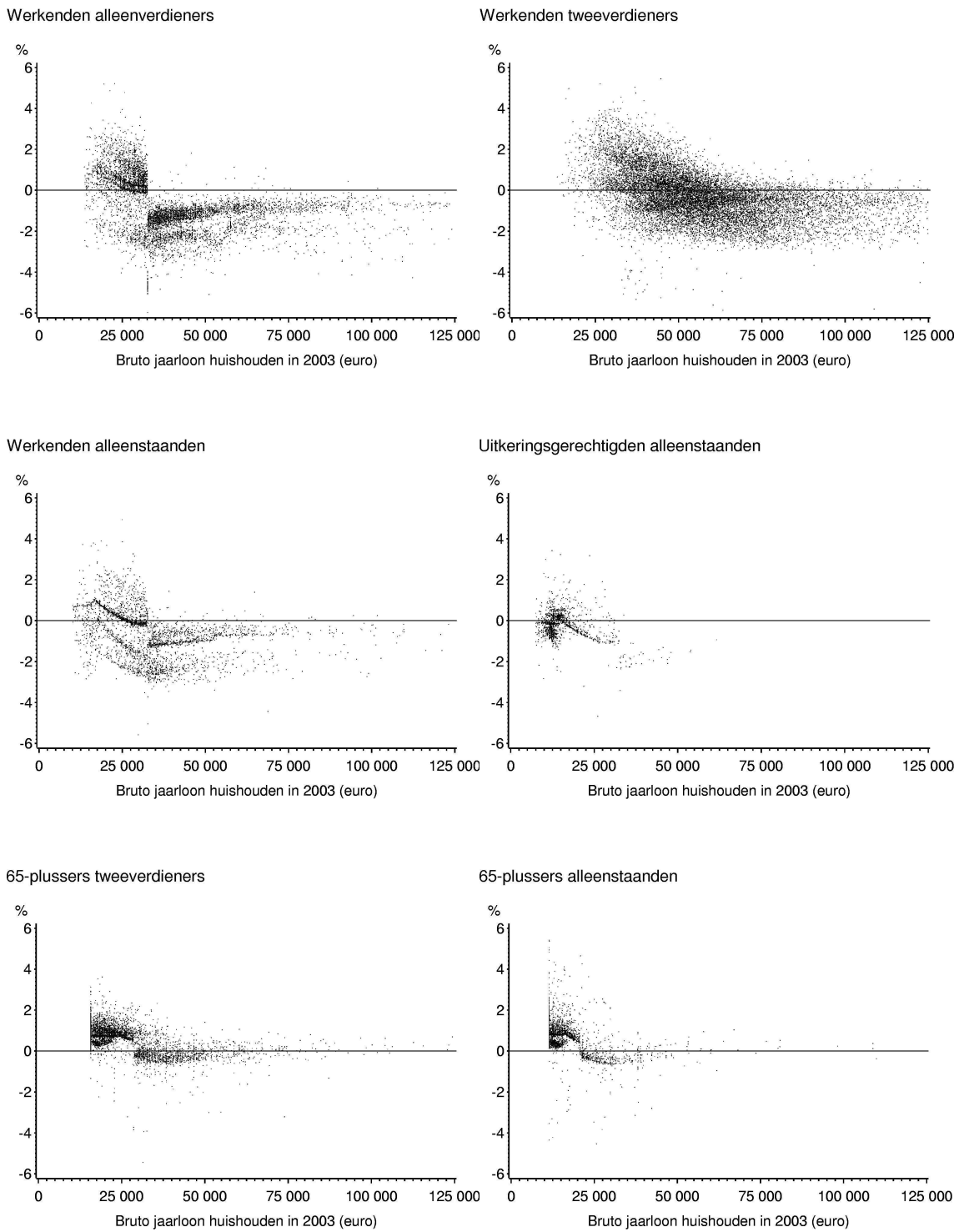
Tabel 4.5 Koopkracht standaard huishoudens (exclusief incidenteel), 2001-2005					
	2001	2002	2003	2004	2005
	mutaties in %				
Modaal	6,6	0,2	- 1,4	¼	- ½
Modaal, alleenstaand	5,2	0,0	- 1,4	- ¼	- 1
2 x Modaal	5,2	- 0,4	- 1,4	- 1¼	- ¾
Tweeverdieners, 1½ x modaal met kinderen	6,5	0,3	- 1,4	1¼	- ½
Minimumuitkeringsgerechtigde met kinderen ^a	4,3	2,1	- 0,9	½	- ¾
Minimumuitkeringsgerechtigde, alleenstaand ^a	2,9	0,7	- 1,1	0	- 1¼
AOW, alleenstaand	3,4	1,1	- 0,7	¾	- 1

^a De koopkracht van de huishoudens op minimumniveau met huursubsidie neemt in 2004 en 2005 ½ tot 1%-punt minder toe door de verlaging van de huursubsidie met 12 euro per maand per 1 juli 2004 en 2,28 euro per maand per 1 juli 2005.

De koopkracht van huishoudens met kinderen neemt in 2004 gemiddeld meer toe dan die van huishoudens zonder kinderen. De oorzaken hiervan zijn de verhoging van de algemene kinderkorting met 68 euro en de invoering van de aanvullende combinatiekorting van 290 euro voor tweeverdieners met kinderen en alleenstaande ouders met een betaalde baan.

Een aantal maatregelen, met een budgettair beslag van 0,4 mld euro, komt niet in de koopkrachtcijfers tot uitdrukking. Dit zijn de verhoging van de eigen bijdragen in de AWBZ, de invoering van de tegemoetkoming buitengewone uitgaven, de afschaffing van het categoriaal

Figuur 4.6 Koopkracht naar huishoudtype, inkomensbron hoofdverdiener en huishoudinkomen, 2004 (mutaties in %)

gemeentelijk inkomensbeleid door de invoering van de Wet Werk en Bijstand en de beperking van de bijzondere bijstand. Alleen specifieke huishoudens maken (of maakten) gebruik van deze regelingen; het is dan ook niet representatief om deze maatregelen voor ieder huishouden als een gemiddeld effect in de koopkracht op te nemen. Voor de specifieke huishoudens, die wel gebruikmaken van deze regelingen, kunnen de inkomenseffecten echter substantieel zijn.

In 2005 ondervinden huishoudens in doorsnee een koopkrachtontwikkeling van $-1/2\%$. De afspraken in het Najaarsakkoord laten weinig tot geen ruimte voor contractloonsstijgingen. Ook het wettelijk minimumloon en de uitkeringen worden bevroren. De geraamde inflatie bedraagt $3/4\%$, waardoor per saldo de reële lonen en uitkeringen dalen.

Alle huishoudens ondervinden verder nadeel van de afschaffing van de Zalmsnip, een korting van 45 euro op de lokale lasten. Ook de stijging van de premietarieven (0,2%-punt) en de belastingtarieven (0,5%-punt) in de eerste twee schijven is ongunstig voor de koopkracht.

De invoering van een eigen risico à 225 euro per volwassene in de ZFW zorgt voor hogere eigen betalingen (gemiddeld circa 162 euro), maar daar staat een lagere nominale premie tegenover.⁶ Voor particulier verzekerde huishoudens dempt de lagere WTZ-heffing grotendeels de stijging van de particuliere ziektekostenpremies.

In het algemeen gaan huishoudens met kinderen er minder op achteruit dan huishoudens zonder kinderen. De verhoging van de algemene kinderkorting met 34 euro is gunstig voor veel huishoudens met kinderen. Daarnaast wordt voor werkende tweeverdieners met kinderen en werkende alleenstaande ouders de aanvullende combinatiekorting verhoogd met 94 euro.

In het algemeen is de koopkrachtontwikkeling van werkenden in 2005 bij de bestaande beleidsuitgangspunten gunstiger dan die van uitkeringsgerechtigden. De verhoging van de arbeidskorting en de aanvullende combinatiekorting zijn hiervan de oorzaak. Ook ondervinden vooral uitkeringsgerechtigden nadeel van de korting op de huursubsidie. De replacement rate, de verhouding tussen het beschikbaar inkomen uit een uitkering en dat uit werk, daalt hierdoor met $1/4\%$ -punt.

Huiseigenaren ondervinden in 2004 nadeel van de verhoging van het eigenwoningforfait. Hier staat tegenover dat de bijtelling van het eigenwoningforfait vanaf 2005 niet meer hoger kan zijn dan de hypotheekrenteaftrek. Huiseigenaren die hun hypotheek hebben afgelost, hoeven het eigenwoningforfait niet meer bij hun inkomen op te tellen. Vooral voor ouderen is dit gunstig, omdat zij relatief vaak hun hypotheekschuld hebben afgelost.

In de koopkrachtcijfers is geen rekening gehouden met de voorgenomen afschaffing van het gebruikersgedeelte van de OZB in 2005. Het kabinet wil deze lastenverlichting compenseren door een even grote lastenverzwaring die neutraal uitwerkt voor het koopkrachtbeeld. Omdat de

⁶ Inmiddels heeft het kabinet besloten in plaats van een eigen risico een no-claim teruggaveregeling in te voeren. Het was niet meer mogelijk dit in het CEP te verwerken.

precieze vormgeving van deze lastenschuif nog onbekend is, is deze buiten de cijfers in dit CEP gehouden. Het kader laat zien dat de inkomenseffecten van de OZB-maatregel sterk uiteenlopen.

Grote spreiding inkomenseffecten bij afschaffing OZB voor gebruikers

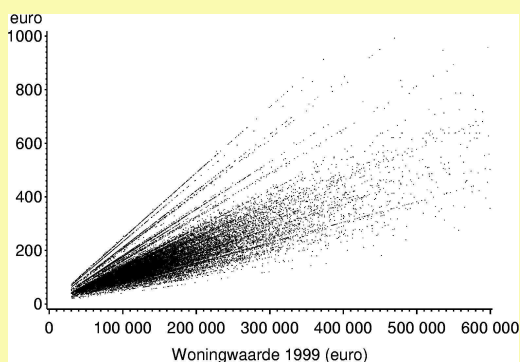
De onroerende-zaakbelasting (OZB) voor gebruikers is onderdeel van de consumentenprijsindex. De mogelijke afschaffing van de OZB voor gebruikers per 1 januari 2005 leidt tot een eenmalig neerwaarts effect op de inflatie van 0,4%-punt. Dit betekent echter niet dat alle huishoudens in dezelfde mate hiervan profiteren.

Zowel huiseigenaren als huurders moeten deze lokale belasting betalen; naast de OZB voor eigenaren is dit de hoogste lokale-lastenpost. De gemeenten mogen zelf het tarief bepalen. De tarieven variëren in 2003 van 0,91 euro (gemeente Wester-Koggenland) tot 5,68 euro (gemeente Het Bildt) per 2268 euro (5000 gulden) WOZ-waarde 1999.¹ De figuur links illustreert dat de OZB per gemeente bij eenzelfde huizenprijs sterk uiteenloopt. De schuine lijnen weerspiegelen de verschillende OZB-tarieven.

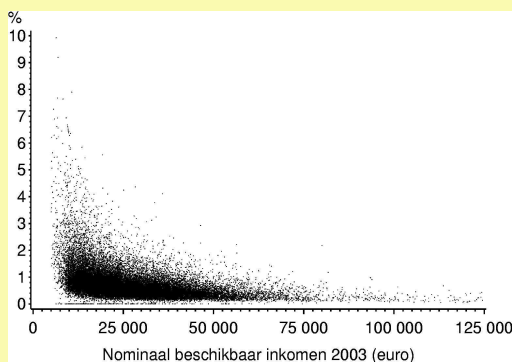
Het inkomenseffect is afhankelijk van de hoogte van het OZB-tarief en de waarde van de woning, maar ook van het inkomen. In de figuur rechts komt de spreiding van de inkomenseffecten duidelijk tot uitdrukking. De inkomenseffecten zijn relatief het grootst voor de huishoudens met een laag inkomen. De verklaring hiervoor is dat de woningwaarde minder dan evenredig stijgt met het inkomen. Voor huishoudens met een laag inkomen is de verhouding tussen de woningwaarde en het inkomen veel hoger dan voor huishoudens met een hoog inkomen.

Voor de laagste inkomens bestaat er de mogelijkheid tot kwijtschelding van deze OZB-heffing. De kwijtschelding OZB bedroeg in 1999 ongeveer 40 mln euro; schattingen voor de gemiddelde kwijtschelding per betrokken huishouden lopen uiteen van 80 tot 150 euro.² Afschaffing van de OZB voor gebruikers biedt voor huishoudens met kwijtschelding dan ook geen voordeel. In de figuur wordt geen rekening gehouden met eventuele kwijtschelding. Doordat uitkeringsgerechtigden vaker kwijtschelding krijgen dan werkenden, zullen werkenden meer profiteren van afschaffing van de OZB. De maatregel leidt dus tot een toename van de inkomensverschillen tussen werkenden en uitkeringsgerechtigden en een bescheiden vermindering van de armoedeval.

OZB gebruikers verschil per gemeente

Inkomenseffecten afschaffing OZB gebruikers

¹ Bron: www.coelo.nl.

² Bron: SCP/CBS, Armoedemonitor 2001, Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag, 2001.

5 De collectieve sector

5.1 De collectieve uitgaven

De reële groei van de collectieve uitgaven loopt terug van bijna 1¾% in 2003 tot circa ½% in 2004 en 2005. Dit reflecteert de netto-ombuigingen van de kabinetten Balkenende, waaronder de bevrozing van de contractlonen in de collectieve sector en van de sociale uitkeringen. Daardoor laat de bruto collectieve-uitgavenquote dit jaar voor het eerst sinds 2000 een daling zien. Volgend jaar zet deze daling naar verwachting door. De verhouding tussen het aantal inactieven en actieven neemt dit jaar fors toe, met name door de sterke stijging van de werkloze beroepsbevolking.

5.1.1 Beleidsuitgangspunten

De Miljoenennota 2004 bevat de belangrijkste beleidsuitgangspunten voor 2004 en 2005. Het daarin opgenomen beleid vloeit voort uit het Strategisch Akkoord (SA), het Hoofdlijnenakkoord (HA) en de twee aanvullende beleidspakketten die na beide regeerakkoorden zijn opgesteld. De netto ombuigingen die hieruit volgen bedragen zowel voor 2004 als voor 2005 circa 0,6% BBP.

Aanpassing beleidsuitgangspunten 2004

Na de Miljoenennota en de MEV 2004 zijn de beleidsuitgangspunten voor 2004 op enkele punten gewijzigd. Het Najaarsakkoord tussen kabinet en sociale partners gaat gepaard met een extra budgettair beslag van 0,2 mld euro. Dit betreft een eenmalige extra rijksbijdrage van 0,2 mld euro om de nominale Ziekenfondspremie te beperken en het vervallen van de aangekondigde anticumulatie van ontslagvergoedingen (0,1 mld euro). Daartegenover staat dat de invoering van de levensloopregeling vooruit wordt geschoven (-0,1 mld euro).

Op het terrein van de zorg gaat de voorgenomen eigen bijdrage regeling van 1,50 euro per geneesmiddel op recept niet door, wat leidt tot een tegenvaller van 0,2 mld euro. Dit wordt gecompenseerd door het voorgenomen eigen risico voor de ZFW vanaf 2005 te verhogen. De dekking voor 2004 wordt gevonden door vanaf het begin van 2004 ook zelfzorggeneesmiddelen die langer dan een jaar worden gebruikt uit het collectief verzekerde pakket te verwijderen. Deze besparing is structureel; het overige besparingsverlies van 0,1 mld euro in 2004 wordt bij uitzondering intertemporeel gedekt. Verder worden kortingen en bonussen van apothekers niet afgeroomd via een aanpassing van de WTG, maar in eerste instantie op basis van een convenant over generieke middelen tussen VWS, KNMP, Bogin en ZN.

Beleid 2005

De ombuigingen in 2005 (bruto 4¾ mld euro) hebben hetzelfde karakter als die in 2004. In beide jaren ligt de nadruk op bezuinigingen op zowel het volume als de beloning van het overheidsapparaat, het versoberen van diverse regelingen en het bevroren van de

uitkeringshoogte in de sociale zekerheid en bezuinigingen op diverse subsidieregelingen. De intensiveringen (1¼ mld euro) richten zich op veiligheid, kennis, mobiliteit en zorg. De sociale zekerheidsuitgaven worden in 2005 beperkt door een aantal maatregelen. Zo wordt de WW verder versoerd. Na de afschaffing van de vervolguitering in de WW in 2003 wordt de kortdurende WW-uitkering afgeschaft en worden tevens de eisen om in aanmerking te komen voor een WW-uitkering aangescherpt. Dit leidt in 2005 tot een besparing van 0,15 mld euro. In de komende jaren zal de besparing verder oplopen. Het per 1 juli 2004 afschaffen van de arbeidsongeschiktheidsregeling van zelfstandigen, de WAZ, leidt in 2005 tot een besparing van 25 mln euro. Doordat het een jaar duurt voordat verzekerden in deze regeling terechtkomen, treden in 2004 nog geen besparingen op. Een van de instrumenten om reïntegratie te bevorderen, de Wet op de (re)integratie arbeidsgehandicapten (Wet Rea), wordt versoerd, onder meer door het schrappen van subsidies voor reïntegratietrajecten voor werknemers tijdens hun eerste of tweede ziektejaar. Dit leidt tot een besparing van 0,13 mld euro in 2005. De in 2004 verlengde loondoorbetalingsperiode bij ziekte (wet VLZ) leidt wel tot minder uitgaven, maar per saldo niet tot een besparing. Weliswaar daalt de instroom in de WAO, maar daar staat een evenredige verlaging van de WAO-premie tegenover. Een tweetal maatregelen in de WAO leidt in 2005 tot een besparing van 0,2 mld euro. De aanscherping van het schattingsbesluit per 1 juli 2004 leidt in 2005 tot een geschatte besparing van 0,1 mld euro. Daarnaast komt door het verlengen van de loondoorbetalingsperiode bij ziekte capaciteit vrij om werknemers te herkeuren. Een deel van de huidige uitkeringsgerechtigden zal hierdoor niet meer als arbeidsongeschikt worden aangemerkt, dan wel voor een geringer percentage worden afgekeurd. Dit leidt in 2005 naar verwachting tot een besparing van 0,1 mld euro.

In de ZFW wordt in 2005 een eigen risico ingevoerd van 225 euro per volwassene.¹ Bij de berekening van de daarmee samenhangende financieringsverschuiving en het gedragseffect is vooralsnog uitgegaan van een traditioneel eigen risico met eigen betalingen aan de voet conform de uitgangspunten van het Hoofdlijnenakkoord. Daarbij is ten behoeve van de berekening het abonnementstarief van de huisarts voor ziekenfondsverzekerden vervangen door een contacttarief voor alle verzekerden. Eigen bijdragen onder handhaving van het abonnementstarief hebben geen remmend effect op de vraag naar huisartsenzorg van ZFW-verzekerden, aangezien zij in zo'n systeem geen consult hoeven te betalen. De met de introductie van het eigen risico samenhangende netto-financieringsverschuiving bedraagt 1,3 mld euro. Het gedragseffect bedraagt naar verwachting een afname van de vraag naar zorg met 0,2 mld euro in 2005.

Voor 2005 is tenslotte het Najaarsakkoord van belang, waarin nadere beperkende afspraken zijn gemaakt over de loonontwikkeling. Voor de overheidssectoren en de zorg betekent dit dat wordt uitgegaan van een contractloonstijging van nul in nieuw af te sluiten cao's. Ook worden de sociale uitkeringen in 2004 en 2005 bevroren. Daar staat tegenover dat maatregelen met

¹ Inmiddels heeft het kabinet besloten in plaats van een eigen risico een no-claimteruggaveregeling in te voeren. Het was niet meer mogelijk dit in het CEP te verwerken.

betrekking tot de fiscale faciëring van VUT/prepensioen zijn verschoven naar 2006. Dit levert in 2005 een besparingsverlies van 0,75 mld euro op.

Uitvoeringsmutaties

De uitvoeringsmutaties over 2003, zoals gerapporteerd in de Najaarsnota en de Voorlopige Rekening, zijn verwerkt. De meevallers bij de sociale zekerheid zijn onvoldoende om de tegenvallers bij de zorguitgaven te compenseren. Per saldo is sprake van een uitgaventegenvaller ten opzichte van de Miljoenennota van ¼ mld euro.

Op de rijksbegroting in enge zin is de in de Miljoenennota 2004 ingeboekte onderuitputting voor 2003 gerealiseerd. De uitgaven voor asielzoekers vallen 0,2 mld euro tegen als gevolg van hogere bezetting in de opvang van zowel reguliere als minderjarige asielzoekers (AMA's). Op het budget van ontwikkelingssamenwerking is 0,3 mld euro meer uitgegeven, omdat de voorgenomen schuldkijschelding (EKI) niet is gerealiseerd. Naar verwachting leiden deze beide posten ook tot hogere uitgaven in komende jaren. Daar staan in 2003 incidentele meevallers tegenover, onder meer bij de uitgaven aan infrastructuur als gevolg van vertraging bij de uitvoering.

Bij de sociale zekerheid is sprake van een meevaller van ½ mld euro in 2003, vooral als gevolg van een minder sterke stijging van het aantal werkloosheidsuitkeringen. Dit lagere niveau van werkloosheidsuitkeringen werkt door naar 2004.

Bij de zorg is rekening gehouden met een tegenvaller van ruim ¾ mld euro voor 2003. Een groot gedeelte daarvan (0,7 mld euro) is als incidenteel aan te merken. Bij de AWBZ is sprake van nabetalings van 0,3 mld euro over voorgaande jaren en zijn de inningen van de eigen bijdragen vertraagd (0,2 mld euro). Verder is sprake van een eenmalig besparingsverlies van 0,1 mld euro bij de geneesmiddelen als gevolg van een uitspraak van het College van Beroep voor het Bedrijfsleven over de maatregel kortingen en bonussen bij apotheekhoudenden. De structurele tegenvaller bedraagt 0,1 mld euro in 2003 en neemt toe tot 0,3 mld euro in latere jaren en is voornamelijk het gevolg van hogere productie in de sector Verpleging en Verzorging. Doordat een gedeelte van de hogere productie in 2003 pas in 2004 wordt gefinancierd, ontstaat er een financieringsachterstand in 2003.

Tenslotte is rekening gehouden met uitvoeringsmutaties bij de EU-afdrachten en de winstafdracht van DNB. Vanwege onderuitputting op de EU-begroting in 2003 valt de afdracht aan de Europese Unie in 2004 0,25 mld euro mee. Een nieuwe winstraming van DNB leidt in 2004 tot 0,25 mld euro lagere ontvangsten en in 2005 juist tot 0,15 mld euro hogere ontvangsten.

Tabel 5.1 Kerngegevens collectieve sector, 2001-2005

	2001	2002	2003	2004	2005	
	% BBP					
Collectieve uitgaven						
Directe bestedingen:	27,4	28,7	29,5	29,1	28,7	
w.v. beloning werknemers	10,1	10,5	10,8	10,8	10,7	
materiële aankopen	6,7	6,9	7,0	6,9	6,8	
investeringen	3,2	3,3	3,2	3,2	3,1	
uitkeringen in natura	7,4	8,0	8,5	8,3	8,0	
Overdrachten in geld:	15,7	15,5	16,0	15,9	15,9	
w.v. subsidies (incl. EU)	1,7	1,8	1,7	1,5	1,5	
overige overdrachten in geld:	14,0	13,7	14,3	14,4	14,4	
w.v. huishoudens	11,1	11,2	11,7	11,9	11,7	
bedrijven	0,8	0,5	0,5	0,5	0,5	
buitenland	2,1	2,0	2,0	2,0	2,2	
Rente	3,4	3,1	2,9	2,9	2,9	
Bruto collectieve uitgaven	46,6	47,3	48,5	48,0	47,5	
Niet-belastingmiddelen:	6,5	6,2	6,1	5,8	5,9	
w.v. materiële verkopen	3,1	3,1	3,3	3,2	3,1	
gasbaten	1,0	0,9	0,9	0,7	0,6	
overige inkomsten	2,5	2,2	2,0	1,9	2,1	
Netto collectieve uitgaven	40,1	41,1	42,3	42,2	41,6	
Collectieve lasten:	40,0	39,5	39,4	38,9	38,7	
w.v. belastingen	25,7	25,6	24,9	24,4	24,8	
premies wettelijke soc. verzekering	14,3	13,9	14,5	14,6	13,9	
Vorderingensaldo en schuld						
Vorderingensaldo collectieve sector (EMU) ^a	0,0	- 1,6	- 3,0	- 3,3	- 2,9	
w.v. rijk	- 0,1	- 1,1	- 2,7	- 3,3	- 2,9	
overige centrale overheid	0,1	0,1	0,0	0,0	0,0	
lokale overheid ^a	0,0	- 0,2	- 0,2	- 0,2	- 0,1	
wettelijke sociale verzekering	0,1	- 0,4	0,0	0,1	0,1	
Vorderingensaldo structureel (EC-methode)	- 2,3	- 2,5	- 2,2	- 2,1	- 1,5	
Bruto schuld collectieve sector (EMU)	52,9	52,4	54,8	56,2	58,1	
Diversen^{b,c}	mutaties in % per jaar					
Reële bruto collectieve uitgaven	2,0	1,7	1,7	¼	½	
Werkgelegenheid sector overheid	1,7	2,2	0,9	0	¼ (- ¼)	
Werkgelegenheid zorg (incl. zelfstandigen)	4,1	4,2	3,5	2¾	1¾ (1½)	
Loonvoet sector overheid	5,9	5,2	4,3	2¼	½ (1)	
Prijs netto materiële overheidsconsumptie (IMOC)	4,4	3,3	2,9	1½	¾	
Verhouding niet-actieven versus actieven (in %)	65,9	66,3	67,2	70¼	72	

^a De cijfers voor 2002 zijn gebaseerd op de Nationale Rekeningen 2002. Op basis van de voorlopige informatie van het CBS komt het saldo van de lokale overheid (en dus het EMU-saldo) in 2002 0,3% BBP lager uit.

^b Overige prijsmutaties van de overheid worden vermeld in bijlage A8.

^c De cijfers tussen haakjes zijn gecorrigeerd voor de statistische vertekening als gevolg van de invoering van de wet Verlenging Loonvoetverplichting bij Ziekte (VLZ). Zie kader in paragraaf 4.1.1.

5.1.2 De ontwikkeling van de collectieve uitgaven

De reële groei van de collectieve uitgaven (gedefleerd met de prijsstijging van het BBP) zwakt sterk af, van 1¾% in 2003 tot ¼% in 2004 en ½% in 2005. De gematigde volumegroei² van de collectieve uitgaven reflecteert de netto-ombuigingen, zoals vooral te zien is bij de functies openbaar bestuur, sociale zekerheid en overdrachten aan bedrijven (tabel 5.2). De collectieve zorguitgaven worden sterk beperkt door de verschuiving van zorgkosten naar particulieren. Tevens blijft de prijsstijging van de collectieve uitgaven achter bij de prijsstijging van het BBP. Aan deze ruilvoetverbetering is debet de bevrozing van de contractlonen in de collectieve sector en van de sociale uitkeringen. De prijsmutatie van de rentelasten is zeer laag, omdat de gemiddelde rentevoet op de schuld daalt als gevolg van herfinancieringsvoordeel bij de huidige lage rentestand. Ondanks de matige economische groei laat de bruto collectieve-uitgavenquote dit jaar waarschijnlijk een daling zien, voor het eerst sinds 2000 (tabel 5.1). Volgend jaar zet deze daling naar verwachting door.

De netto collectieve-uitgavenquote ontwikkelt zich in 2004 ongunstiger dan de bruto quote als gevolg van afnemende niet-belastingmiddelen. Belangrijkste oorzaak zijn de tegenvallende aardgasbaten, die dit jaar ¾ mld euro lager uitvallen dan in 2003. Dit heeft te maken met zowel een lagere dollarkoers als met de gevolgen van de liberalisering van de gasmarkt, die naar verwachting tot lagere binnenlandse productie leidt.

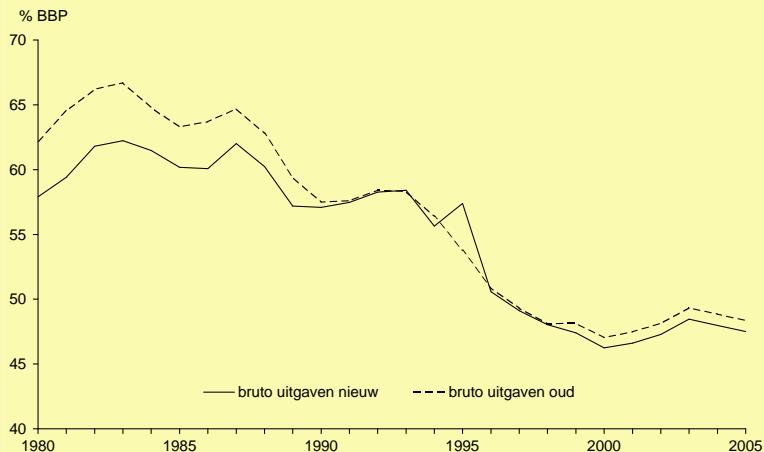
	2002	2005	2003	2004	2005	2003	2004	2005
	% BBP		volumemutaties in %			prijsmutaties in %		
Openbaar bestuur	11,3	11,0	0,9	- 1½	- 1¾	3,7	2	½
Veiligheid	1,7	1,8	2,8	¾	3¼	3,6	2	½
Defensie	1,3	1,3	- 2,3	1¼	¾	3,7	2	½
Infrastructuur	1,8	1,7	- 2,8	- 1½	- ¼	2,9	1½	1
Onderwijs	4,9	5,2	2,0	2¾	2	3,6	1¾	½
Collectieve zorg	7,1	7,1	4,9	¾	- 1¾	3,5	- ¾	½
Sociale zekerheid	11,8	12,2	2,0	3	½	4,4	½	- ¾
Overdrachten aan bedrijven	2,3	2,0	- 3,8	- 6½	- 1½	3,0	1½	¼
Internationale samenwerking	2,0	2,2	0,5	¼	12¾	3,0	1½	¼
Rente	3,1	2,9	4,8	6	5¼	- 7,1	- 4¾	- 2½
Bruto collectieve uitgaven	47,3	47,5	1,7	1	½	3,0	¾	0
Niet-belastingmiddelen	6,2	5,9	- 3,3	- 4¼	2½	4,7	1¼	¼
Netto collectieve uitgaven	41,1	41,6	2,5	1¾	¼	2,8	½	0
Bruto binnenlands product			- 0,8	1¼	1½	3,0	1½	¼

² De verlenging van de loondoorbetalingsperiode bij ziekte leidt ook in de collectieve sector in 2005 tot een statistische verhoging van de werkgelegenheid en daarmee van de volumegroei van de collectieve uitgaven, met daartegenover een verlaging van de incidentele loonstijging en daarmee van de prijsstijging van de collectieve uitgaven. Zie ook het kader in paragraaf 4.1.1.

Collectieve uitgaven beter in beeld

De tabellen collectieve sector zijn in de Macro Economische Verkenning 2004 (zie kader aldaar op blz. 118) vernieuwd. Daarnaast is voor de periode 1970-1994 gebruik gemaakt van de nieuwe gereviseerde tijdreeksen van de Nationale Rekeningen. Beide wijzigingen leiden tot een beter, en soms substantieel ander, beeld van de collectieve uitgaven.

Collectieve uitgaven in % BBP, oud versus nieuw (1980-2005)

Een belangrijk voordeel van het nieuwe collectieve-uitgavenbegrip is dat het aansluit op het EMU-saldo in plaats van op het financieringssaldo. Het EMU-saldo is tegenwoordig in de beleidsdiscussie het centrale begrip. De aansluiting op het EMU-saldo betekent bijvoorbeeld dat de forse vermindering van de kredietverlening door de overheid van 7% BBP in 1982 naar 2% in 1994 niet meer meetelt. Als gevolg hiervan neemt de collectieve-uitgavenquote in de jaren tachtig veel minder sterk af.

Door de registratie van uitgaven op transactiebasis worden de collectieve uitgaven ook niet meer beïnvloed door incidentele en beleidsmatige mutaties in de kasstromen. Deze fluctuaties kunnen in enkele jaren oplopen tot boven de 1% BBP. Conform de Nationale Rekeningen wordt de afkoop van de jaarlijkse subsidies aan woningcorporaties in 1995 (4,9% BBP) wel als een uitgave gezien.

Ook sluit het nieuwe collectieve uitgavenbegrip volledig aan op de collectieve financiering bij zorg en sociale zekerheid. Verschuiving van collectieve financiering naar particuliere financiering, bijvoorbeeld door verhoging van de eigen bijdragen in de zorg, betekent dus een verlaging van de collectieve uitgaven. Bij de berekening van de mutatie van de microlastendruk zijn deze financieringsverschuivingen wel van belang.

Sinds eind vorig jaar zijn nieuwe tijdreeksen van de Nationale Rekeningen voor de periode 1970-1994 beschikbaar. Deze nieuwe tijdreeksen sluiten aan op de gereviseerde cijfers vanaf 1995. Voor de periode 1970-1994 betekent dit onder andere een verlaging van de sociale uitkeringen met 2% BBP. Hierdoor worden ook de totale collectieve uitgaven in deze periode met 2% BBP verlaagd.

Door de revisie van de Nationale rekeningen is het BBP met 4% verhoogd. De nieuwe tijdreeksen over de periode 1970-1994 leiden daarom tot verhoging van de noemer van de collectieve uitgavenquote met 4%. Dit verlaagt de collectieve uitgavenquote in deze periode met zo'n 2% BBP.

Openbaar bestuur, veiligheid en defensie

Het volume van de functie openbaar bestuur krimpt zowel in 2004 als in 2005. Maatregelen als de efficiëncytaakstellingen bij het rijk en de kortingen op het gemeente- en provinciefonds leiden tot een kleiner ambtenarenbestand en minder aankopen van goederen en diensten, inclusief inhuur van externen.

De functie veiligheid omvat de uitgaven aan politie en justitie. Op basis van budgetten is de verwachting dat de werkgelegenheid hier licht toeneemt. De budgetten stijgen conform een jaarlijks accres dat gekoppeld is aan de bevolkingsgroei. Bovendien zijn in het SA en HA extra gelden voor veiligheid vrijgemaakt. Een deel van dat geld (0,1 mld euro vanaf 2005) heeft overigens nog geen specifieke invulling gekregen.

De defensie-uitgaven stijgen licht. Tegenover teruglopende personeelsaantallen staan meer middelen voor materiële aankopen, in het kader van de op Prinsjesdag aangekondigde operatie 'Naar een nieuw evenwicht'.

Infrastructuur en onderwijs

De infrastructurele uitgaven dalen zowel in 2004 als in 2005: de uitgaven aan de HSL-zuid en de Betuweroute lopen na een piek in 2003 duidelijk terug.

De volumegroei van de onderwijsuitgaven van 2¾% in 2004 en 2% in 2005 wordt in belangrijke mate bepaald door de ontwikkeling van de leerlingen- en studentenaantallen. Als gevolg van demografische factoren neemt het aantal leerlingen toe bij de beroeps- en volwasseneneducatie, het hoger beroepsonderwijs en het wetenschappelijk onderwijs. Een deel van de groei in met name 2004 kan daarnaast worden toegeschreven aan toegenomen uitgaven aan studiebeurzen. Een jaarlijks groeiende groep studenten krijgt zijn voorwaardelijke lening omgezet in een gift, omdat de eerste groepen prestatiebeursstudenten afstuderen. De invloed van beleidsmatige mutaties is in deze jaren per saldo beperkt. Tegenover intensiveringen middels de enveloppen onderwijs uit het SA en HA, staan ombuigingen uit onder meer de efficiëncytaakstelling voor het hoger onderwijs, de afschaffing van het onderwijs in allochtone levende talen en het efficiënter inzetten van de middelen voor het onderwijsachterstandenbeleid.

Zorg

De volumegroei van de collectieve uitgaven aan zorg wordt voor 2004 geraamd op ¾% en voor 2005 op -1¾%. De uitgaven aan zorg volgens de definitie van het netto Budgettair Kader Zorg (BKZ) vertonen daarbij in 2004 en 2005 naar verwachting een volumegroei van ongeveer ½% respectievelijk -1%. Het netto BKZ omvat, in tegenstelling tot de collectieve uitgaven, ook particuliere ziektekostenverzekeringen voorzover het verstrekkingenpakket overeen komt met dat van de ZFW. De uitgaven aan de totale zorg laten in de raming voor 2004 en 2005 naar verwachting een volumegroei zien van ongeveer 4% respectievelijk 2¾%. Deze uitgaven omvatten behalve de zorguitgaven vallend onder het netto BKZ ook eigen betalingen, derde compartimentszorg zoals aanvullende verzekeringen en overige privaat gefinancierde zorg.

Het forse verschil in volumegroei in 2004 tussen de collectieve zorguitgaven en de totale zorguitgaven wordt voornamelijk veroorzaakt door de pakketverkleining in de ZFW. De pakketverkleining leidt tot navenant lagere collectieve zorguitgaven, maar slechts voor een klein deel tot lagere totale zorguitgaven. De verzekerden zullen voor een groot deel de beperking van de verzekeringsvoorwaarden door de pakketverkleining herverzekeren dan wel voor eigen rekening nemen. Berichten in de pers lijken er op te duiden dat er een grote voorkeur bestaat voor het afsluiten van een aanvullende verzekering die de pakketbeperking opvangt boven het zelf risico lopen over deze kosten. Daarnaast kunnen gedragsreacties optreden waardoor de collectieve uitgaven minder afnemen. Zo voelen sommige artsen zich onder druk gezet om in plaats van zelfzorgmiddelen duurdere geneesmiddelen voor te schrijven die nog wel worden vergoed.³

Het verschil in volumegroei in 2005 tussen de collectieve zorguitgaven en de totale zorguitgaven wordt vrijwel geheel veroorzaakt door de introductie van het eigen risico in de ZFW. Het eigen risico remt de vraag naar zorg enigszins af, waardoor de zorguitgaven lager uitvallen. Voor 2005 is uitgegaan van een bedrag van 0,2 mld euro. Daarnaast moeten verzekerden zelf de zorguitgaven financieren tot aan het eigen risico van 225 euro per jaar. Dat leidt naar verwachting tot 1,3 mld euro lagere collectieve zorguitgaven, maar uiteraard niet tot lagere totale zorguitgaven.

Voor de AWBZ wordt in 2004 een beperkte volumestijging van ¾% verwacht. Dit komt onder andere doordat een deel van de uitgaven voortaan wordt gefinancierd door middel van een verhoging van de eigen bijdragen voor de intra- en extramurale AWBZ-zorg (zie kader). Daarnaast krijgen verpleeghuizen en thuiszorginstellingen niet langer apart geld voor zorgvernieuwing als daar geen directe productieafspraken voor worden gemaakt. Naar verwachting stijgt het volume van de AWBZ in 2005 met ongeveer 2¼%. Dat is voornamelijk het gevolg van de intensivering in de AWBZ waartoe ten tijde van het Hoofdlijnenakkoord is besloten. Ook de volumemutatie bij de ZFW is met ¾% in 2004 laag. Dit is voornamelijk het gevolg van de eerder genoemde pakketverkleining en de beperkte groei van het aantal ziekenfondsverzekerden. Voor 2005 wordt een daling van het volume met 6½% verwacht, met name door de introductie van het eigen risico.

In 2004 blijft de prijsstijging van de zorg aanzienlijk achter bij die van het BBP. Dat komt door de nullijn voor de lonen en tevens door het convenant tussen VWS, KNMP, Bogin en ZN over de prijs van generieke geneesmiddelen. In het convenant is afgesproken dat fabrikanten de prijzen van generieke geneesmiddelen verlagen met gemiddeld 40%. Hiermee worden bestaande kortingen en bonussen voor apothekers deels doorgegeven in de vorm van prijsverlagingen voor patiënten en verzekeraars.

³ Zie *Medisch Contact*, 13 februari 2004. Overigens is in de budgettaire cijfers rekening gehouden met dit gedragseffect.

Eigen bijdragen in de AWBZ

Per 1 januari 2004 zijn de eigen bijdragen in de AWBZ aangepast. Omdat het uiteindelijke effect van deze wijziging van verschillende factoren afhangt, wordt in het onderstaande uiteengezet wat er nu precies veranderd is. De eigen bijdragen voor extramurale zorg zijn verhoogd van 4,60 naar 11,80 euro per uur. In de praktijk betalen mensen dit bedrag niet altijd omdat er ook een inkomensafhankelijk maximum geldt. De berekening van dit maximum is ook aangepast. Was het maximum aan eigen bijdragen in 2003 nog gebaseerd op inkomensklassen (verzekerden met een inkomen binnen dezelfde inkomensklasse betalen evenveel), leeftijd en huishoudsituatie, in 2004 hangt het lineair af van het inkomen. Het maximum aan eigen bijdrage in 2004 bedraagt per vier weken 15% van het inkomen minus 140 euro, en kent een ondergrens van 16 euro en een bovengrens van 528 euro per vier weken. Door deze veranderingen in de extramurale eigen bijdragen zullen de collectief gefinancierde kosten naar verwachting met 150 mln euro afnemen. Vooral voor mensen met lage inkomens zijn er, via de bijzondere bijstand en een uitbreiding van de mogelijkheden voor fiscale aftrek van bijzondere ziektekosten, compenserende maatregelen genomen om het koopkrachtverlies te beperken.

In hoeverre mensen meer of minder gaan betalen door de verandering in eigen bijdrage hangt af van de leefsituatie, leeftijd, inkomen en het aantal uren zorg. Voor sommige mensen wordt de extramurale eigen bijdrage, ook na de fiscale compensatie, twee of bijna drie keer zo hoog als voorheen. Dit geldt voornamelijk voor mensen met relatief weinig uren zorg per week en/of een hoog inkomen, waarbij het voor de laagste inkomens in absolute termen overigens om een vrij bescheiden bedrag gaat. Daarbij dient bedacht te worden dat waarschijnlijk niet iedereen die in aanmerking komt, ook daadwerkelijk een beroep zal doen op fiscale compensatie. Het komt ook voor dat mensen een lagere eigen bijdrage gaan betalen. De reden hiervoor is dat het nieuwe maximum aan eigen bijdragen onder het oude maximum kan liggen. Bijvoorbeeld 65-plussers met een jaarinkomen tussen de 20 000 en 50 000 euro, met relatief veel uren zorg, betalen na de verandering minder aan eigen bijdrage.

De verhoging van de eigen bijdrage kan leiden tot een aantal gedragseffecten. Ten eerste zullen bij hogere eigen bijdragen vragers minder de neiging hebben om meer zorg te vragen dan feitelijk nodig is. De keerzijde is echter dat mensen ook kunnen besluiten om geen of minder zorg te vragen dan nodig is. Een tweede gedragseffect dat kan optreden is dat vragers overstappen van zorg in natura naar een persoonsgebonden budget (PGB). Bij een PGB krijgt de vrager een netto bedrag uitgekeerd waarin de eigen bijdragen reeds zijn verdisconteerd. Hoewel dit netto bedrag te laag kan zijn om de volledige geïndiceerde zorg mee te bekostigen, kan de vrager wel besluiten om slechts een gedeelte van de geïndiceerde zorg te consumeren. In vergelijking met zorg in natura substitueert de vrager dan zijn eigen bijdrage voor minder zorg. Een derde mogelijk gedragseffect is dat vragers buiten de AWBZ om zorg gaan vragen. De nieuwe eigen bijdrage (11,80 euro per uur) kan voor vragers dermate hoog zijn dat zwarte, informele of zelfs formele particuliere zorg, buiten de AWBZ om, aantrekkelijkere alternatieven worden. Deze optie zal eerder een rol spelen voor hogere inkomens, die de volledige 11,80 euro per uur dienen te betalen en die voornamelijk goedkopere zorg, zoals huishoudelijke hulp, vragen.

Sociale zekerheid

De uitgavenquote sociale zekerheid stijgt in de raming van 11,8% in 2002 naar 12,2% in 2005. In 2003 was zowel de prijs- als de volumemutatie van de sociale zekerheid aanzienlijk hoger dan die van het BBP, vooral als gevolg van de sterke toename van het aantal werkloosheidsuitkeringen en hogere gemiddelde uitkeringen bij WW en WAO. In 2004 stijgt het volume van de sociale zekerheid ook nog sneller dan het BBP-volume, voornamelijk als gevolg van de toename van het aantal werkloosheids- en bijstandsuitkeringen. De prijsmutatie ligt echter onder die van het BBP, doordat de uitkeringen in 2004 op niveaubasis worden

bevroren. In 2005 stijgt het volume van de sociale zekerheid voor het eerst sinds een aantal jaren naar verwachting minder sterk dan het volume van het BBP. Dat komt vooral door ingrepen in de WW, waardoor aanzienlijk minder werknemers recht hebben op een WW-uitkering. Daarnaast daalt het WAO-volume door de verlenging loondoorbetaling bij ziekte (zie ook paragraaf 5.1.3). Deze verschuiving van publieke naar particuliere ziektebelastingen leidt tot een kleinere volumemutatie. Doordat de uitkeringen in 2005 ook nog zijn bevroren en door beleidsmaatregelen die leiden tot een lagere gemiddelde uitkering daalt de gemiddelde prijs van de sociale zekerheidsuitgaven in 2005.

Overige uitgaven

Het volume van de overdrachten aan bedrijven laat een sterke daling zien. Dit wordt vooral veroorzaakt door de gefaseerde afschaffing van de loonkostensubsidies voor laagbetaalde werknemers (SPAK) en voor langdurig werklozen (VLW) en door de algemene subsidietaakstellingen.

Het verloop van de overdrachten aan het buitenland wordt bepaald door de afdrachten aan de Europese Unie en de gelden voor ontwikkelingssamenwerking. In 2004 wordt geprofiteerd van onderuitputting op de EU-begroting in 2003, wat leidt tot een incidentele meevaller van 0,25 mld euro. In 2005 nemen de afdrachten naar verwachting met 1 mld euro toe, vooral als gevolg van de uitbreiding van de EU. De uitgaven aan ontwikkelingssamenwerking lopen mee met de ontwikkeling van het BBP.

De daling van de rentelastquote komt dit jaar tot stilstand. Het sterk opgelopen EMU-tekort heeft een opwaarts effect op de rentelasten. Daar staat tegenover dat de in historisch perspectief lage lange-rentevoet de rentelasten over de schuldtoename beperkt en voordeel oplevert bij de herfinanciering van afgeloste leningen. Bovendien is voor de bepaling van de schuldtoename niet het EMU-saldo, maar het financieringssaldo relevant. Zowel in 2004 als in 2005 is een aanzienlijke stelpost (circa 2 mld euro) voor de verkoop van staatsdeelnemingen in de rijksbegroting opgenomen, wat de schuldstijging remt. Daarnaast voorkomt de stijging van het BBP (noemereffect) dat de rentelastquote oploopt.

5.1.3 Uitkeringsvolume en i/a-ratio

Sinds 2002 neemt het aantal inactieven ten opzichte van het aantal actieven (de i/a-ratio) toe. Vooral de voor 2004 verwachte toename is fors te noemen, met een stijging van meer dan 3%-punt. Zo'n grote stijging heeft zich voor het laatst begin jaren tachtig voorgedaan. Enerzijds neemt het aantal inactieven in de raming voor dit jaar met 130 000 toe en anderzijds daalt het aantal actieven met 75 000. In de raming voor 2005 neemt het aantal inactieven met 100 000 uitkeringsjaren verder toe, maar stijgt het aantal actieven weer licht. Hierdoor neemt de i/a-ratio nog wel toe, maar is de stijging gehalveerd ten opzichte van 2004.

Het macrobudget voor de bijstandsuitgaven

Op 1 januari 2004 is de Wet Werk en Bijstand (WWB) van kracht geworden. Deze wet geeft gemeenten de verantwoordelijkheid voor de verstrekking van bijstandsuitkeringen en het reïntegratiebeleid. In dit kader krijgen gemeenten een eigen budget voor de bijstandsuitgaven. Wanneer door succesvolle reïntegratieactiviteiten een overschot ontstaat op het gemeentelijke budget voor uitkeringen, dan mag een gemeente dit overschot naar eigen inzicht aanwenden. Gemeenten dragen niet het risico van een tegenvallende macro-economische ontwikkeling. Veranderingen in de conjunctuur leiden tot een aanpassing van het budget, zodat bijvoorbeeld compensatie plaatsvindt voor een toegenomen beroep op de bijstand vanwege een sterkere stijging van de werkloosheid dan aanvankelijk geraamd.

Meer in detail ziet de financieringsystematiek er als volgt uit.^a Het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid stelt de omvang van het totale bijstandsbudget voor alle gemeenten voor begrotingsjaar t voorlopig vast in september van het daaraan voorafgaande jaar na afstemming van de raming van het bijstandsvolume met het CPB. Deze raming is gebaseerd op drie factoren: de feitelijke ontwikkeling van het bijstandsvolume op dat moment, het economische beeld voor dat begrotingsjaar uit de MEV t en de verwachte effecten van beleidswijzigingen van de rijksoverheid op het aantal bijstandsuitkeringen. De definitieve vaststelling van het budget voor begrotingsjaar t vindt plaats in september van jaar t op basis van het CEP t en de conjuncturele ontwikkeling tussen CEP t en MEV t+1. CEP t bevat een actualisering van de raming van het bijstandsvolume uit de MEV t. Belangrijk is dat daardoor rekening wordt gehouden met de realisatie van het bijstandsvolume in jaar t-1. Vervolgens wordt in de vaststelling alleen rekening gehouden met de verandering in de werkloosheidsraming tussen CEP t en MEV t+1. De feitelijke ontwikkeling van het aantal bijstandsuitkeringen in het begrotingsjaar speelt bij deze bijstelling geen rol, omdat hierop het gemeentelijke reïntegratiebeleid van invloed is. Aldus zal de vaststelling in september elk jaar ertoe leiden dat het macrobudget voor dat jaar naar boven of naar beneden wordt bijgesteld. Het macrobudget wordt verdeeld over de gemeenten met het zogenoemde objectief verdeelmodel. De verdeling vindt plaats aan de hand van gemeentelijke kenmerken zoals gemeentegrootte, aantal eenpersoonshuishoudens, aantal bejaarden, aantal arbeidsongeschikten, etc.

Vanwege een overschatting van het bijstandsvolume in voorgaande jaren is recent de relatie tussen de ontwikkeling van de bijstand en de conjunctuur opnieuw bekeken op basis van tijdreeksen en regionale data om te komen tot een trefzekere en heldere ramingsmethodiek. Dit heeft geresulteerd in de volgende ramingsregel^b:

$$\Delta ABW(t) = 0,15 \Delta WBB(t) + 0,20 \Delta WBB(t-1) + 0,10 \Delta WBB(t-2)$$

De mutatie in het bijstandsvolume (ABW) in enig jaar is afhankelijk van de ontwikkeling van de werkloze beroepsbevolking (WBB) in dat jaar en de twee voorafgaande jaren. Een verandering van de werkloosheid leidt in het jaar zelf maar tot een beperkte verandering van het aantal personen in de bijstand, namelijk 15% van de verandering in de werkloosheid. Op korte termijn leidt een toename van de werkloosheid voornamelijk tot een stijging van het aantal WW-uitkeringen. Op termijn heeft de verandering van de werkloosheid een groter effect op de ABW, doordat de verblijfsduur in de WW beperkt is. De raming van de ABW conform bovenstaande regel wordt voorts aangevuld met een inschatting van de effecten van actuele beleidsmaatregelen. Op deze wijze wordt er bijvoorbeeld rekening mee gehouden dat de maatregelen op het terrein van de WW kunnen leiden tot extra instroom in de bijstand.

Op dit moment raamt het CPB dat het aantal personen met een bijstandsuitkering stijgt van 328 000 in 2003 naar 368 000 in 2004 en 428 000 in 2005. Ten opzichte van de MEV 2004 is de raming van het aantal bijstandsuitkeringen in 2004 met 24 000 neerwaarts bijgesteld. Redenen hiervoor zijn de fors lagere realisatie in 2003 dan eerder geraamd, de naar verwachting minder sterke stijging van de werkloosheid en de herziening van de ramingsregel.

^a Zie Memorie van toelichting Wet Werk en Bijstand, Kamerstuk nr. 68004, 2003.

^b Zie H. Stegeman en D. van Vuuren, Raming bijstandsvolume in CEP 2004, CPB Memorandum, www.cpb.nl.

Een deel van de stijging van het aantal inactieven wordt veroorzaakt door de toename van het aantal AOW-ers met ongeveer 35 000 per jaar. Deze demografische trend zal ook in de komende jaren blijven bijdragen aan een oploop van de i/a-ratio.

De stijging van de werkloze beroepsbevolking zorgt in 2004 voor de grootste toename van het aantal inactieven. Het aantal werkloosheids- en bijstandsuitkeringen neemt in 2004 met 110 000 naar verwachting iets minder snel toe dan de werkloze beroepsbevolking. Dit wordt vooral veroorzaakt door het doelmatiger activeringsbeleid dat wordt verwacht van de Wet Werk en Bijstand die sinds 1 januari van kracht is. Deze wet geeft gemeenten de volledige financiële verantwoordelijkheid voor de uitvoering van de bijstand. Dit leidt in 2004 en de jaren daarna tot een minder sterke stijging van het bijstandsvolume.

In 2005 neemt het aantal bijstands- en werkloosheidsuitkeringen naar verwachting meer toe dan de werkloze beroepsbevolking. Opvallend hierbij is dat het aantal bijstandsuitkeringen nog meer toeneemt dan in 2004, terwijl het aantal WW-uitkeringen, ondanks een stijgende werkloosheid, afneemt. Een aantal ontwikkelingen ligt hieraan ten grondslag.

Ten eerste werken veranderingen in de werkloze beroepsbevolking met een vertraging van één tot twee jaar door in het bijstandsvolume (zie kader). Doordat de werkloze beroepsbevolking in 2003 en 2004 veel sterker toeneemt dan in 2005, zorgt dit voor een relatief sterke stijging van het bijstandsvolume in 2005.

Tabel 5.3	Uitkeringsvolume en i/a-ratio, 2000-2005					
	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Uitkeringsvolumina^a						
AOW	2192	2213	2236	2265	2300	2335
ANW	138	134	130	125	120	120
ZW	381	389	389	348	345	380
WAO/WAZ/WAJONG	788	798	806	804	800	775
WW	184	172	185	237	310	305
ABW	348	328	319	328	370	430
Totaal	4031	4033	4065	4107	4240	4340
Actieven ^b	6042	6117	6132	6108	6030	6035
i/a-ratio	66,7	65,9	66,3	67,2	70%	72
^a	In duizenden uitkeringsjaren m.u.v. de ABW (in personen).					
^b	Het arbeidsvolume exclusief ziekteverzuim, in duizenden arbeidsjaren.					

Verschillende beleidsmaatregelen leiden tot een beperking van de instroom in de WW. In augustus 2003 is de vervolguutkering in de WW afgeschaft. Dit had nog niet meteen een substantieel effect op het WW-volume in dat jaar, omdat werklozen eerst recht hebben op een loongerelateerde uitkering, die maximaal vijf jaar duurt (afhankelijk van het arbeidsverleden).

In 2005 leidt deze maatregel tot een beperking van het WW-volume met 3 à 4 000 uitkeringsjaren. Per 1 januari 2005 wordt de kortdurende WW-uitkering afgeschaft en worden tevens de referte-eisen voor de WW verscherpt. Dit leidt tot een reductie van de instroom met naar schatting 25%. In 2005 betreft dit ongeveer 22 000 uitkeringsjaren. De afschaffing van de kortdurende uitkering draagt in 2005 het sterkst bij aan deze instroomreductie. Structureel legt echter de aanscherping van de referte-eisen het meeste gewicht in de schaal.

Een deel van de werknemers die niet meer in aanmerking komen voor een WW-uitkering, zal recht hebben op een bijstandsuitkering. Dit geldt niet voor degenen met een werkende partner of teveel vermogen. Ook zal een deel van de werknemers, geconfronteerd met de grote inkomensachteruitgang (bijstands- in plaats van werkloosheidsuitkering) actiever op zoek gaan naar werk. Naar schatting zal ongeveer de helft van degenen die geen recht meer hebben op een werkloosheidsuitkering, in de bijstand terecht komen.

De instroom in de WAO is in 2003 spectaculair gedaald van 92 000 in 2002 tot een historisch laag niveau van 68 000 in 2003. Het tot volle wasdom komen van de PEMBA-prikkels en toegenomen reïntegratie-inspanningen in het kader van de op 1 april 2002 ingevoerde Wet Poortwachter zijn van invloed op deze daling.

Figuur 5.1 Instroom in de WAO, 1990-2004

De daling in 2003 is niet geheel structureel, want er speelde vorig jaar een aantal tijdelijke effecten. Zo was in 2003 sprake van een toename van het aantal zogenoemde 'verlengingen wachttijd WAO'. Deze verlengingen van de loondoorbetalingsperiode kunnen bij wijze van sanctie worden opgelegd in het kader van Poortwachter, dan wel vrijwillig worden aangevraagd door werkgevers. Dit heeft in 2003 de instroom extra verlaagd, maar betekent voor een deel

uitstel van instroom, die in 2004 zichtbaar wordt. De aankondiging van de WAO-hervorming kan eveneens van invloed zijn geweest op de instroom. Begin jaren negentig was er ook veel discussie over een hervorming van de WAO. Van 1991 op 1992 daalde de WAO-instroom met circa 15 000 personen, terwijl in die jaren nog geen belangrijke beleidswijzingen plaatsvonden (zie ook figuur 5.1). Het is minder waarschijnlijk dat de conjunctuur effect heeft gehad op de ontwikkeling van de instroom in 2003. Een zwakke conjunctuur leidt weliswaar tot minder ziekteverzuim en daarmee tot een vermindering van het potentieel dat door kan stromen naar de WAO, maar dit gaat waarschijnlijk om minder ernstige ziektegevallen. Anderzijds kan de WAO fungeren als uittreedroute van vooral ouderen bij werkloosheid. Gelet op het feit dat pas in 2003 de werkgelegenheid is gedaald en de dreiging van werkloosheid sterk is opgelopen, kan de zwakke conjunctuur de instroomcijfers voor 2003 nog nauwelijks beïnvloed hebben.

De instroom kan in 2004 en 2005 wel verder afnemen door beleidsmaatregelen. Het kabinet heeft het voornemen om per 1 juli 2004 het zogenoemde schattingsbesluit aan te passen. Het schattingsbesluit geeft de regels die een arbeidsdeskundige moet hanteren bij het bepalen van de mate van arbeidsongeschiktheid van een persoon. De arbeidsdeskundige bepaalt wat een persoon, gegeven zijn medische beperkingen en vaardigheden, nog voor werk zou kunnen verrichten en wat hij daar nog mee zou kunnen verdienen. De aanscherping van het schattingsbesluit leidt ertoe dat de verdien capaciteit veelal hoger zal uitvallen en daarmee de mate van arbeidsongeschiktheid lager. Belangrijk element is dat voortaan de verdien capaciteit bepaald kan worden op basis van functies waarvoor één arbeidsplaats beschikbaar is tegen gemiddeld tien voorheen.⁴ Mede op basis van UWV-simulaties kan een vermindering van de instroom in 2004 met 3 000 uitkeringsjaren verwacht worden als gevolg van aanpassing van het schattingsbesluit.

Per 1 januari 2004 is de periode van loondoorbetaling bij ziekte verlengd tot twee jaar. Hierdoor zullen in 2005 geen personen direct na hun periode van ziekte de WAO instromen. Dit gebeurt pas weer in 2006 (zie ook kader in paragraaf 4.1.1). Ook structureel heeft de verlenging van de loondoorbetaling een neerwaarts effect op de instroom, omdat op dit moment in het eerste WAO-jaar weer circa 15% herstelt. Bovendien kan een neerwaarts gedragseffect optreden doordat werkgevers sterker financieel geprikkeld worden om zieke werknemers te reïntegreren. Indien conform de intentie van de Stichting van de Arbeid sociale partners geen aanvullingen op de loondoorbetaling van 70% overeenkomen, zullen zieke werknemers daartoe eveneens gestimuleerd worden.

Al met al zal de totale instroom in de WAO in 2004 naar verwachting weer wat hoger liggen dan in 2003, namelijk op ruim 70 000 uitkeringsjaren. In 2005 zal de instroom door de verlenging van de periode van loondoorbetaling bij ziekte beperkt blijven tot personen met een WAO-recht die na een niet-geslaagde reïntegratie opnieuw instromen of instromen vanuit een

⁴ Op 12 maart jl. heeft het kabinet onder meer besloten om de eis van minimaal 3 arbeidsplaatsen te gaan hanteren. Met deze recente aanpassing van de voornemens is nog geen rekening gehouden.

verlengde wachttijd onder het oude regime. Dit betreft ruim 20 000 uitkeringen. Bovendien zal de uitstroom uit de WAO in 2005 toenemen. Door de verlenging van de loondoorbetalingsperiode vervallen dan namelijk de keuringen voor nieuwe WAO-gevallen. De vrijkomende capaciteit van verzekeringsartsen maakt een groot aantal herkeuringen mogelijk. De verlenging loondoorbetaling bij ziekte bepaalt dus in sterke mate de forse daling van het totale bestand aan arbeidsongeschikten tot minder dan 800 000 uitkeringsjaren in 2005. Daarnaast speelt de afschaffing van de WAZ, de arbeidsongeschiktheidsregeling voor zelfstandigen, per 1 juli 2004 een rol. Gezien de wachttijd voor een uitkering (een jaar) houdt dit in dat er vanaf 1 juli 2005 geen nieuwe instroom meer mogelijk is. Zelfstandigen hoeven vanaf 1 januari 2004 geen premie meer te betalen, maar zijn in het eerste halfjaar van 2004 nog wel wettelijk verzekerd tegen arbeidsongeschiktheid. Degenen die op 1 juli 2005 een uitkering hebben, blijven deze behouden. Doordat de gemiddelde verblijfsduur in de WAZ lang is, zal het bestandsvolume in de komende jaren maar geleidelijk teruglopen.

5.1.4 Uitgavenkaders

Een belangrijk onderdeel van de begrotingsregels van het kabinet blijft het hanteren van vaste reële uitgavenkaders. Voor elk van de jaren 2003-2007 zijn uitgavenkaders vastgesteld voor de drie begrotingsdisciplinesectoren Rijksbegroting in enge zin (RBG), Sociale Zekerheid en Arbeidsmarktbeleid (SZA) en Zorg. De uitgaven van elke sector zullen de komende jaren onder het uitgavenkader van de sector dienen te blijven. De uitgavenkaders zijn opgesteld op basis van het Hoofdlijnenakkoord. Wegens het overschrijden van de signaalwaarden van het EMU-saldo (2,5% BBP voor het feitelijke tekort; 0,5% BBP voor de jaarlijkse verbetering van het structurele tekort) heeft het kabinet echter in augustus 2003 besloten tot een aanvullend pakket met ombuigingen en lastenverzwaringen. Als gevolg hiervan is het uitgavenniveau lager komen te liggen dan het uitgavenkader: 0,7 mld euro in 2004 en 1,6 mld euro in 2005. Om te voorkomen dat dit tot intensiveringen leidt worden de uitgavenramingen ten tijde van de Miljoenennota 2004 voorlopig als maximum, dat wil zeggen als aanvullend uitgavenkader, gehanteerd. Conform de algemene kadersystematiek moeten tegenvallers ten opzichte van dit nieuwe uitgavenmaximum in beginsel worden opgevangen door meevallers of ombuigingen.

Tabel 5.4 Overschrijding uitgavenkader, 2003-2005	2003	2004	2005
	mld euro		
Overschrijding ten opzichte van Miljoenennota 2004	¾	1½	1¾
w.v. rijksbegroting in enge zin (RBG)	0	1¼	1¼
sociale zekerheid en arbeidsmarktbeleid (SZA)	- ¼	- ½	½
zorg (ijklijn)	1	½	0

In 2004 wordt het uitgavenniveau uit de Miljoenennota 2004 naar verwachting overschreden met 1½ mld euro en in 2005 met 1¾ mld euro. De verwachte overschrijding van het

uitgavenkader RBG in 2004 en 2005 met 1¼ mld euro is het gevolg van diverse tegenvallers. De tegenvallers uit de Najaarsnota bij ontwikkelingssamenwerking (¼ mld euro) en asielzoekers (¼ mld euro) zijn door het CPB doorgetrokken naar latere jaren. Voorts is sprake

Uitgavenkaders en ruilvoeteffecten

Voor het beheersen van de collectieve uitgaven heeft het kabinet – net als de vorige drie kabinetten – gekozen voor reële uitgavenkaders. Deze kaders worden aan het begin van de kabinetsperiode vastgelegd op basis van voorgenomen beleid en verwachte ontwikkelingen ten aanzien van lonen, prijzen en volumes. Reële kaders hebben als voordeel dat de toegestane nominale ontwikkeling niet volledig is vastgelegd, zoals bij nominale kaders. Deze is echter ook niet volledig vrij zoals bij volumekaders, waardoor de loon- en prijsontwikkeling niet beheerst zou kunnen worden. Reële kaders kunnen daarom worden gezien als een compromis tussen flexibiliteit en beheersbaarheid. Door de reële kaders jaarlijks op te hogen met de meest recente ramingen van de prijsontwikkeling van de nationale bestedingen ademt de ruimte onder de kaders mee met de macro-economische prijsontwikkeling. Conform het Elfde rapport van de Studiegroep Begrotingsruimte (blz. 67) is de voorkeur gegeven aan de prijs nationale bestedingen als deflator van het uitgavenkader in plaats van de prijs BBP, die in de drie voorgaande kabinetsperiodes werd gehanteerd. Hierdoor zijn de (wisselende ramingen van) import- en exportprijzen niet meer direct van invloed op het uitgavenkader. Op lange termijn werken buitenlandse prijzen overigens wel door op de prijsontwikkeling van de nationale bestedingen.

Door het hanteren van reële uitgavenkaders kan de nominale aanpassing van het kader afwijken van de gebudgetteerde loon- en prijsontwikkeling van de drie budgetdisciplinesectoren (Rijksbegroting in enge zin, Sociale Zekerheid en Arbeidsmarktbeleid, en Zorg). Indien dat het geval is, is sprake van ruilvoetmutaties die leiden tot vergroting of verkrapping van de ruimte onder het uitgavenkader. Het gaat dan alleen om verschillen ten opzichte van de ramingen bij het Hoofdlijnenakkoord. Eventuele relatieve prijsdalingen of –stijgingen die al voorzien waren bij Hoofdlijnenakkoord zijn immers al bij de vaststelling van de reële kaders meegenomen.

Bij het bepalen van de ruilvoetontwikkeling gaat het CPB uit van een economische invalshoek, dat wil zeggen van de meest recente schattingen van de loon- en prijsontwikkeling. Het Ministerie van Financiën gaat uit van een bestuurlijke invalshoek, dat wil zeggen van de ramingen gehanteerd voor de uitdeling van de loon- en prijsbijstelling (conform de systematiek bij de rijksbegroting in enge zin). Ramingen gebruikt voor de uitdeling kunnen afwijken van de realisaties. Deze afwijkingen leiden niet tot mee- en tegenvallers bij het kabinet, maar wel tot mee- en tegenvallers bij de betrokken departementen en uitvoeringsorganisaties. Vanuit de economische invalshoek worden deze mee- en tegenvallers ook tot de ruilvoeteffecten gerekend.

van tegenvallende rente-uitgaven. Daar staat in 2004 een incidentele meevaller bij de EU-afdrachten tegenover.

De uitgaven bij de budgetdisciplinesector SZA zullen het kader in 2004 waarschijnlijk met ½ mld euro onderschrijden. Dit is vooral toe te schrijven aan een sterke daling van het WAO-volume en een meevallende ontwikkeling van het aantal werkloosheidsuitkeringen. In 2005 slaat de onderschrijding om in een overschrijding van ½ mld euro van het uitgavenplafond. Door de daling van de prijs nationale bestedingen ten opzichte van de Miljoenennota neemt de ruimte onder het kader af zonder een overeenkomstige daling van de uitkeringen. Daarnaast leidt een sterkere stijging van het bijstandsvolume dan waarmee bij het opstellen van het kader was gerekend, tot een overschrijding. Het lagere WAO-volume weegt hier niet tegenop.

De verwachte overschrijding van het uitgavenkader zorg in 2004 met ruim ½ mld euro is voor de helft het gevolg van de structurele doorwerking van de tegenvallers in de AWBZ zoals gemeld in de Najaarsnota en de Voorlopige Rekening (zie paragraaf 5.1.1). Daarnaast is er een incidentele tegenvaller in de AWBZ door het wegwerken van de in 2003 ontstane financieringsachterstand bij de sector Verpleging en Verzorging. De verhoging van het eigen risico in de ZFW en de structurele tegenvaller in de AWBZ leiden er per saldo toe dat in de raming voor 2005 niet langer sprake is van een overschrijding van het kader.

5.2 De collectieve lasten

De lasten worden dit jaar met 2½ mld euro verzwaaard en volgend jaar met 1½ mld euro. Ondanks deze maatregelen daalt de collectieve lastendruk. Voor een belangrijk deel is dit toe te schrijven aan de stijging van voor belastingheffing vrijgestelde pensioenpremies, de relatief hoge inflatiecorrectie in de loon- en inkomstenheffing en de vertraagde doorwerking van de winstgevendheid op de belastingontvangsten.

5.2.1 Beleidsuitgangspunten

De beleidsuitgangspunten voor 2004 zijn sinds de MEV 2004 op enkele punten gewijzigd. De invoering van de levensloopregeling en de daarmee samenhangende afschaffing van de afdrachtvermindering betaald ouderschapsverlof zijn uitgesteld van 2004 naar 2006. Binnen het mobiliteitspakket is de uniforme kilometervergoeding verhoogd van 0,17 euro/km naar 0,18 euro/km en is de bijtelling voor de auto van de zaak verhoogd van 20% naar 22%. Dit betekent een verdere verzwaring van de vaste lasten van het autobezit en een verdere verlichting van de variabele lasten van het autogebruik (zie kader). De afschaffing van de WAZ-premie onder gelijktijdige verhoging van de WAO-premie is naar voren gehaald van 2005 naar 2004. De korting op de WAO-premie voor oudere werknemers wordt uitgebreid onder gelijktijdige verhoging van de WAO-basispremie. In de sfeer van de ziektekostenpremies is de eerder beoogde eigen bijdrage per recept-geneesmiddel vervangen door een hoger eigen risico in de ZFW vanaf 2005 en zijn de nominale ziektekostenpremies ZFW verlaagd. Per saldo betekenen deze wijzigingen dat de lastenverzwaring in 2004 ¼ mld euro hoger uitkomt dan in de MEV 2004, vooral ten laste van bedrijven, en dat sprake is van een verschuiving van de lasten van gezinnen naar bedrijven van ruim ½ mld euro. Dit hangt vooral samen met de afschaffing van de WAZ premie die als lastenverlichting voor gezinnen wordt gezien, onder gelijktijdige verhoging van de WAO-premie, die een lastenverzwaring voor bedrijven en overheid is. De totale lastenverzwaring 2004 komt hierdoor op 2½ mld euro, waarvan 1¼ mld euro voor bedrijven en 1¼ mld euro voor gezinnen.

In 2005 worden de lasten 1½ mld euro verzwaaard. De indirecte belastingen dragen hieraan bijna ¾ mld euro bij, voor het grootste deel door de verhoging van de tarieven van de regulerende

Effecten van Belastingplan 2004 op mobiliteit

Het mobiliteitspakket uit het Belastingplan 2004 is primair gericht op vereenvoudiging van de regelgeving, maar heeft volgens recent onderzoek tevens belangrijke mobiliteitseffecten.^a Het pakket verzwaart de lasten voor het zakelijk verkeer en de vaste lasten van autobezit en het verlicht de variabele lasten van autogebruik. De maatregelen leiden op termijn per saldo tot een verhoging van de automobilititeit met circa 1,7% en veroorzaken een gemiddelde congestietoename over alle dagdelen met circa 5%; in de ochtendspits is een groei van circa 8% te verwachten.

Mobiliteitseffecten van het Belastingplan 2004

	Mobiliteit autobestuurders kilometers per motief				Congestie hoofdwegenet per dagdeel			
	Woon- werk	Zakelijk	Overig	Totaal	Ochtend spits	Avond- spits	Rest dag	Etmaal
	procentuele mutatie							
Bijtelling lease-auto uniform naar 22%		0,1		0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Verlaging onbelaste vergoeding zakelijke km naar 0,18 euro/km		- 0,8		- 0,1	- 0,3	- 0,3	- 0,7	- 0,4
Verhoging onbelaste vergoeding woon- werk naar uniform 0,18 euro/km	6,6	- 0,5	- 0,3	2,7	9,2	5,8	4,8	6,7
Afschaffen verlaagde accijns laagzwavelige brandstoffen	- 0,2	0,0	- 0,5	- 0,3	- 0,5	- 0,6	- 1,0	- 0,7
Indexatie MRB en versobering BPM- kortingen	- 0,1	0,0	- 0,4	- 0,2	- 0,3	- 0,4	- 1,7	- 0,4
Totaal	6,3	- 1,2	- 1,2	1,7	8,1	4,5	1,4	5,3

De lastenverzwaringen voor het zakelijke verkeer hebben geringe mobiliteitseffecten. Het gaat hier om het uniforme bijtellingspercentage van 22% voor lease-auto's en de verlaging van de onbelaste vergoeding voor zakelijke kilometers. Het zakelijke verkeer is echter nauwelijks prijsgevoelig. Op de congestie zijn van deze maatregelen geen grote effecten te voorzien.

Het leeuwendeel van de mobiliteitseffecten wordt veroorzaakt door de verhoging van de onbelaste vergoeding voor woon-werkverkeer. Op zichzelf betekent dit een verlaging van de reiskosten. Tevens is het een prikkel voor werkgevers om de reiskostenvergoeding te verhogen ten koste van regulier loon. Geraamd is dat naast de fiscale lastenverlichting werkgevers de bruto reiskostenvergoedingen zullen verhogen met circa 750 mln euro. Dit leidt tot een verlaging van de reiskosten voor de betrokken werknemers van ruwweg 30% van de variabele kosten, hetgeen een aanzienlijke groei van de mobiliteit tot gevolg heeft die geconcentreerd is in de spits.

Van de twee maatregelen die betrekking hebben op de vaste kosten van het autobezit (indexatie MRB en versobering BPM) is bekend dat de doorwerking naar het autogebruik relatief beperkt is. Ten slotte heeft ook het afschaffen van de accijnsverlaging voor laagzwavelige brandstoffen een relatief beperkt effect op de mobiliteit.

De termijn waarop de effecten van de maatregelen volledig tot wasdom komen beslaat zeker 10 jaar. Het voornaamste mobiliteitseffect komt voort uit de heroriëntatie op de woon- en/of werklocatie door werknemers, doordat de hogere vergoeding langere verplaatsingsafstanden financieel acceptabel maken. Het zal meerdere jaren duren voordat dit effect zijn beslag krijgt. Naar schatting zal een derde deel van de effecten zijn gerealiseerd in 2007.

^a CPB (i.s.m. AVV en MNP), Effecten van Belastingplan 2004 op mobiliteit en milieu, CPB Notitie 2004/4, 4 februari 2004, www.cpb.nl. Deze cijfers zijn iets aangepast om nog nauwkeuriger dan in de notitie rekening te houden met het feit dat de fiscale bedragen niet worden geïndexeerd.

Tabel 5.5	Sociale lasten bedrijven en gezinnen, 2003-2005		
	2003	2004	2005
Tarieven	%		
AOW-premie	17,90	17,90	17,90
ANW-premie	1,25	1,25	1,25
AWBZ-premie	12,30	13,25	13,45
Premie volksverzekeringen	31,45	32,40	32,60
Belastingtarief eerste schijf	1,70	1,00	1,50
Belastingtarief tweede schijf	7,20	7,95	8,45
Gecombineerd tarief eerste schijf	33,15	33,40	34,10
Gecombineerd tarief tweede schijf	38,65	40,35	41,05
Idem 65+ eerste schijf	15,25	15,50	16,20
Idem 65+ tweede schijf	20,75	22,45	23,15
Belastingtarief derde schijf	42,00	42,00	42,00
Belastingtarief vierde schijf	52,00	52,00	52,00
WAO-basispremie werkgever	5,05	5,10	4,95
WAO gedifferentieerde premie werkgever	2,35	2,35	2,10
WW-gemiddelde wachtgeldpremie werkgever	1,30	1,90	1,95
WW-marginale AWF-premie werkgever	1,55	1,55	1,55
WW-marginale AWF-premie werknemer	5,80	5,80	5,80
ZFW procentuele premie werkgever	6,75	6,75	6,75
ZFW procentuele premie werknemer	1,70	1,25	1,25
Sociale lasten bedrijven	in % van het brutoloon		
Totaal werkgevers:	24,3	25,2	25,4
w.v. premies wettelijke sociale verzekering	11,1	11,2	10,9
pensioenpremies (incl. VUT)	9,3	10,1	10,2
overige particuliere sociale premies	0,2	0,2	0,3
rechtstreeks betaalde sociale lasten	3,7	3,7	4,0
Totaal werknemers:	21,0	21,7	21,0
w.v. premies wettelijke sociale verzekering	17,3	17,7	16,9
pensioenpremies (incl. VUT)	3,6	3,9	3,9
overige particuliere sociale premies	0,1	0,1	0,1
Inkomensgrenzen	euro		
Lengte eerste belastingschijf	15883	16265	16493
Lengte tweede belastingschijf	12967	13278	13464
Lengte derde belastingschijf	20614	21109	21405
Heffingskorting	1766	1825	1851
Arbeidskorting	1104	1213	1286
Franchise AWF, per dag	57	58	58
Max. premie-inkomensgrens WNVZ, per dag	165	167	167
Max. premie-inkomensgrens ZFW, per dag	111	113	114
Verzekeringsloongrens ZFW	31750	32600	32850
Nominale premie ZFW per volwassene	356	308	115

Tabel 5.6 Microlastenontwikkeling, 2002-2005		2002	2003	2004	2005
		mld euro			
Indirecte belastingen		- ¼	¾	¾	¾
Directe belastingen		- ¼	- ½	½	¾
Totaal rijksbelastingen		- ¾	¼	1¼	1½
OPL-belastingen		0	¼	¼	¼
Totaal belastingen		- ¾	½	1½	1¾
Sociale premies		- ½	3¾	1	- ¼
Heffingen		0	¼	¼	¼
Totaal microlastendruk:		- 1¼	4½	2½	1½
w.v. bedrijven		- ¼	½	1¼	¼
gezinnen		- 1	4¼	1¼	1¼
overheid		0	- ¼	0	0

energiebelasting, inclusief het afschaffen van het verlaagd tarief op groene stroom. De verhoging van de MEP-heffing, de invoering van een dierziektenheffing en het afschaffen van de Zalmsnip verzwaren de lasten in 2005 met samen ½ mld euro. Hier staat een terugsluis van de verhoging van de regulerende energiebelasting en een verlaging van het successie- en schenkingsrecht met samen ¼ mld euro tegenover.

Maatregelen in de sfeer van de loon- en inkomstenheffing verhogen de lasten in 2005 met 1¼ mld euro. Beperking van afdrachtverminderingen voor langdurig werklozen, lage lonen en kinderopvang leidt tot een lastenverzwaring van bijna ½ mld euro. Hier staat een verhoging van heffingskortingen met vrijwel hetzelfde bedrag tegenover. Bij de aftrek- en bijtelposten wordt de lastenverlichting als gevolg van de aftopping van het huurwaardeforfait op het niveau van de hypotheekrenteaftrek (¼ mld euro) gecompenseerd door de bijleenregeling in 2005 en het afschaffen van de aftrekpost kosten voor kinderopvang in het kader van de Wet Basisvoorziening Kinderopvang. Tegenover deze laatste lastenverzwaring staat een nieuwe, vrijwel even grote, subsidie voor kinderopvang, die echter geen onderdeel uitmaakt van het lastenbeeld. Verhogingen van de tarieven in de eerste en tweede schijf verzwaren de lasten met 1¼ mld euro. Voor ½ mld euro betreft dit de AWBZ en voor ¾ mld euro de belastingtarieven.

De premies werknemersverzekeringen worden met ¾ mld euro verlaagd. De WAO-premie wordt met ½ mld euro verlaagd. Dit hangt voor de helft samen met een schuif met de AWBZ-premie. Voor de andere helft hangt dit samen met de verlenging van de loondoorbetaling bij ziekte, waarbij werkgevers een zieke werknemer een jaar langer moeten doorbetalen in ruil voor een lagere WAO-premie (zie kader in paragraaf 4.1.1). Deze financieringsverschuiving is per saldo vrijwel lastenneutraal. De nominale ziektekostenpremies dalen tenslotte in 2005 met 1¾ mld euro. Hiervan is ¼ mld euro het gevolg van de invoering van een eigen risico in de ZFW. Ook dit is een financieringsverschuiving die wordt gecompenseerd door een MLO-relevante verhoging van de particuliere lasten met 1¼ mld euro.

Tenslotte is het kabinet voornemens het gebruikersdeel van de OZB in 2005 af te schaffen. Het kabinet wil deze lastenverlichting in 2005 compenseren met een even grote lastenverzwaring, die neutraal uitwerkt voor het koopkrachtbeeld. Over de precieze vormgeving van deze lastenschuif wordt op een later moment besloten. Daarom is deze lastenschuif vooralsnog niet in de berekeningen meegenomen (zie ook kader in paragraaf 4.2).

5.2.2 Ontwikkeling belasting- en premieontvangsten

De EMU-relevante belasting- en premie-ontvangsten zijn in 2003 1 mld euro lager uitgekomen dan ten tijde van de MEV 2004 werd voorzien. Voor bijna $\frac{3}{4}$ mld euro betreft dit de vennootschapsbelasting. Daarnaast is de dividendbelasting $\frac{1}{4}$ mld euro achtergebleven bij de verwachting. Opvallende tegenvallers doen zich verder voor bij de regulerende energiebelasting en de kapitaalsbelasting. Verder is sprake van een tegenvaller van een $\frac{1}{4}$ mld euro bij de loon- en inkomstenheffing. Hier staat een meevaller bij de premies werknemersverzekeringen van een kleine $\frac{1}{2}$ mld euro tegenover.

De bij de beleidsuitgangspunten gemelde lastenverzwaringen omvatten maatregelen die geen betrekking hebben op de EMU-relevante ontvangsten in tabel 5.7. Dit betreft maatregelen in de sfeer van de afdrachtverminderingen, de Zalmsnip en financieringsverschuivingen. In 2004 dragen dit soort maatregelen $1\frac{3}{4}$ mld euro bij aan de microlastenontwikkeling. In 2005 is dit $2\frac{1}{2}$ mld euro. Verder is bij de vennootschapsbelasting sprake van beleidseffecten die niet relevant zijn voor de microlastenontwikkeling ten bedrage van $\frac{3}{4}$ mld euro in 2004 en $\frac{1}{4}$ mld euro in 2005. Het gaat hier om een tweetal gerechtelijke uitspraken en de maatregelen ter compensatie daarvan. Per saldo draagt beleid hiermee in 2004 voor 0,3% BBP bij aan de ontwikkeling van de EMU-relevante belasting- en premieontvangsten. In 2005 is sprake van een negatieve bijdrage van beleid op de EMU-relevante belasting- en premieontvangsten van 0,2% BBP.

Tabel 5.7	Belasting- en premieontvangsten 2003-2005							
	2003	2004	2005	2004	2005	2004	2005	
	niveau in % BBP			beleid		endogeen		
				mutaties in % BBP per jaar				
Totaal:	39,4	38,9	38,7	0,3	- 0,2	- 0,8	0,0	
w.v. belastingen	24,9	24,4	24,8	0,4	0,3	- 0,9	0,2	
premies	14,5	14,6	13,9	- 0,1	- 0,5	0,1	- 0,2	
Loon- en inkomstenheffing:	13,9	13,6	13,7	0,2	0,2	- 0,4	- 0,1	
w.v. belastingen	6,5	5,7	5,9	0,0	0,1	- 0,8	0,1	
premies volksverzekeringen	7,4	8,0	7,8	0,2	0,0	0,4	- 0,2	
Premies werknemersverzekeringen	7,1	6,6	6,1	- 0,2	- 0,5	- 0,3	0,0	
Belasting over de toegevoegde waarde (BTW)	7,6	7,6	7,5	0,0	0,0	- 0,1	0,0	
Vennootschapsbelasting (excl. gas)	2,6	2,8	2,9	0,2	0,0	0,0	0,1	
Overige belastingen	8,1	8,3	8,5	0,2	0,2	0,0	0,0	

De ontwikkeling van de EMU-relevante belasting- en premieontvangsten blijft in zowel 2004 als 2005 naar verwachting achter bij het BBP; de ontvangsten dalen van 39,4% BBP in 2003 naar 38,7% BBP in 2005. Endogeen dalen de ontvangsten als percentage van het BBP dus fors, en wel met 0,8%-punt, vooral in 2004. De endogene daling is geconcentreerd bij de loon- en inkomstenheffing en de premies werknemersverzekeringen.

Het aandeel van de loon- en inkomstenheffing in het BBP daalt in de raming endogeen zowel in 2004 als in 2005, respectievelijk met 0,4%-punt en 0,1%-punt. In de eerste plaats hangt dit samen met de verwachte forse daling van de arbeidsinkomensquote met 1¼%-punt in 2004 en ¾%-punt in 2005. In beide jaren speelt bovendien een rol dat de contractloonstijging minder groot is dan de tabelcorrectiefactor. Hierdoor treedt degressie op: een groter deel van het looninkomen komt in lagere belastingschijven terecht en de heffingskortingen stijgen sterker dan het belastbaar inkomen. Voorts worden de ontvangsten loon- en inkomstenheffing in 2004 negatief beïnvloed door stijging van de, voor belasting- en premieheffing aftrekbare, pensioenpremies. In 2005 komt naar verwachting een einde aan de stijging van de pensioenpremies. De hypotheekrenteaftrek stijgt in zowel 2004 als 2005 fors, door het naijndend effect van de woningprijsstijgingen in het recente verleden op de hypotheekschuld en door het wegvallen van de temperende werking van dalende rente (zie kader in CEP 2003, blz. 153). Dit heeft een drukkend effect op de ontvangsten. In 2004 staat hier een stijging van het eigenwoningforfait tegenover, zodat in dat jaar de aftrek- en bijtelposten per saldo gelijke tred houden met het BBP. Het eigenwoningforfait stijgt door een stijging van het tarief van 0,8% naar 0,85%, als gevolg van de wettelijke indexatie. Ook de endogene daling van het aandeel van de premies werknemersverzekeringen in het BBP hangt samen met de ontwikkeling van pensioenpremies en arbeidsinkomensquote.

De endogene ontwikkeling van de BTW-ontvangsten blijft in 2004 licht achter bij de ontwikkeling van het BBP. De groei van de particuliere consumptie wordt vooral gedragen door goederen en diensten die onder het verlaagde of nultarief van de BTW vallen. Van zwaarder belaste consumptie categorieën zoals auto's en andere duurzame consumptiegoederen blijft de groei achter. Hetzelfde doet zich voor in 2005, zij het in iets mindere mate. In dat jaar bieden de investeringen, die dan harder groeien dan het BBP, compensatie.

De endogene ontwikkeling van de vennootschapsbelasting (exclusief gas) houdt in de raming voor 2004 gelijke tred met het BBP. In 2005 groeit de vennootschapsbelasting endogeen waarschijnlijk wat harder dan het BBP. Dit hangt samen met de winstontwikkeling. Spiegelbeeldig aan de ontwikkeling van de arbeidsinkomensquote zal deze naar verwachting in 2004 en 2005 belangrijk verbeteren. Dit werkt met enige vertraging door in de opbrengsten van de vennootschapsbelasting. Het effect van de verbeterde winstgevendheid wordt in 2004 en 2005 echter gedempt door de naweeën van de ongunstige winstontwikkeling in de afgelopen jaren, via neerwaartse bijstellingen van voorlopige aanslagen over afgelopen jaren en verliesverrekening.

5.3 EMU-saldo en schuld

Naar verwachting loopt het EMU-tekort bij de vigerende beleidsuitgangspunten verder op van 3,0% BBP in 2003 tot 3,3% BBP in 2004. Deze overschrijding van de EMU-tekortnorm wordt in belangrijke mate veroorzaakt door de tegenvallende economische groei. Ook wordt voor deze jaren nu gerekend met tekorten bij de lokale overheid. De langzaam weer aantrekkende economische groei lijkt net voldoende om in 2005 onder de 3% tekortnorm te komen (2,9% BBP). Door de aanhoudende tekorten en de lage BBP-groei loopt de EMU-schuldquote snel op van ruim 52% BBP in 2002 naar 58% in 2005. Hiermee komt ook de EMU-schuldnorm van 60% BBP in zicht.

In 2000 was nog sprake van een EMU-overschot van 1,5% BBP (gecorrigeerd voor de UMTS-opbrengsten). Door de beide kabinetten Balkenende zijn substantiële ombuigingen en lastenverzwaringen afgesproken; in 2003-2004 gaat het cumulatief om ruim 2% BBP. Desondanks is het EMU-saldo omgeslagen in een substantieel tekort van naar verwachting 3,0% in 2003, 3,3% in 2004 en 2,9% in 2005. Dit komt vooral door de fors tegenvallende conjuncturele ontwikkeling.

De verslechtering van het EMU-saldo na 2000 heeft naast een conjuncturele ook een structurele achtergrond. Volgens de rekenmethode van de Europese Commissie verslechtert het structurele EMU-tekort van 1,6% BBP in 2000 naar 2,5% BBP in 2002. Dit jaar gaat het tekort van 2,2% BBP naar 2,1% BBP, om volgend jaar te verbeteren tot 1,5% BBP. Bij de rekenmethode van het CPB zijn de beleidsmaatregelen beter zichtbaar. De belastingherziening 2001, de uitgavenintensiveringen en de snelle groei van aftrekposten gingen gepaard met een verslechtering van het structurele tekort, van 0,2% BBP in 2000 naar 2,2% BBP in 2002. Volgens de methode van het CPB is ook sprake van een beduidend sterkere verbetering in het structurele tekort, van 2% BBP in 2003 tot 1,0% in 2004 en 0,5% in 2005 in samenhang met de ombuigingen en lastenverzwaringen van het vorige en het huidige kabinet (zie ook paragraaf 1.3).

Ten opzichte van de MEV 2004 is sprake van een verslechtering van het EMU-saldo van 0,6% BBP in 2003 en van 0,9% BBP in 2004. Hiervan hangt een belangrijk deel samen met de tegenvallende opbrengsten bij de rijksbelastingen en de sociale premies. In 2003 betreft het 0,2% BBP en in 2004 is dit opgelopen tot 0,6% BBP (zie paragraaf 5.2.2). Dit wordt onder meer veroorzaakt door de neerwaartse bijstelling van de economische groeiverwachting voor 2003 met $\frac{3}{4}$ %-punt. Ook de collectieve uitgaven vallen in beide jaren tegen (zie paragraaf 5.1.4). Tenslotte doet zich in 2003 en 2004 een opvallende tegenvaller (0,2% BBP) voor bij de lokale overheid.

Het afgelopen decennium was bij de lokale overheid meestal sprake van een EMU-overschot van 0,1 of 0,2% BBP. In 2001 is een klein tekort ontstaan; in 2002 liep dit volgens de Nationale

Rekeningen op tot 0,2% BBP. Volgens meer recente, voorlopige cijfers van het CBS is het tekort van de lokale overheid, vooral gemeenten, in 2002 zelfs opgelopen tot 0,5% BBP. Uit de onderliggende cijfers blijkt dat in vrijwel alle gemeenten het EMU-saldo is gedaald; in 2002 is daardoor slechts in een kwart van de gemeenten sprake van een EMU-overschot.

Een belangrijke factor achter het sterk toegenomen tekort van de lokale overheid in 2002 is de vermoedelijk teruglopende opbrengst uit de verkoop van grond. Als netto inkomstenbron liep deze volgens de Nationale Rekeningen terug van 0,3% BBP in 1999 naar 0,1% BBP in 2002. De nieuwe CBS-cijfers suggereren zelfs het volledig stagneren van deze inkomstenbron. In hoeverre het tekort van 0,5% BBP in 2002 is veroorzaakt door incidentele en conjuncturele factoren is nog onduidelijk. Het inzakken van de verkoop van grond kan duiden op specifieke problemen bij enkele bouwlocaties in samenhang met de slechte conjunctuur, zoals de ingestorte kantorenmarkt. Daarnaast kan het EMU-saldo van de lokale overheid in 2003 en volgende jaren negatief worden beïnvloed door andere factoren. Hierbij kan gedacht worden aan het onvoldoende bijstellen van de uitgaven aan de sterk verminderde groei van de rijksbijdrage, aan de toegenomen budgettaire risico's (bijvoorbeeld ten aanzien van de bijstand) en aan het bewust interen op de – soms niet onaanzienlijke – reserves. De opbrengsten van de verkoop van aandelen van voormalige gemeentelijke nutsbedrijven kunnen bijvoorbeeld worden aangewend voor de aanleg van wegen of voor stadsvernieuwing.

Conform de gemeentewet moet de begroting van gemeenten op de gewone dienst sluiten of in ieder geval op termijn in evenwicht zijn. De dekking van de rente- en afschrijvingslasten van de kapitaaluitgaven moet binnen een sluitende gewone dienst zijn verzekerd. In dit licht is in de huidige ramingen verondersteld dat het tekort van de lokale overheid in 2003 wordt beperkt tot 0,2% BBP, in 2005 is teruggedrongen tot 0,1% BBP en in 2007 volledig is weggewerkt. In de MEV werd voor 2003 en 2004 nog uitgegaan van een vorderingensaldo van 0,0% BBP bij de lokale overheid.

De verslechtering van het EMU-saldo in 2004 ten opzichte van 2003 is volledig gelokaliseerd bij het Rijk (tabel 5.1). Het EMU-saldo van de sociale fondsen laat een kleine verbetering zien tot 0,1% BBP. In 2005 verbeteren naar verwachting zowel het EMU-saldo van het Rijk als van de lokale overheid.

Ultimo 2005 bedraagt het vermogenoverschot van de centrale sociale fondsen in de raming 5¾ mld euro, tegenover 5¼ mld euro ultimo 2004. Twee tegengestelde ontwikkelingen liggen hieraan ten grondslag. Bij de volksverzekeringen verbetert met name de vermogenspositie van de AWBZ fors, van -4¾ mld euro ultimo 2003 naar +¼ mld euro in 2005. Dit wordt veroorzaakt door de premieverhogingen in 2004 en 2005 zoals afgesproken in het Hoofdlijnenakkoord, terwijl de uitgaven geen substantiële wijzigingen ondergaan, onder andere door de hogere eigen bijdragen en pakketverkleining. Het vermogenoverschot van de werknemersverzekeringen neemt met 2¼ mld euro af in 2004 ten opzichte van 2003, en in 2005 met nogmaals 2½ mld euro. Door meer werkloosheidsuitkeringen daalt het vermogenoverschot

van het AWF-fonds in zowel 2004 als 2005 met ongeveer 1 mld euro. Het vermogenoverschot van de WAO-fondsen daalt ook, voornamelijk als gevolg van de verlaging van de premie in zowel 2003 als 2004. In 2004 en 2005 daalt ook het vermogenoverschot van het ZFW-fonds. Dit wordt vooral veroorzaakt door een verlaging van de procentuele werknemerspremie in 2004 en verlagingen van de nominale premies in beide jaren.

Tabel 5.8 Vermogenspositie van de centrale sociale fondsen^a, 2001-2005

	2001	2002	2003	2004	2005
	mld euro				
AOW	1	0	0	¼	0
ANW	0	0	0	0	¼
WAZ/WAO	2	3½	3¾	3½	3
AWF	4¾	4½	4½	3¾	2¾
AWBZ	- 1	- 4	- 4¾	-2½	¼
ZFW	1½	1	1¼	0	- 1
Totaal	8½	4¾	5	5¼	5¾

^a De vermogenspositie meet het verschil tussen het vermogen en de norm per ultimo van het jaar.

De EMU-schuldquote is na een top van 78% in 1993 gedaald tot 52,4% in 2002. Naar verwachting is dit kengetal in 2005 weer opgelopen tot 58% BBP. Hiermee komt ook de EMU-schuldnorm van 60% BBP in zicht.

De drijvende kracht achter de snelle daling van de schuldquote was het noemereffect. De aanzienlijke nominale groei van het BBP droeg gemiddeld bijna 4%-punt per jaar bij aan de daling van de schuldquote van 1993 tot 2002. In de jaren 2002-2005 is het noemereffect gemiddeld slechts 1¼%-punt, in samenhang met de lage economische groei en de in 2004 en vooral in 2005 verwachte lage inflatie. Nominaal stijgt de schuld in deze periode naar verwachting met ruim 40 mld euro door de ongunstige ontwikkeling van het EMU-saldo. De zwakke conjunctuur werkt op deze wijze zowel via de teller als via de noemer door in een snelle verslechtering van de schuldquote.

6 Speciale onderwerpen

6.1 De Duitse economie gezien vanuit Nederland

Duitsland was en is voor Nederland veruit de belangrijkste handelspartner. Toch leek Nederland in de jaren negentig resistent voor de Duitse kwakkelende economie. De productie- en werkgelegenheidsgroei waren in Nederland gemiddeld veel hoger dan in Duitsland. Dit verschil in ontwikkeling betekent niet dat de Nederlandse economie onafhankelijk is van de Duitse. Op korte termijn kunnen hogere Duitse bestedingen een tijdelijk positief effect hebben op Nederland. Op lange termijn kan een permanent hoger inkomen in Duitsland gepaard gaan met een permanent hoger inkomen in Nederland. Deze effecten zijn niet spectaculair, maar ook niet te verwaarlozen. Kennisoverdrachten spelen hierbij een rol.

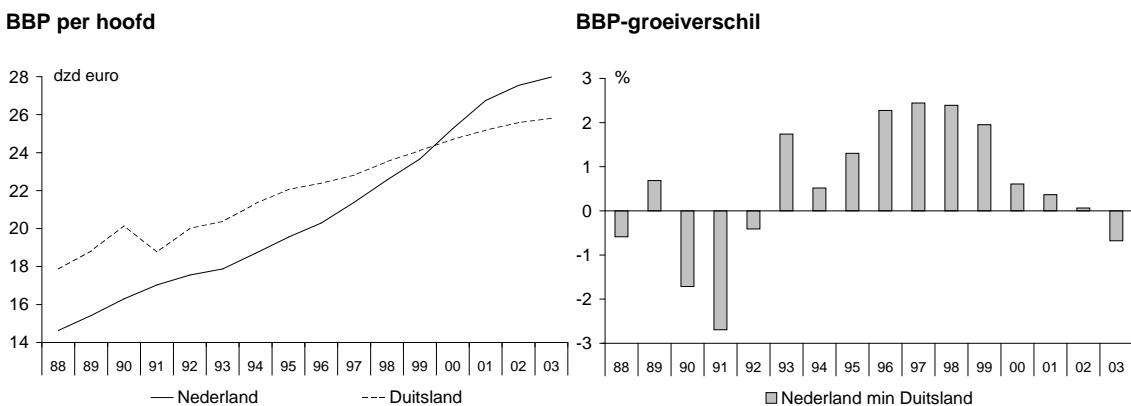
6.1.1 Inleiding

Niet zo gek lang geleden kwamen regelmatig Duitse delegaties op bezoek in Nederland om het succes van het poldermodel te leren begrijpen. Dat is voorbij, niet omdat de Duitse economie op toeren is gekomen maar omdat de Nederlandse economie in een dal verkeert. Maar nog steeds zijn onze oosterburen op zoek naar de sleutel tot economisch succes.

Het idee dat de Duitse economie is vastgelopen, leeft sterk. Zo wordt Duitsland wel ‘de zieke man van Europa’ genoemd en wordt wel gezegd dat er een nieuw ‘Wirtschaftswunder’ nodig is. De regering Schröder probeert met een pakket van structurele maatregelen – Agenda 2010 – zo’n ‘wonder’ te verrichten.¹ In hoeverre deze maatregelen voldoende zullen zijn, is moeilijk in te schatten. Zeker is wel dat ze weerstand oproepen. Veel Duitsers onderschrijven de algemene noodzaak tot hervormingen, maar verzetten zich tegen specifieke maatregelen. Verder gaat het pakket gepaard met een belastingverlaging zonder gelijktijdige uitgavenbeperking. Hiertegen protesteren niet veel Duitsers, maar wel Europese bondgenoten. Mede door die belastingverlaging overtreedt Duitsland in 2004 opnieuw de Europese begrotingsregels.

‘Als Duitsland niest, wordt Nederland verkouden’ is een bekend gezegde. Dus, als Duitsland

Figuur 6.1 BBP van Nederland en Duitsland, 1988-2003

¹ Voor een overzicht van de maatregelen zie CPB, *Macro Economische Verkenning 2004*, 2003, blz. 49.

de zieke man van Europa is geworden, dan geeft dat reden tot zorg in Nederland. Daar staat tegenover dat de jaren negentig hier een periode van stevige groei zijn geweest, die niet ontleend was aan stevige groei in het grote buurland. In deze paragraaf wordt het belang van de Duitse economie voor de Nederlandse economie belicht. Daartoe zullen allereerst de ontwikkeling in de twee landen en de handelsrelaties tussen beide geschetst worden. Vervolgens komt aan de orde in hoeverre meer Duitse groei tot meer Nederlandse groei leidt, op de korte termijn en op de lange termijn.

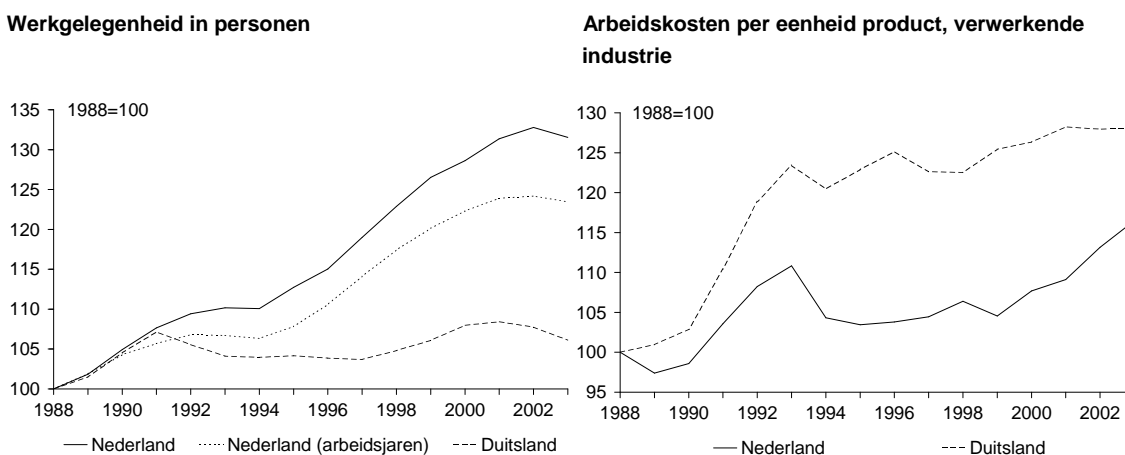
6.1.2 Verschillen in economische ontwikkeling

Nederland heeft Duitsland ingehaald, gemeten naar productie per hoofd van de bevolking (zie figuur 6.1). In elf van de afgelopen vijftien jaar boekte Nederland een hogere groei dan Duitsland. In totaal steeg tussen 1988 en 2003 het Nederlands BBP-volume met 46%, en het Duitse met 34%. Hiermee deed Nederland het in die periode gemiddeld beter dan het eurogebied, en Duitsland slechter.

Het verschil in productiegroei viel samen met een verschil in werkgelegenheidsgroei. In de afgelopen vijftien jaar nam de Nederlandse werkgelegenheid, gemeten in personen, met bijna een derde toe, en de Duitse met slechts 4%. Door het toenemende belang van deeltijdarbeid steeg de Nederlandse werkgelegenheid in arbeidsjaren minder dan in personen, met bijna een kwart. Dat was nog altijd veel meer dan in Duitsland.

De werkgelegenheidsgroei weerspiegelde voor een beperkt deel de aanwas van de potentiële beroepsbevolking (de bevolking van 15 t/m 64 jaar). Tussen 1988 en 2003 steeg de beroepsbevolking met 7% in Nederland en met 3% in Duitsland. Verder ging de arbeidsparticipatie van Nederlandse vrouwen sterk omhoog. Dit was een inhaalslag, die voor een groot deel een sociaal-culturele achtergrond had, maar deels ook het gevolg van overheidsbeleid was (belastingverlaging voor tweeverdieners, subsidie voor kinderopvang en

Figuur 6.2 Werkgelegenheid en arbeidskosten, Nederland en Duitsland, 1988-2003

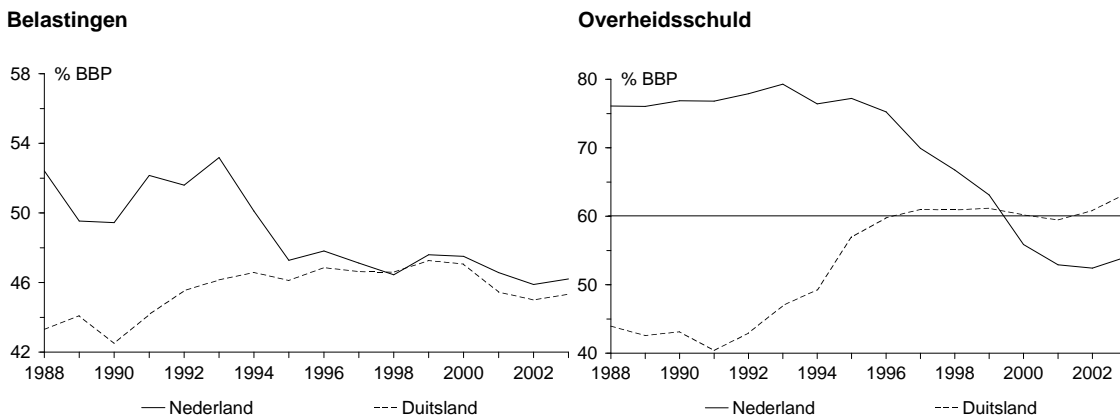

generiek beleid, bijvoorbeeld met betrekking tot de bijstand).²

Bovenal ging de werkgelegenheidsgroei in Nederland gepaard met een daling van het gestandaardiseerde werkloosheidspercentage, van 7,2% in 1988 tot 3,8% van de beroepsbevolking in 2003. Duitsland zag daarentegen een tegengestelde ontwikkeling; daar steeg in dezelfde periode de werkloosheid van 6,2% tot 9,3%. Hieraan leverden de ontwikkelingen in arbeidskosten een belangrijke bijdrage. In Duitsland liepen de arbeidskosten per eenheid product na de hereniging sterk op. In Nederland waren de arbeidskosten per eenheid product in de verwerkende industrie tot het eind van de jaren negentig juist gematigd, met gunstige effecten op de Nederlandse concurrentiepositie. Wel vond aan het eind van de jaren negentig een omslag plaats; de arbeidskosten per eenheid product gingen omhoog en de werkgelegenheidsgroei nam af.

Dat Nederland eerder en omvangrijker dan Duitsland structurele hervormingen heeft doorgevoerd, kan zich hebben uitbetaald in de relatief gunstige ontwikkeling van arbeidskosten, werkgelegenheid en productie. Te denken valt aan reductie van de wig (verlaging van inkomstenbelasting en sociale premies), deregulering van de arbeidsmarkt (bijvoorbeeld flexibele arbeidscontracten) en van productmarkten (bijvoorbeeld de liberalisering van de winkelsluiting). Verder speelden de lasten van de hereniging de Duitse economie in hoge mate parten.³ In Duitsland ontstond hierdoor een negatieve spiraal van hogere lasten, minder werkgelegenheid en wederom hogere lasten. Nederland bevond zich in de jaren negentig juist in een positieve spiraal: door een toename in werkgelegenheid konden belastingen omlaag, wat een verdere toename van de werkgelegenheid in de hand werkte. De lastendruk daalde in Nederland en steeg in Duitsland. Kortom, de verschillen in ontwikkeling waren in deze periode

Figuur 6.3 Overheidsbegroting van Nederland en Duitsland, 1988-2003

² F. Jaumotte, Female labour force participation: past trends and main determinants in OECD countries, OECD Economics Department working paper, no. 376, 2003, www.oecd.org/eco; CPB, Kinderopvang, *Macro Economische Verkenning 1999*, 1998, blz.139-150; CPB, Arbeidsparticipatie vrouwen, CPB Notitie, 2001, www.cpb.nl.

³ Zie ook OESO, Why did Germany's growth slow in the 1990s?, *OECD Economic Surveys: Germany*, 2002, blz. 23-33; Directorate General for Economic and Fiscal Affairs, Germany's growth performance in the 1990s, Economic Papers, no. 170, 2002, europa.eu.int/comm/economy_finance/.

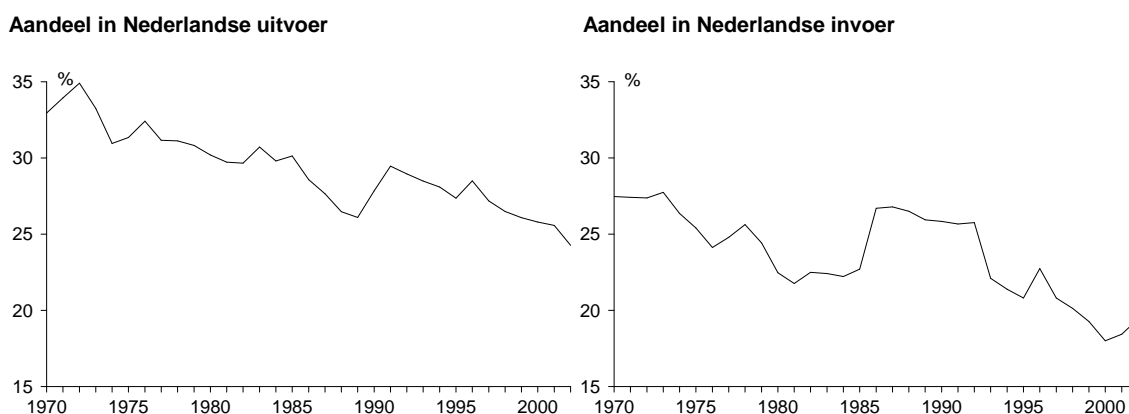
groot. Dat kwam ook tot uitdrukking in de overheidsfinanciën: in Nederland kromp de staatsschuld (als percentage van het BBP) terwijl de Duitse schuld toenam.

6.1.3 De handelsrelaties tussen Duitsland en Nederland

De relatief zwakke economische ontwikkeling in Duitsland werkte door in de buitenlandse handel. Zo bleef de invoer van Duitsland achter bij die van andere landen. Het gevolg is dat het belang van de Nederlandse uitvoer naar Duitsland de afgelopen jaren is gedaald (zie figuur 6.4). Ook voor andere lidstaten van de Europese Unie (EU) is het belang van de uitvoer naar Duitsland afgenomen. Een andere reden voor het afnemende belang is de globalisering, waardoor de betekenis van opkomende economieën, met name de Aziatische, is toegenomen.⁴

Toch blijft Duitsland de grootste klant en de belangrijkste leverancier van Nederland.⁵ In 2002 ging een kwart van de Nederlandse goederenuitvoer naar Duitsland en kwam een vijfde van de goedereninvoer uit Duitsland. De pakketsamenstelling van de uitvoer naar Duitsland wijkt af van het gemiddelde van de bestemmingslanden. Er worden relatief veel energie- en landbouwproducten naar Duitsland uitgevoerd, terwijl het aandeel van machines en elektronica relatief klein is. Het aandeel van de wederuitvoer in de totale uitvoer naar Duitsland is relatief groot en is de afgelopen jaren toegenomen.⁶

Figuur 6.4 Betekenis van Duitsland voor de Nederlandse buitenlandse handel, 1970-2002

6.1.4 Het effect op korte termijn van meer groei in Duitsland

Dat Duitsland nog steeds de belangrijkste handelspartner van Nederland is wettigt de verwachting dat schommelingen in de Duitse economie in ons land duidelijk merkbaar zullen zijn. Zo bieden hogere bestedingen in Duitsland, bijvoorbeeld als gevolg van expansief begrotingsbeleid, meer afzetmogelijkheden voor Nederlandse exporteurs. Toch hoeft het

⁴ In 2002 ging 6,8% van de Nederlandse uitvoer naar de Aziatische opkomende economieën; dit aandeel was 4,0% in de eerste helft van de jaren zeventig en 5,5% in de tweede helft van de jaren tachtig.

⁵ Voor een uitgebreidere beschrijving van de economische relaties tussen Nederland en Duitsland zie W. Suyker, De economische relaties tussen Duitsland en Nederland, CPB Memorandum, 2004, te verschijnen.

⁶ Zie Centraal Planbureau, Wederuitvoer en Nederlandse marktpositie, *Macro Economische Verkenning 2002*, 2001, blz. 139-150.

grensoverschrijdende effect van extra Duitse groei of een Duits expansief begrotingsbeleid niet altijd positief te zijn. Zo kan hogere groei of een hoger tekort in Duitsland tot een hogere rente leiden. De ECB richt zich op prijsstabiliteit in het gehele eurogebied. Duitsland heeft hierbij een groot gewicht. Een sterkere economische ontwikkeling in Duitsland kan, vooral in een gunstige conjuncturele situatie, leiden tot hogere inflatie in Duitsland en dus tot een hogere inflatie in het eurogebied. Dit kan een reactie van de ECB in de hand werken en een hogere korte rente uitlokken.

Het bestedingseffect van een expansief Duits begrotingsbeleid op de Nederlandse economie is gekwantificeerd met behulp van Interlink, het macro-economische model van de OESO, en SAFE, het kwartaalmodel van de Nederlandse economie van het CPB (zie tabel 6.1).⁷ De Duitse overheidsbestedingen zijn in de berekening vanaf het eerste jaar permanent met 1% BBP verhoogd. Deze extra bestedingen verhogen de Duitse productie en invoer. Van deze hogere Duitse invoer profiteren de Nederlandse exporteurs. Ook andere handelspartners van Duitsland kunnen hiervan profiteren, zodat ook daar de productie en bestedingen oplopen. Dit verhoogt de invoer van deze landen, waardoor de Nederlandse uitvoer verder oploopt. Het Nederlandse uitvoervolume is in het eerste jaar 0,9% hoger als gevolg van de Duitse begrotingsmaatregel. De hogere Nederlandse uitvoer vergroot de productie en de winstgevendheid. Hierdoor nemen

Tabel 6.1 Effecten voor Nederland van een verhoging van de Duitse overheidsbestedingen met 1% BBP^a

	Jaar 1	Jaar 2	Jaar 3	Jaar 4
	cumulatieve afwijkingen in %			
Relevante wereldhandel	1,0	0,8	0,2	0,1
Concurrentenprijs (exclusief energie)	0,3	0,7	0,6	0,8
Invoerprijs goederen	0,5	0,9	0,9	1,2
Contractloon marktsector	0,2	0,4	0,7	1,0
Consumentenprijsindex (CPI)	0,1	0,3	0,5	0,8
Bruto binnenlands product (BBP)	0,3	0,3	0,1	0,0
Particuliere consumptie	0,0	0,0	0,1	0,1
Investeringsbedrijven (exclusief woningen)	0,6	0,8	0,2	-0,4
Uitvoer goederen (exclusief energie)	0,9	0,7	0,1	0,0
Werkgelegenheid marktsector	0,1	0,4	0,3	0,1
Arbeidsinkomensquote (niveau)	-0,2	0,1	0,4	0,3
EMU-saldo (niveau, % BBP)	0,1	0,2	0,2	0,1

^a Onder de veronderstelling van geen effect op de rentes en de wisselkoersen, geen effect op het volume van de overheidsbestedingen elders en geen Ricardiaanse effecten op de particuliere consumptie.

⁷ In deze paragraaf wordt niet ingegaan op de drie bekende problemen van discretionair begrotingsbeleid: timing (vaak is pas achteraf goed vast te stellen in welke conjunctuurfase de economie zich bevond), asymmetrie (het is gemakkelijk om de uitgaven te verhogen tijdens laagconjunctuur maar moeilijk om deze verhoging te beëindigen tijdens hoogconjunctuur; als gevolg hiervan kunnen overheidsuitgaven en belastingen trendmatig stijgen) en vertragingen in de uitvoering van het beleid (het kost tijd om stimuleringsmaatregelen te implementeren; daardoor hebben de voorgenomen maatregelen mogelijk pas effect als de conjunctuur al weer gekanteld is en de maatregel dus niet meer nodig is of zelfs onwenselijk).

Wat betekent het excessieve Duitse begrotingstekort voor Nederland?

Het Duitse begrotingstekort is naar verwachting dit jaar opnieuw groter dan 3% BBP, het maximum vastgelegd in het Verdrag van Maastricht (zie ook subparagraaf 2.1.4). Daarmee blijft, volgens het Groei- en Stabiliteitspact, sprake van een excessief tekort. Het huidige ruime Duitse begrotingsbeleid heeft, zoals in subparagraaf 6.1.3 is beschreven, vermoedelijk op korte termijn een positief effect op de Nederlandse economische groei. Dit effect is echter slechts tijdelijk en beperkt. De Duitse regering streeft ernaar om in 2005 het tekort onder de 3% BBP te brengen. Begrotingsdiscipline en beperkte overheidstekorten hebben een gunstig effect op de economische groei op lange termijn.^a Dus is het voortduren van een excessief Duits tekort negatief voor de groei op lange termijn in Duitsland en daarmee in Nederland. Het negatieve effect voor Nederland zou groter zijn als de gebrekkige Duitse begrotingsdiscipline zou worden overgenomen door andere lidstaten. Dat is niet uit te sluiten: regeringen staan voortdurend onder druk om maatregelen te nemen die op korte termijn positief uitwerken, waarbij de lange-termijneffecten onderbelicht blijven.

Voor kleine landen als Nederland is in het algemeen Europese regelgeving, en handhaving van deze regelgeving, van groot belang om hun specifieke belangen te behartigen. Grote lidstaten hebben veel meer mogelijkheden om hun nationale belangen in onderhandelingen tussen de lidstaten van de Europese Unie te verdedigen. In november 2003 kwam de Europese Commissie met voorstellen ter vermindering van de Duitse en Franse excessieve overheidstekorten. Deze voorstellen "rekken" volgens de Europese Centrale Bank "de interpretatieruimte van de regels en procedures tot het uiterste op". De voorstellen werden desondanks niet overgenomen door de Europese Raad van ministers van Financiën. De excessieve-tekortprocedures ten aanzien van Duitsland en Frankrijk werden opgeschort. Deze wijze van uitvoering betekent een verzwakking van het gehele bouwsel van Europese regelgeving.

^aZie onder andere OESO, *The sources of economic growth in OECD countries*, 2003 en IMF, *Fiscal improvement in advanced economies: how long will it last?*, *World Economic Outlook*, mei 2003, www.imf.org.

de investeringen toe. Door de positieve impuls vanuit het buitenland en de positieve doorwerking op de Nederlandse binnenlandse bestedingen is het Nederlandse BBP-volume in het eerste en tweede jaar 0,3% hoger. Het positieve effect van de extra Duitse overheidsbestedingen is echter slechts tijdelijk, omdat er geen invloed vanuit gaat op de potentiële productie. In het vierde jaar is de relevante wereldhandel nog slechts 0,1% hoger. Dit is onvoldoende voor een merkbaar positief effect op het Nederlandse BBP-volume.

De precieze omvang van het effect van extra Duitse overheidsbestedingen op de Nederlandse economie is vanzelfsprekend onzeker. De in de tabel weergegeven effecten geven waarschijnlijk een bovengrens aan. Zo is in de simulatie verondersteld dat de rentes in het eurogebied niet stijgen als gevolg van het expansieve begrotingsbeleid in Duitsland. Het tijdelijke effect in de eerste twee jaar wordt, vanwege minder wereldhandel, negatief voor Nederland indien de geld- en kapitaalmarktrentes in het eurogebied als gevolg van deze begrotingsstimulering met meer dan circa ¾-punt zouden stijgen. Ook wordt in de simulatie verondersteld dat er geen effect is op de eurokoers. Verder kennen de gebruikte modellen geen Ricardiaanse effecten. De hogere Duitse overheidsschuld als gevolg van het expansieve begrotingsbeleid leidt dus niet tot extra Duitse gezinsbesparingen in anticipatie op hogere

belastingen later. Daarmee is er dus geen remmend effect van de hogere overheidsschuld op de Duitse consumptie. Overigens is een sterk Ricardiaans effect twijfelachtig.⁸

6.1.5 Het effect op lange termijn van meer groei in Duitsland

Hoe belangrijk zijn structurele hervormingen van de Duitse economie voor de Nederlandse groeikansen? De structurele groei van de nationale economie wordt uiteindelijk bepaald door de groei van de arbeidsinzet en de arbeidsproductiviteit. Afgezien van conjuncturele fluctuaties wordt de arbeidsinzet nationaal bepaald. Zowel de arbeidsparticipatie als de structurele werkloosheid zijn het resultaat van nationale instituties en beleidskeuzes.⁹ De betekenis van de economische prestatie in andere landen moet dus lopen via de arbeidsproductiviteit.

Van een meer voorspoedige ontwikkeling in Duitsland zijn twee effecten belangrijk. Het eerste effect betreft *ruilvoetwinst*. Als Duitsland door structurele hervormingen productie en inkomen weet op te voeren, zullen invoer- en uitvoerprijzen veranderen. Om de extra productie te kunnen afzetten, moeten Duitse uitvoerprijzen omlaag gaan. Hiervan profiteren Nederlandse afnemers. Omgekeerd zal de Duitse markt in omvang toenemen. Hiervan kunnen Nederlandse leveranciers profiteren door hogere prijzen te berekenen. Kortom, Nederland ziet de invoerprijzen dalen en de uitvoerprijzen stijgen, en boekt derhalve een ruilvoetwinst.

Het tweede effect bestaat uit *kennisoverdracht*. Als de Duitse economie in omvang toeneemt, gaat dat waarschijnlijk gepaard met extra groei van investeringen in kennis. Deze hebben het belangrijke kenmerk dat niet alleen de investeerder maar ook anderen ervan leren. Zo vinden empirische studies dat uitgaven aan onderzoek en ontwikkeling in Duitsland een direct positief effect op de productiviteit in Nederland hebben.¹⁰ Afstand is hierbij van groot belang. De kennisoverdracht of het leereffect wordt kleiner naarmate de afstand tot de plek van investering toeneemt.¹¹ Dus leert Nederland per bestede euro aan onderzoek en ontwikkeling meer van Duitsland dan bijvoorbeeld van de Verenigde Staten.

Om de theoretische voordelen van ruilvoetwinst en kennisoverdracht te kwantificeren is gebruik gemaakt van WorldScan, het internationale algemeen-evenwichtsmodel van het CPB.¹² Dit model laat de onderlinge samenhang tussen markten voor productiefactoren, goederen en diensten in de wereld zien. Twee modelkenmerken zijn hier van belang. Ten eerste zijn goederen en diensten uit verschillende landen of regio's imperfecte substituten, zodat een

⁸ P. Broer, J. Lemmen en J.P. Verbruggen, Minder consumptie door ombuigingen, *Economisch Statistische Berichten*, 2003, blz. 517-519.

⁹ Er is op lange termijn wel een klein effect van de inkomensgroei op het arbeidsaanbod, dat in deze paragraaf wordt verwaarloosd. Er is ook een beperkte invloed van de ruilvoet en de reële rente op de structurele werkloosheid. Zie P. Broer, F. Huizinga en N. Draper, The equilibrium rate of unemployment in the Netherlands, CPB Research Memorandum, no. 156, 1999, www.cpb.nl.

¹⁰ Zie bijvoorbeeld B. Jacobs, R. Nahuis en P. J. G. Tang, Sectoral Productivity Growth and R&D Spillovers in the Netherlands, *De Economist*, vol. 150, 2002, blz. 181-210.

¹¹ Zie W. Keller, Geographic Localization of International Technology Diffusion, *American Economic Review*, vol. 92, 2002, blz. 120-142.

¹² Centraal Planbureau, 1999, *Worldscan, the Core version*, www.cpb.nl.

hogere (werkgelegenheids)groei samengaat met lagere exportprijzen. Ten tweede hebben uitgaven aan onderzoek en ontwikkeling een positief effect op de productiviteit, in eigen land en in naburige landen.¹³

De modelsimulaties sluiten aan bij één van de doelstellingen van Agenda 2010, te weten extra werkgelegenheidsgroei. Gekozen is voor extra groei van 10% ten opzichte van het basisscenario, ongeveer overeenkomstig het verschil in participatiegraad tussen Duitsland en Nederland. Tabel 6.2 laat de simulatie-uitkomsten zien. In de eerste twee kolommen staan de effecten van extra werkgelegenheidsgroei in Duitsland. In de eerste kolom zijn de externe effecten van onderzoek en ontwikkeling buiten beschouwing gelaten, in de tweede juist niet. Het verschil tussen de twee kolommen geeft dus de effecten op Nederland van extra Duitse uitgaven aan onderzoek en ontwikkeling weer.

Tabel 6.2	Lange-termijneffecten op Nederland van 10% extra werkgelegenheidsgroei in Duitsland en de Europese Unie			
	Alleen Duitsland		De hele Europese Unie	
	Zonder O&O ^a	Met O&O	Zonder O&O	Met O&O
	verschil met basispad in %-punt			
Relevante wereldhandel	1,5	1,5	5,8	5,8
Concurrerende exportprijzen	- 0,2	- 0,2	- 0,7	- 0,7
Ruilvoet: ratio van export- en importprijzen	0,2	0,1	0,5	0,3
Reëel inkomen	0,2	0,3	0,6	1,0

Bron: simulaties met WorldScan.

^a O&O = onderzoek en ontwikkeling

De extra groei in Duitsland betekent een grotere afzetmarkt voor Nederland: het relevante wereldhandelsvolume stijgt met zo'n 1,5%. Duitsland is niet alleen een consument, maar ook een producent en concurreert derhalve met Nederland: de uitvoerprijs van Nederlandse concurrenten daalt licht. Duitsland moet genoeg nemen met lagere uitvoerprijzen; Nederland ziet de invoerprijzen omlaag gaan en profiteert hiervan. Ruilvoetwinst betekent initieel een hoger reëel inkomen en ruimere consumptiemogelijkheden. Het leidt ook tot meer besparingen, die deels in Nederland neerslaan, en op termijn resulteren in een hoger reëel inkomen uit extra vermogen. Tabel 6.2 laat het totaaleffect op het reële inkomen zien. Zonder externe effecten van onderzoek en ontwikkeling stijgt het reële inkomen op lange termijn met 0,2%, met deze externe effecten met 0,3%.

Duitsland ziet de werkgelegenheid met 10% toenemen en het reële inkomen op lange termijn met 7,2% stijgen.¹⁴ Het lange-termijneffect daarvan op Nederland is met ongeveer 0,3% van het reële inkomen niet spectaculair. Maar dat is niet zo verwonderlijk. Invoer beslaat

¹³ Zie voor nadere uitwerking en gevoeligheidsanalyse P. Tang en A. Lejour, De structurele doorwerking van de Duitse op de Nederlandse economie, CPB Memorandum, 2004, te verschijnen, www.cpb.nl.

¹⁴ Mede als gevolg van het negatieve ruilvoeteffect in Duitsland stijgt het reële inkomen minder dan de werkgelegenheid.

ongeveer de helft van het nationaal inkomen, en van die invoer komt grofweg een vijfde uit Duitsland. Als vuistregel valt dan te hanteren dat een 1% lagere Duitse uitvoerprijs initieel tot een $(0,5 \times 0,2 \times 1\% =) 0,1\%$ hoger Nederlands reëel inkomen leidt.

De gevolgen voor Nederland zijn veel groter, als niet alleen in Duitsland, maar ook in de rest van de Europese Unie de werkgelegenheid verbetert. Daarvoor is noodzakelijk dat niet alleen Duitsland maar ook landen als Frankrijk en Italië hervormingen doorvoeren, bijvoorbeeld om de sociale zekerheid betaalbaar te houden en/of de Lissabon-doelstellingen te realiseren. De derde en vierde kolom van Tabel 6.1.2 bevatten de gesimuleerde gevolgen van een extra werkgelegenheidstoename in de hele Europese Unie met 10%, waardoor het inkomen in de Europese Unie met 7,6% toeneemt. Bij deze extra Europese werkgelegenheid neemt de relevante wereldhandel met meer dan 5% extra toe en valt de concurrerende uitvoerprijs bijna 1% lager uit. Het Nederlandse reële inkomen komt dan 1% hoger uit.

Natuurlijk zijn deze modeluitkomsten met onzekerheid omgeven. Er zijn vele aannames over parameters en relaties die bepalend zijn voor de uitkomsten. Dat betekent dat een kleinere of grotere doorwerking niet uit te sluiten valt. Zo houden de simulaties geen rekening met directe buitenlandse investeringen, die de landen over en weer plegen. Overigens zijn de onderlinge directe buitenlandse investeringen tussen Duitsland en Nederland beperkt in vergelijking met investeringen van en in de Verenigde Staten.¹⁵

Al met al blijkt duidelijk dat binnenlandse factoren cruciaal zijn voor de Nederlandse economische ontwikkeling op langere termijn. Tegelijk is de economische toekomst van Nederland op lange termijn wel verbonden met die van andere landen. Hieraan levert de productiviteitswinst via buitenlandse uitgaven aan onderzoek en ontwikkeling een belangrijke bijdrage. In zoverre buitenlandse investeerders niet met die winst rekening houden, pleiten de simulatieresultaten in eerste aanleg voor een Europese coördinatie: Europese subsidie voor en/of aanbesteding van onderzoek en ontwikkeling zijn manieren om met grensoverschrijdende externe effecten rekening te houden. Natuurlijk moet worden voorkomen dat marktfalen wordt ingeruild voor overheidsfalen.¹⁶

¹⁵ Zie W. Suyker, De economische relaties tussen Duitsland en Nederland, CPB Memorandum, 2004, te verschijnen, www.cpb.nl.

¹⁶ Zie bijvoorbeeld CPB, Het Vijfde Kaderprogramma voor R&D van de Europese Unie, CPB Werkdocument 111, 1999, www.cpb.nl.

6.2 Afschaffing fiscale facilitatie van prepensioenen: effect op het arbeidsaanbod

Door de afschaffing van de fiscale facilitatie van prepensioenen hoopt het kabinet ouderen te bewegen langer door te werken. Als de sociale partners besluiten het collectieve prepensioenen af te schaffen, zal het effect op de arbeidsparticipatie van ouderen aanzienlijk kunnen zijn, vooral als tevens ontwikkelingsmogelijkheden via andere gefaciliteerde spaarvormen worden geblokkeerd. Als daarentegen verplicht prepensioenen gecontinueerd wordt zal het gespaarde pensioenvermogen te weinig afnemen om de arbeidsparticipatie aanmerkelijk te vergroten. Het tijdstip van uittreden is gevoeliger voor de feitelijke netto opbrengst van later uittreden dan voor veranderingen in het beschikbare pensioenvermogen. De omzetting van VUT-regelingen naar prepensioenregelingen leidt tot een sterke verhoging van de prijs van vrije tijd; dit heeft een sterk opwaarts effect op de arbeidsparticipatie van ouderen. Toestaan van combinaties van werken en prepensioenen kan het arbeidsaanbod van ouderen verder verhogen.

6.2.1 VUT- en prepensioenregelingen

Eind jaren zeventig van de vorige eeuw zijn, bij een zeer ruime arbeidsmarkt, op grote schaal regelingen ingevoerd voor vervroegd uittreden van werknemers, de zogenaamde VUT-regelingen. Banen die bezet werden door oudere werknemers moesten zo beschikbaar komen voor jonge werklozen. De VUT-uitkeringen werden (en worden) bekostigd middels een omslagstelsel: de werkenden betalen via hun ingehouden VUT-premies voor de uitkeringen van degenen die vervroegd zijn uitgetreden. De VUT-regelingen zijn financieel zo aantrekkelijk¹⁷ dat veel VUT-gerechtigden uittreden op het vroegst mogelijke moment, dat wil zeggen rond hun 60-ste jaar.

De VUT-regelingen dreigden aan hun eigen succes ten onder te gaan: ze werden te duur. Met het aantrekken van de arbeidsmarkt verdween ook de belangrijkste reden om vervroegd uittreden zo sterk te stimuleren. Sinds het midden van de jaren negentig worden VUT-regelingen grotendeels omgezet in zogenaamde prepensioenregelingen. Ultimo 2002 gold (of ging na een overgangsregeling gelden) een prepensioenregeling voor 83% van de werknemers die onder een cao vallen¹⁸, en nog slechts 8% kent alleen een VUT-regeling. In 2002 ontvingen naar schatting 130 000 personen een VUT-uitkering, en 76 000 personen een prepensioenuitkering. Pas rond 2020 zullen naar verwachting de laatste VUT-elementen uit prepensioenregelingen verdwenen zijn.

¹⁷ De impliciete belasting op doorwerken is vrijwel 100%, zie A. Kapteyn en K. de Vos, Social security and retirement in the Netherlands, in J. Gruber and D.A. Wise (eds), *Social security and retirement around the world*, Chicago University Press, 1999, blz. 269-304. Anders gezegd: door met VUT te gaan lijdt men nagenoeg geen inkomensverlies. Belangrijk in dit verband is dat onder de VUT-regelingen de opbouw voor het ouderdomspensioen gewoon doorloopt.

¹⁸ Arbeidsinspectie, Najaarsrapportage CAO-afspraken 2003, oktober 2003, blz. 37.

Prepensioenvoorzieningen worden niet langer gefinancierd op omslagbasis, maar zijn, net als het ouderdomspensioen, gebaseerd op kapitaaldekking. Hierbij sparen werknemers via hun pensioenpremies voor hun eigen prepensioenvoorziening. Anders dan bij de VUT-regelingen wordt tijdens prepensioenjaren doorgaans geen ouderdomspensioen meer opgebouwd¹⁹. Ook is de spilleeftijd, dat wil zeggen de leeftijd waarop men een volledige prepensioenvoorziening bij elkaar gespaard kan hebben, gemiddeld met een jaar verhoogd²⁰. Doorwerken na de spilleeftijd is onder de nieuwe prepensioenregelingen financieel veel gunstiger²¹ dan bij de oude VUT-regelingen. De (geleidelijke) overgang van VUT- naar prepensioenuitkeringen zal daarom gepaard gaan met een verhoging van de uittredingsleeftijd. Ook zonder nader beleid zal het aantal vroeggepensioneerden daardoor belangrijk kunnen afnemen.

Met het oog op de toekomstige vergrijzingsproblematiek streeft het kabinet naar verdere verhoging van de arbeidsparticipatie van ouderen. Deze doelstelling vormt onderdeel van de zogenaamde Lissabon-agenda²² van de Europese Unie. Het kabinet heeft dan ook aangekondigd de fiscale facilitering van sparen voor vervroegde uittreding te zullen beëindigen. (Hoofdlijnenakkoord plus Aanvullend Pakket, augustus 2003). Tijdens het Najaarsoverleg 2003 met de sociale partners is nadere besluitvorming uitgesteld tot uiterlijk april 2004; de invoeringsdatum van de beoogde maatregel is daarbij uitgesteld van 1 januari 2005 tot 1 januari 2006. Dit hoofdstuk bespreekt de effectiviteit van de voorgenomen maatregel.

6.2.2 Fiscale facilitering van sparen voor het prepensioen

Pensioenbesparingen vallen onder een gunstig fiscaal regime; de opbouw van een eigen (pre)pensioenvoorziening, in aanvulling op de publiek gefinancierde AOW, wordt zo van overheidswege gefacilieerd. Het prepensioenvermogen is vrijgesteld van vermogensrendementsheffing, en op premies en uitkeringen is de zogenaamde omkeerregel van toepassing. Deze regel houdt in dat belasting- en premieheffing wordt uitgesteld tot het moment waarop het prepensioen wordt uitgekeerd. De ingelegde prepensioenpremies zijn vrijgesteld van belasting- en premieheffing (ze vormen dus een aftrekpost). Omdat het tarief waartegen de uitkeringen belast worden gemiddeld ruim 10%-punt lager²³ is dan het tarief waartegen de premies kunnen worden afgetrokken, ontstaat voor de werknemer een voordeel.

¹⁹ De bestaande fiscale regelgeving staat dit overigens, net als bij de VUT, nog wel toe. Het voorliggende kabinetsvoorstel zal deze mogelijkheid waarschijnlijk blokkeren: men kan dan niet langer fiscaal gefacilieerd ouderdomspensioen opbouwen als men een VUT- of prepensioenuitkering geniet.

²⁰ Arbeidsinspectie, Najaarsrapportage CAO-afspraken 2003, oktober 2003, blz. 39.

²¹ Bij doorwerken wordt de prepensioenvoorziening in principe actuarieel neutraal herberekend. Daarnaast impliceert de gehanteerde doorsneepremie voor het ouderdomspensioen dat ouderen relatief goedkoop pensioenrechten opbouwen. Dit betekent een impliciete subsidie op doorwerken in de orde van 20% van het loon.

²² Streefwaarde voor de netto arbeidsparticipatie van 55-64 jarigen in 2010 is 50%; feitelijke participatie in 2002 is 39%.

²³ Het gemiddelde tarief waartegen prepensioen- en VUT-premies worden afgetrokken, bedraagt ruim 40%; het gemiddelde tarief waartegen prepensioen- en VUT-uitkeringen belast worden, bedraagt 30% (eigen tellingen op het microbestand van het Inkomenspanelonderzoek van het CBS). Bij sparen voor het ouderdomspensioen is het voordeel groter omdat men vanaf de leeftijd van 65 jaar geen AOW-premie en geen premies werknemersverzekeringen meer betaalt; het tarief waartegen de uitkeringen belast worden, is daardoor lager.

De omvang van het totale voordeel verschilt per werknemer. Onder enkele vereenvoudigende aannames kan becijferd worden dat een kwart van de opbouw van een volledige prepensioenvoorziening (gedurende een periode van 40 jaar) beschouwd kan worden als een overheidssubsidie²⁴. Afschaffen van de fiscale facilitiëring van prepensioen betekent *grosso modo* dat werknemers na aftrek van belastingen en premies met dezelfde inleg een kwart minder prepensioenvermogen (en dus een kwart lagere netto prepensioenuitkering) opbouwen. Iemand die op de spijleeftijd van 61 jaar uittreedt, overbrugt met zijn prepensioenuitkering vier jaren tot, op 65 jarige leeftijd, zijn ouderdomspensioen ingaat. Van deze vier jaar kan één jaar op het conto van de fiscale facilitiëring geschreven worden.

Prepensioenaanspraken worden opgebouwd door het verrichten van arbeid in loondienst. De arbeidsbeloning van de werknemer bestaat uit twee componenten: loon dat direct wordt uitbetaald (hierna: het *huidige* loon), en loon dat wordt ingehouden en apart gezet ten behoeve van pensioenopbouw (hierna: het *uitgestelde* loon). Het ambitieniveau van de pensioenopbouw, en daarmee de verdeling van de loonruimte over de twee componenten van het loon, wordt centraal bepaald in het arbeidsvoorwaardenoverleg. Uitkomsten van het overleg zijn bindend voor alle werkgevers en werknemers in de betrokken onderneming of bedrijfstak. Voor de individuele werknemer heeft de overeengekomen pensioenopbouw het karakter van gedwongen besparingen. De fiscale facilitiëring van (pre)pensioenopbouw is *de facto* een subsidie op arbeid die gebonden is aan het uitgestelde loon. Immers, het gedeelte van het loon dat niet direct wordt uitgekeerd wordt onder een lager tarief belast. De *totale* netto koopkracht, over de gehele levensloop bezien, die men verwerft door te werken is hierdoor hoger dan zonder fiscale facilitiëring het geval zou zijn. Afschaffen van de fiscale facilitiëring staat daarom gelijk aan een lastenverzwaring op arbeid: voor dezelfde arbeidsinspanning verkrijgt men een lagere beloning in termen van de totale netto koopkracht die men daarmee verwerft. Voor de huidige prepensioenbesparingen (exclusief VUT-regelingen) kan deze lastenverzwaring becijferd worden op ongeveer 0,4% van de bruto-loonsom²⁵.

Een vermindering van de netto beloning voor arbeid leidt *in het algemeen* tot een vermindering van het arbeidsaanbod. Zo leidt een 1%-punt hogere pensioenpremie, waartegenover geen extra opbouw staat, op middellange termijn tot een afname van de werkgelegenheid en het BBP met 0,2%-punt²⁶. Tegenover dit directe effect op het arbeidsaanbod staat de extra opbrengst voor de staatskas als gevolg van het vervallen van de fiscale subsidie op prepensioensparen. Deze kan bijvoorbeeld worden aangewend om de overheidsschuld te verminderen. Het lange-termijneffect van een verminderde staatsschuld moet dan worden afgewogen tegen het directe effect op het arbeidsaanbod. Gegeven de wens tot vermindering van de staatsschuld is de vraag relevant of een lastenverzwaring die aangrijpt bij de prepensioenopbouw gunstiger of

²⁴ Voor details zie: CPB, Afschaffing fiscale facilitiëring van prepensioensparen, CPB memorandum 76, oktober 2003, blz.6.

²⁵ Zie: CPB, Afschaffing fiscale facilitiëring van prepensioensparen, CPB memorandum 76, oktober 2003, blz.6.

²⁶ C. van Ewijk en M.E.A.J. van de Ven, 'Zekerheid in het geding', CPB document 47, januari 2004, blz. 51.

ongunstiger uitpakt voor het arbeidsaanbod dan een alternatieve lastenverzwaring op arbeid. De rest van dit hoofdstuk analyseert daarom het effect van afschaffing van de fiscale faciëring van prepensioenopbouw, *wanneer de baten daarvan geheel worden teruggegeven in de vorm van een algemene lastenverlichting op arbeid.*

6.2.3 Drie scenario's

Prepensioenvoorzieningen zijn collectieve regelingen die worden overeengekomen in het arbeidsvoorwaardenoverleg tussen werknemers en werkgevers. Afschaffing van de fiscale faciëring noopt daarom primair de sociale partners tot een reactie. Een verandering van het fiscale regime vergt een heroverweging van de verdeling van de loonruimte over huidig loon en uitgesteld loon: wat wordt in de nieuwe situatie het ambitieniveau van de prepensioenopbouw? Welk deel van de totale arbeidsbeloning wordt hiervoor opzij gezet?

In het vervolg worden drie²⁷ scenario's voor de uitkomsten van het arbeidsvoorwaardenoverleg onderscheiden: *repareren*, *accepteren* en *afschaffen*. Onder elk van deze scenario's wordt het lange-termijneffect op het arbeidsaanbod besproken.

Repareren

In het *reparatiescenario* blijft het oorspronkelijke ambitieniveau van de prepensioenopbouw gehandhaafd. Omdat de afschaffing van de fiscale faciëring *ceteris paribus* tot een kwart lagere prepensioenvoorziening leidt moet de prepensioenpremie omhoog: een groter deel van het inkomen moet opzij gezet worden voor deze toekomstvoorziening. De *balanced budget* veronderstelling impliceert dat de lastenverlichting op huidige arbeid hiervoor precies de benodigde ruimte biedt²⁸. Waar de overheid via het fiscale instrumentarium de subsidie op uitgesteld loon verschuift naar een lastenverlichting op huidig loon, kunnen sociale partners hetzelfde bedrag in de vorm van verhoogde premies weer terugschuiven naar uitgesteld loon. Per saldo blijft alles dan bij het oude: de prepensioenopbouw blijft intact, en het huidige (netto) loon blijft op hetzelfde niveau. Er is dan ook geen reden voor een reactie van het arbeidsaanbod. De opzet van de overheid wordt volledig geneutraliseerd door de reactie van de sociale partners.

²⁷ Een vierde mogelijkheid wordt hier genegeerd, zonder daarmee te willen zeggen dat deze onmogelijk of onwaarschijnlijk is: de lastenverlichting op huidig loon wordt geïncasseerd, de lastenverzwaring op toekomstig loon wordt ontweken. Bijvoorbeeld door prepensioenopbouw te verslepen naar nog niet benutte ruimte voor de opbouw van ouderdoms- en nabestaandenpensioen (waarvoor de fiscale faciëring wél van kracht blijft). Het pensioenfonds kan vervolgens al vóór het 65e levensjaar tot uitkering overgaan (waarbij de gehele voorziening actuariael wordt herberekend). Een dergelijke variant is strijdig met de *balanced budget* veronderstelling. Ze zal waarschijnlijk ook leiden tot compenserende maatregelen in de fiscale sfeer om dit soort ontsnappingsroutes af te sluiten. Zo behelst het kabinetsvoorstel al een inperking van de ruimte voor ouderdomspensioenopbouw tot maximaal 70% van het eindloon op 65 jarige leeftijd.

²⁸ Dit is een enigszins theoretische invulling van de *ex ante balanced budget* veronderstelling. In de praktijk zal dit niet voor alle werknemers individueel kunnen opgaan.

Accepteren

In het *acceptatiescenario* wordt de fiscale verschuiving geaccepteerd. De verdeling tussen huidig loon en uitgesteld loon wordt niet collectief aangepast. Er verandert nu wel iets. Werknemers beschikken over een hoger huidig netto loon, en bouwen een lagere collectieve prepensioenvoorziening op. Hoe reageren zij daarop? Deze subparagraaf geeft een korte kwalitatieve schets²⁹; in de volgende paragraaf wordt deze verder uitgewerkt. Werknemers kunnen *meer, minder of juist evenveel* willen reserveren voor hun prepensioenvoorziening dan collectief is overeengekomen. De werknemer die *meer* wil reserveren zal in de uitgangssituatie zelfstandig bijsparen uit zijn huidige loon. Na afschaffing van de fiscale facilitiëring zal hij deze vrije besparingen vergroten om de nu tekortschietende collectieve prepensioenopbouw aan te vullen. Gemiddeld stelt zijn toegenomen huidig inkomen hem precies in staat zijn vroegere positie te herstellen; voor deze werknemer verandert er wederom niets³⁰. De opzet van de overheid wordt nu volledig geneutraliseerd door toenemende vrije besparingen van de werknemer.

Voor werknemers die in de uitgangssituatie *minder of juist evenveel* wilden sparen is de verdeling tussen huidig loon en uitgesteld loon na afschaffing van de fiscale facilitiëring niet (langer) optimaal³¹. Zij zullen hun vrije besparingen niet, of slechts gedeeltelijk aanpassen om de afgenomen collectieve prepensioenopbouw aan te vullen. Voor deze werknemers verandert er dus wel iets: zij kunnen genieten van een hoger huidig consumptieniveau, en zullen straks beschikken over een lagere prepensioenvoorziening. Als jongere ervaren zij een hogere netto effectieve arbeidsbeloning (de lastenverlichting op het huidige loon weegt voor hen zwaarder dan de afname van prepensioenopbouw). Onder de (gebruikelijke) veronderstelling dat gemiddeld het substitutie-effect overheerst zal hun arbeidsaanbod toenemen. Als ouderen beschikken zij te zijner tijd over een kleiner opgebouwd prepensioenvermogen, en zij kunnen zich dan minder gemakkelijk veroorloven vervroegd uit te treden.

Afschaffen

Wanneer de fiscale facilitiëring van prepensioensparen wordt afgeschaft verdwijnt een belangrijke reden voor collectief prepensioensparen: er kan nu immers geen fiscale subsidie meer verzilverd worden door een deel van de loonruimte te bestemmen voor collectieve prepensioenopbouw. Een optie voor de sociale partners is dan om maar helemaal af te zien van

²⁹ Zie ook: CPB, Afschaffing fiscale facilitiëring van prepensioensparen, CPB memorandum 76, oktober 2003, blz. 8-12.

³⁰ Omdat de werknemer zelf bijspaat, heeft de fiscale subsidie op het gedwongen deel van zijn besparingen het karakter van een lump sum; aan de marge wordt de spaarbeslissing niet beïnvloed. Omdat de totale arbeidsbeloning (huidig plus uitgesteld loon) evenmin verandert, zal ook de arbeidsaanbodbeslissing dezelfde zijn. Hierbij is wel de veronderstelling nodig dat de werknemer op zijn private pensioenreservering hetzelfde rendement behaalt als het pensioenfonds.

³¹ Het wegvallen van de fiscale subsidie verlaagt het rendement op uitgesteld loon. Ook de werknemer die juist in evenwicht was, heeft nu een te hoog spaarniveau in relatie tot dit lagere rendement. Hij zal zijn besparingen daarom terugbrengen.

collectief prepensioensparen³². De verdeling tussen huidig loon en uitgesteld loon verschuift dan radicaal: de gehele loonruimte wordt uitgekeerd als huidig loon, en werknemers moeten, als ze dat wensen, geheel zelfstandig voor een prepensioenvoorziening sparen.

Alle werknemers kunnen in dit scenario geheel vrij kiezen welk deel van hun inkomen ze in eigen beheer willen reserveren voor een prepensioenvoorziening. Men mag aannemen dat dit zal leiden tot een verdere vermindering van de prepensioenopbouw. Immers degenen die onder het voorgaande scenario nog steeds gedwongen werden collectief meer te sparen dan ze zelfstandig zouden doen kunnen nu hun prepensioenbesparingen verder terugbrengen. Het arbeidsaanbodeffect van het voorgaande scenario wordt hierdoor verder versterkt.

6.2.4 Inkomens- en prijseffecten

De beslissing om uit te treden of door te werken wordt genomen door de individuele werknemer. In deze paragraaf bekijken wij zijn gedragsreactie onder de drie scenario's van de voorgaande paragraaf. In paragraaf 6.2.1 is reeds aangegeven dat het aantal vroeggepensioneerden nog belangrijk zal kunnen teruglopen als gevolg van de overgang van omslaggefinancierde VUT-regelingen naar kapitaalgedekte prepensioenregelingen. Om dit effect niet te vermengen met de analyse van het effect van de voorgenomen afschaffing van de fiscale facilitatie wordt als vertrekpunt de situatie genomen waarin VUT-regelingen volledig zijn omgezet in prepensioenregelingen. Daarbij zal tevens worden verondersteld dat prepensioenuitkeringen actuariael neutraal worden herberekend bij eerder of later uittreden dan de spilleeftijd³³. Veel pensioenfondsen kennen tegenwoordig de mogelijkheid het ouderdomspensioen te laten ingaan vóór het 65^e levensjaar, zodat ook dat als financieringsbron kan dienen voor vervroegde uittreding. Deze situatie vormt de achtergrond van de navolgende discussie.

In tabel 6.3 zijn enkele netto-inkomenspaden weergegeven voor een alleenstaande en een alleenverdiener met een modaal inkomen onder verschillende (pre)pensioenopbouw, en bij verschillende uittredingsmomenten. De tabel beschrijft de uitgangssituatie in 2004, dus *inclusief* fiscale facilitatie (uitkeringen zijn belast). Er is voorts verondersteld dat de bruto (pre)pensioenuitkering zodanig wordt ingesteld dat het netto inkomen zo veel mogelijk wordt gelijkgetrokken vanaf het moment van uittreden. De pensioenopbouw stopt op het moment van uittreden. De tabel geeft inzicht in het inkomensoffer dat de werknemer brengt door vervroegd uit te treden. Dat offer bestaat uit de gedeerde arbeidsinkomsten plus de gemiste ouderdomspensioenopbouw.

³² Een andere reden voor collectief prepensioensparen is verzekeren tegen het risico van vroegtijdige uitval uit het arbeidsproces. Wie daarin als oudere niet langer mee kan komen kan vervroegd uittreden zonder afhankelijk te zijn van (de toegankelijkheid van) publiek gefinancierde sociale zekerheidsregelingen.

³³ De nu nog vigerende overgangsregelingen bevatten veelal actuariael niet-neutrale elementen. Ook blijft de door pensioenfondsen gehanteerde doorsneepremie een niet-neutraal element; ouderen betalen daardoor te weinig premie voor de pensioenaanspraken die zij verwerven bij doorwerken.

Tabel 6.3 Maximaal geëgaliseerde netto-inkomenspaden na uittreding; alleenstaande en alleenverdiener met modaal inkomen^a, 2004				
Spilleeftijd	61	61	62	65
Uitredingsleeftijd	65	61	61	61
	euro			
Alleenstaande				
60 Jaar	20 124	20 124	20 124	20 124
61 Jaar	20 124	15 472	14 517	7 246
62-64 Jaar	20 365	15 472	14 517	7 246
Vanaf 65 jaar (met AOW)	21 709	15 472	14 517	14 131
Alleenverdiener				
60 Jaar	21 953	21 953	21 953	21 953
61 Jaar	21 953	19 165	18 210	8 504
62-64 Jaar	22 194	19 165	18 210	8 504
Vanaf 65 jaar (met AOW)	25 461	19 165	18 210	18 723
^a Bruto inkomen 29 500 euro; franchise 12 500 euro; AOW 11 582 euro (alleenstaande) of 15 920 euro (alleenverdiener); opbouw 70% vanaf spilleeftijd; actuariel fair; reëel rendement pensioenfonds 4%, uitkeringen fiscaal belast.				

Een vergelijking van de eerste twee kolommen van tabel 6.3 laat zien, dat uittreden op 61-jarige leeftijd een fors financieel offer betekent: na het 65^e levensjaar ruim 6 000 euro per jaar, daarvoor 5 000 euro voor een alleenstaande en 3 000 euro voor een alleenverdiener. Voor die prijs wordt vier jaar extra vrije tijd gekocht³⁴. De derde kolom illustreert de situatie waarbij de opgebouwde prepensioenvoorziening een kwart kleiner is: ze voorziet slechts in een volledige uitkering vanaf het 62^e levensjaar. Als desondanks op de leeftijd van 61 jaar wordt uitgetreden bedraagt het extra verlies aan netto inkomen levenslang ruim 950 euro per jaar. De laatste kolom laat zien wat het extra verlies is wanneer er in het geheel geen prepensioenvoorziening is opgebouwd: in de prepensioenjaren ruim 8 000 euro per jaar voor een alleenstaande en ruim 10 500 euro voor een alleenverdiener³⁵.

In aanvulling op het opgebouwde pensioenvermogen beschikken ouderen ook over eigen vermogen dat kan worden aangesproken om het inkomensoffer van vervroegd uittreden te compenseren. Volgens de Vermogensstatistiek van het CBS bedroeg in 2000 het mediane vermogen van 55-64-jarigen 84 000 euro (inclusief eigen woning, exclusief pensioenen, lijfrentes, kapitaalverzekeringen, geld, sieraden, en duurzame consumptiegoederen). Dat bedrag ligt in dezelfde orde van grootte als vier modale netto jaarlonen. De inkomenssituatie wordt

³⁴ De contante waarde van deze levenslange stroom van inkomstendering is de effectieve loonvoet voor vier jaar doorwerken. Het verschil tussen de alleenstaande en de alleenverdiener komt grotendeels voort uit het verschil in AOW.

³⁵ Er kan niet genoeg ouderdomspensioen naar voren gehaald worden om het inkomen te egaliseren. De jaarlijkse variatie van de ouderdomspensioenuitkering mag niet te groot zijn. In het bijzonder mag (pensioenuitkering + bedrag gehuwden AOW) over de *gehele* uitkeringsduur slechts variëren zodanig dat de laagste waarde niet kleiner is dan 75% van de hoogste waarde (bron: ministerie van Financiën). Het inkomensverlies wordt slechts ongeveer 700 euro per jaar kleiner voor elk jaar dat de werknemer later met prepensioen gaat. In alle gevallen blijft het extra inkomensverlies in de prepensioenjaren dus groot als er in het geheel geen prepensioenvoorziening is opgebouwd.

verder bepaald door de eventuele aanwezigheid van een tweede inkomen in het huishouden³⁶, en de mogelijkheid een deel van de vrije tijd productief te besteden. Dat laatste kan in de vorm van informele betaalde arbeid, of als huishoudelijke productie (kostenbesparing).

In tabel 6.3 is verondersteld dat een volledige pensioenvoorziening is opgebouwd tot 70% van het eindloon vanaf de spilleeftijd. In veel gevallen zijn de opgebouwde pensioenrechten echter lager; het werkelijke inkomensbeeld is dan ongunstiger. Wat voorts een rol kan spelen is dat de huishoudenskosten fors kunnen teruglopen bij oudere werknemers: studie- en onderhoudskosten van kinderen vallen weg, de hypotheek is (gedeeltelijk) afbetaald, men kan eventueel met een kleinere auto en een kleinere woning toe. Daardoor kan ook met een lager inkomen het welstandsniveau op peil blijven.

Een belangrijk element in de inschatting van het effect van een versoering van het prepensioenregime is de gevoeligheid van oudere werknemers voor inkomensprikkels. In de economische theorie worden twee prikkels onderscheiden: een *inkomenseffect* en een *prijseffect*. Het inkomenseffect betreft de mate waarin het arbeidsaanbod reageert op een wijziging in het welvaartsniveau *bij gegeven loonniveau*. Het prijseffect (ook wel substitutie-effect genoemd) betreft de mate waarin het arbeidsaanbod reageert op een verandering van het loonniveau *bij gegeven welvaartsniveau*. De empirische literatuur geeft aan dat de prijsgevoeligheid groter is dan de inkomensgevoeligheid, én dat de inkomensgevoeligheid erg klein is³⁷. Voor de uittredingsbeslissing is het effectieve niveau van het loon bij doorwerken kennelijk belangrijker dan het welvaartsniveau (de omvang van het aanwezige vermogen).

Inkomenseffect

In lijn met de empirisch gevonden zeer lage inkomenselasticiteit zou men moeten concluderen tot een relatief gering effect op het uittredingsgedrag van een verminderde opbouw van prepensioenvermogen. Deze conclusie is echter niet plausibel bij grote vermogensschokken. Immers, men kan zich geen langdurig *sabbatical* veroorloven als de financiële ruimte

³⁶ Voor tweeverdieners is de achteruitgang in het huishoudinkomen groter dan in tabel 6.3 omdat voor beide partners de AOW-uitkering aanzienlijk lager is dan de franchise.

³⁷Zie voor Nederland het overzicht in: E.L.W. Jongen en D.J. van Vuuren, De economische gevolgen van beleid. In: N. van Nimwegen en I. Esveldt (eds), *Bevolkingsvraagstukken in Nederland anno 2003*, WPRB Rapport No. 65, NIDI, 2003, Den Haag.

Zie ook: R. L. Lumsdaine en O.S. Mitchell, New developments in the economic analysis of retirement. In: O.C. Ashenfelter en D. Card, *Handbook of Labor Economics*, Vol. 3. Elsevier Science, 1999, blz. 3261-3307,

S. Chan en A.H. Stevens, What you don't know can't help you: pension knowledge and retirement decision making, NBER Working Paper, no. 10185, 2003,

A.A. Samwick, New evidence on pensions, social security, and the timing of retirement, *Journal of Public Economics* 70, 1998, blz. 207-236,

C. Coile en J. Gruber, Social security and retirement., NBER Working Paper, no. 7830, 2000,

A. B. Krueger en J.-S. Pischke, The effect of Social Security on labor supply: a cohort analysis of the Notch generation, *Journal of Labor Economics* 10, 1992, blz. 412-437,

B. Berkel en A. Börsch-Supan, Pension reform in Germany: the impact on retirement decisions, NBER Working Paper, no. 9913, 2003.

(pensioenvermogen plus vrij vermogen) daarvoor tekort schiet. Bij lage inkomens- en vermogensposities moet daarom rekening gehouden worden met een (veel) grotere inkomensgevoeligheid. Dat maakt het inschatten van de meest waarschijnlijke gevolgen van versobering van de prepensioenopbouw lastig. Op basis van de gegevens in tabel 6.3 valt de volgende analyse te maken.

Onder zuivere prepensioenregelingen is vervroegd uittreden duur: het gaat immers gepaard met een substantieel verlies aan inkomsten. De groep die hiertoe besluit kan zich dit kennelijk financieel permitteren, óf heeft een zodanig grote weerstand tegen werken ontwikkeld dat doorgaan met werken hoe dan ook geen optie is, bijvoorbeeld als gevolg van gezondheidsproblemen. Voor de laatste groep is de financiële prikkel niet doorslaggevend. Als het opgebouwde vermogen tekort schiet zullen deze werknemers een uitweg zoeken bij andere uittredingsroutes (WAO, WW, ABW, ziekmelding). Voor de groep die uitreedt omdat men zich dit financieel kan permitteren (de midden- en hogere inkomens/vermogens) is het niet waarschijnlijk dat dit *als regel* zal leiden tot situaties waarin men na uittreden in het geheel geen financiële speelruimte meer heeft. Het is immers waarschijnlijker dat men in dat geval zou hebben besloten om minder vrije tijd te kopen (dus later uit te treden). In de evenwichtssituatie zal ook voor deze groep de lage inkomenselasticiteit maatgevend zijn. Een beperkte extra aanslag op de financiële positie zal dan weinig effect hebben op het uittredingsgedrag. Pas bij relatief grote vermogensschokken kan een effect van enige betekenis optreden.

Doortrekken van deze redenering naar de scenario's die aan het eind van de vorige paragraaf zijn geschetst resulteert in het volgende beeld. In het scenario '*repareren*' zal geen enkel effect optreden; de discussie kan daarom beperkt worden tot de scenario's '*accepteren*' en '*afschaffen*'. In het scenario '*accepteren*' verliest men grofweg één jaar prepensioenopbouw. Voor degenen die mét fiscale facilitiëring al kozen voor uittreden op 61-jarige leeftijd is het verschil tussen de tweede en de derde kolom van tabel 6.3 illustratief voor de achteruitgang van het inkomen. Daarbij geldt de kanttekening dat het verlies waarschijnlijk kleiner is omdat de verminderde prepensioenopbouw gedeeltelijk gecompenseerd zal worden door een toename van de vrije besparingen³⁸. De afname van de bestedingsmogelijkheden ná uittreding is navenant kleiner. Per saldo zal in dit scenario sprake zijn van een relatief beperkte schok in de netto inkomenspositie van de werknemer die voor de uittredingsbeslissing staat. Op basis van de beschikbare empirie mag hiervan slechts een zeer beperkt effect op zijn beslissing verwacht worden.

³⁸ De literatuur is niet eenstemmig over de omvang van het effect. Een recente studie is: O.P. Attanasio en S. Rohwedder, Pension Wealth and Household Saving: Evidence from Pension Reform in the United Kingdom. *American Economic Review*, 93, 2003, blz. 1499-1521. Hierin wordt gevonden dat 54-64 jarigen 77% van een verlies aan collectieve pensioenopbouw compenseren met extra eigen besparingen, 43-53 jarigen 65%, 32-42 jarigen 55% en 20-31 jarigen 0%.

In het scenario ‘*afschaffen*’ is de vermogensschok ongeveer vier maal zo groot; het verschil tussen de tweede en de laatste kolom van tabel 6.3 illustreert het effect op het inkomen na uittreden. Ook hier dient weer een correctie plaats te vinden voor de toename van de vrije besparingen. Een deel van de uittreeders zal zich een dergelijke omvangrijke extra inkomensachteruitgang, die zich met name concentreert in de prepensioenjaren, financieel niet kunnen of willen permitteren. Het valt daarom te verwachten dat het effect op het arbeidsaanbod belangrijk groter zal zijn dan vier maal het effect in het scenario ‘*accepteren*’.

In beide scenario’s zal het effect op de uittredingsbeslissing groter zijn wanneer de mogelijkheid geheel wordt afgesloten om ouderdomspensioen in te zetten voor vervroegd uittreden. De vermogensschok kan dan in mindere mate uitgesmeerd worden over de rest van het leven, zodat deze grotendeels moet worden opgevangen in de prepensioenperiode zelf. Vooral in het scenario ‘*afschaffen*’ zal de inkomensachteruitgang dan dusdanig groot zijn dat velen zullen besluiten langer door te werken. Reparatie door sociale partners kan worden bestreden door de desbetreffende elementen van de pensioenovereenkomst niet langer algemeen verplicht te stellen. Dergelijke beleidsopties staan overigens haaks op de gedachte dat mensen meer spaarvoorzieningen moeten creëren zodat ze zelf verantwoordelijkheid kunnen dragen voor het opvangen van inkomensschokken tijdens hun leven.

Prijseffect

In de empirische literatuur wordt een ruime variatie van prijsgevoeligheden van het arbeidsaanbod aangetroffen. Vrouwen blijken prijsgevoeliger dan mannen, en ook andere factoren zoals leeftijd en plaats in het huishouden kunnen hier een rol spelen. De prijsgevoeligheid is gemiddeld groter dan de inkomensgevoeligheid. Een budgetneutrale afschaffing van de fiscale facilitatie van prepensioensparen heeft alleen een indirect effect op de loonvoet. Het huidige loon neemt toe ten koste van het uitgestelde loon. Een dergelijke verschuiving kan leiden tot een andere waardering van het totale arbeidsvoorwaardenpakket. De perceptie van de totale arbeidsbeloning verandert, en daarmee mogelijk ook het arbeidsaanbod.

Voor de uittredingsbeslissing is van belang hoe de effectieve loonvoet bij doorwerken verandert als gevolg van afschaffing van fiscale facilitatie van prepensioensparen. Hiervoor is reeds vermeld dat het effectieve loon van oudere werknemers relatief hoog is omdat ouderen als gevolg van de gehanteerde doorsneepremie goedkoop extra pensioenopbouw verwerven. Ook is de arbeidskorting voor oudere werknemers verhoogd en is de werkgever voor oudere werknemers geen WAO-premie meer verschuldigd. Hiervan gaat een prikkel uit tot langer doorwerken³⁹. Langer doorwerken betekent ook dat men langer moet wachten voordat men de opgebouwde (pre)pensioenvermogens kan aanspreken. Als het subjectieve disconto van de

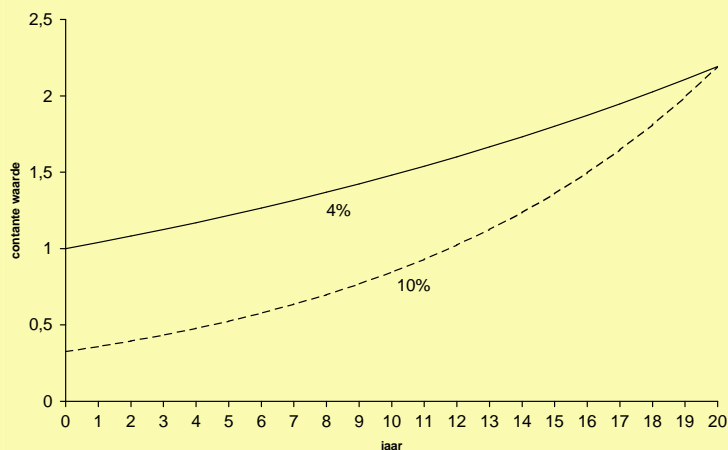
³⁹ Een verschuiving naar beschikbare-premieregelingen in het pensioenstelsel en demotie verlaagt de effectieve loonvoet van ouderen, en kan daarom als onbedoeld neveneffect hebben dat men vroeger uittreedt.

werknemer hoger is dan het rendement van het pensioenfonds impliceert dat een verliespost (zie kader). Deze moet in mindering worden gebracht op het loon bij doorwerken. In de scenario's 'accepteren' en 'afschaffen' vermindert de omvang van het opgebouwde vermogen, en daarmee de omvang van deze verliespost. Anders gezegd: het effectieve loon neemt toe. Omdat er sprake is van een omvangrijk vermogen, en een relatief grote prijsgevoeligheid (in verhouding tot de inkomenselasticiteit) is er potentieel sprake van een groot effect.

De waarde van uitgesteld loon

Welke waarde hecht een werknemer aan zijn verplichte pensioenopbouw? Hoe waardeert hij zijn uitgestelde loon in verhouding tot zijn huidige loon? Voor de ingelegde premie verwerft hij een claim op een toekomstige (pre)pensioenuitkering. De ingelegde premie groeit aan met het rendement dat het pensioenfonds voor hem weet te behalen, zeg 4% reëel. Een euro premie, ingelegd in jaar 0, is T jaar later aangegroeid tot een bedrag van $(1,04)^T$ euro. De waardering van deze claim op een toekomstige uitkering, dat wil zeggen de contante waarde op tijdstip 0, hangt af van de discontovoet van de werknemer. Onder de veronderstelling dat hij niet in staat is zijn toekomstige pensioenuitkering te belenen, is hiervoor zijn subjectieve discontovoet relevant. Dat is de interne rentevoet waarmee hij toekomstige uitkeringen afweegt tegen direct beschikbare middelen. Deze verschilt van individu tot individu. De empirische literatuur biedt niet veel houvast; als voorbeeld kiezen we een waarde van 10%. De huidige waarde van de toekomstige voorziening is dan gelijk aan $(1,04)^T / (1,10)^T$.

Contante waarde van 1 euro pensioenpremie

De figuur illustreert dit voor $T = 20$ jaar: de gemiddelde verblijftijd van ingelegde prepensioenpremies bij een volledige prepensioenopbouw. Een euro premie heeft dan voor de werknemer gemiddeld een waarde van 33 eurocent. Bijgevolg zal een vermindering van gedwongen pensioenopbouw slechts gedeeltelijk gecompenseerd worden door eigen besparingen. Dit is in lijn met empirische bevindingen. De afwaardering is groter voor een jonge werknemer die aan het begin van zijn carrière staat: zijn uitkering komt pas na $T=40$ jaar beschikbaar. De contante waarde van een euro premie is dan slechts 11 eurocent. Voor een oudere werknemer die komend jaar vervroegd met pensioen gaat is de contante waarde van een euro premie gelijk aan 95 eurocent ($T=1$). Onder de veronderstelling dat het rendement van het pensioenfonds lager is dan de subjectieve discontovoet zullen jongeren de verplichte pensioenafdracht primair beschouwen als een impliciete belasting op arbeid. Oudere werknemers beschouwen verplicht pensioensparen primair als een waardevol bestanddeel van hun totale arbeidsbeloning.

In meer intuïtieve termen kan dit effect als volgt beschreven worden. Langer doorwerken impliceert verder uitstel van consumptiemogelijkheden uit het opgebouwde (pre)pensioenvermogen. De tijd begint echter te dringen, van uitstel komt wellicht afstel: straks is men fysiek misschien niet meer in staat om te genieten van de vruchten ervan. Langer doorwerken levert wel extra consumptiemogelijkheden maar deze moeten worden afgewogen tegen het verdere uitstel van het aanspreken van het lonkende pensioenvermogen. De subjectieve waarde van de arbeidsbeloning bij doorwerken is hierdoor lager. In de uitgangssituatie is de uittredingsbeslissing daardoor verschoven in de richting van eerder uittreden. Dit effect kan verminderen door oudere werknemers toegang te geven tot hun (pre)pensioenvermogens zonder daaraan de eis te verbinden dat ze eerst volledig uittreden.

Het is niet bekend hoe belangrijk dit effect in de praktijk is. Een aanwijzing dat het een rol van betekenis kan spelen is wellicht de ervaring van het pensioenfonds voor de zorg- en welzijnssector, het PGGM. Sinds 1 januari 2001 staat dit pensioenfonds toe dat men doorwerkt naast het prepensioen. Arbeidsinkomsten worden niet gekort op de prepensioenuitkering. Van deze mogelijkheid wordt gebruik gemaakt door bijna 10% van degenen die een prepensioen genieten; deze groep werkt gemiddeld in 40% deeltijd⁴⁰.

⁴⁰ Bron: Nyfer, Een mooie eindsprint, 2003, p. 26.

Bijlagen

De cijfers in de A-bijlagen sluiten aan bij de Nationale rekeningen 2002.

In aansluiting bij internationale afspraken over de systematiek van de Nationale rekeningen is het CPB met ingang van de MEV 2004 bij de waardering van de toegevoegde waarde overgegaan van het begrip ‘factorkosten’ op ‘basisprijzen’. Het verschil zit in de manier waarop wordt omgegaan met niet-productgebonden belastingen en subsidies, die geen deel uitmaken van factorkosten, maar wel van basisprijzen. De nieuwe waarderingsgrondslag heeft gevolgen voor de volume- en prijsontwikkeling van de productie marktsector, zoals deze bijvoorbeeld in de kerngegevensstabel en bijlage A4 worden gepubliceerd. Ook afgeleide reeksen voor bedrijven en de marktsector, zoals de arbeidsproductiviteit en de reële arbeidskosten, kunnen door de overgang met enkele tienden van procentpunten veranderen.

Door de invoering per 1 januari 2004 van de wet Verlenging Loondoorbetalingsverplichting bij Ziekte (VLZ) wordt de loondoorbetalingsperiode bij ziekte met een jaar verlengd. Dit leidt tot een verschuiving van WAO-lasten naar doorbetaald loon bij ziekte vanaf 2005 en heeft tevens statistische effecten op het arbeidsvolume, de loonvoet en diverse andere economische kentallen. Hierdoor kan bij sommige grootheden een onjuist beeld van de economisch inhoudelijke ontwikkeling in 2005 ontstaan. Daar waar dat het geval is, worden (veelal tussen haakjes) tevens de voor deze statistische vertekening gecorrigeerde cijfers gepresenteerd.

Toelichting op bijlage B, de bijlage over de economische ontwikkeling in het buitenland, is te vinden in het CPB Memorandum hierover, dat beschikbaar is op de website van het CPB (www.cpb.nl/nl/pub/memorandum/).

De internationale data over de loonkosten per eenheid product zijn rechtstreeks ontleend aan de OESO (Economic Outlook, no. 74, december 2003). Hierdoor kunnen de historische cijfers afwijken ten opzichte van eerder gepubliceerde data.

Bijlage A1.1 Middelen en bestedingen 2003 (mld euro, mutaties per jaar in %)

	2002 in prijzen 2002	Volume- mutatie	2003 in prijzen 2002	Prijs- mutatie	2003 in prijzen 2003
Beloning werknemers	231,85	- 1	229,57	4½	239,78
Bedrijven	193,82	- 1½	190,97	4½	199,63
Overheid	38,03	1½	38,60	4	40,15
Exploitatieoverschot (netto)	92,52				89,09
Afschrijvingen	69,58	3	71,67	2	73,03
Bedrijven	59,65	3¼	61,54	1¼	62,64
Overheid	9,93	2	10,13	2½	10,39
Belastingen	58,82				60,51
Productgebonden	53,90				55,35
Niet-productgebonden	4,92				5,16
Subsidies	8,12				7,86
Productgebonden	3,92				3,85
Niet-productgebonden	4,20				4,01
Bruto binnenlands product marktprijzen	444,65	- ¾	441,19	3	454,55
Invoer	256,11	¾	257,92	- 1¼	254,90
Goederen	211,44	¾	213,28	- 1½	210,29
Diensten	44,67	0	44,63	0	44,61
Finale bestedingen	700,76	- ¼	699,11	1½	709,45
Betaalde primaire inkomens	51,70				51,50
Betaalde inkomensoverdrachten	9,76				10,35
Saldo lopende transacties met het buitenland	9,49				7,48
Totaal	70,95				69,33

	2002 in prijzen 2002	Volume- mutatie	2003 in prijzen 2002	Prijs- mutatie	2003 in prijzen 2003
Consumptieve bestedingen	330,76	- ¼	329,94	2½	338,59
Huishoudens	221,69	- 1¼	218,90	2	223,48
Overheid	109,07	1¼	111,03	3¼	115,11
Uitkeringen in natura	35,56	4	36,97	3½	38,25
Lonen	46,69	1½	47,33	3¼	49,12
Overig	26,82	- ¼	26,73	3¼	27,74
Investeringen vaste activa	92,16	- 2¾	89,64	2¼	91,56
Bedrijven	80,01	- 3	77,67	2	79,29
Woningen	26,40	- ¾	26,19	3¼	27,06
Overige vaste activa	53,61	- 4	51,48	1½	52,22
Overheid	12,15	- 1½	11,97	2½	12,27
Veranderingen voorraden	- 0,98		0,07		0,16
Nationale Bestedingen	421,93	- ½	419,64	2½	430,31
Uitvoer	278,83	¼	279,46	0	279,14
Goederen	226,52	¼	226,95	- ½	225,80
Diensten	52,30	½	52,51	1½	53,35
Finale bestedingen	700,76	- ¼	699,11	1½	709,45
Uitvoersaldo	22,72				24,24
Ontvangen primaire inkomens	42,55				39,00
Ontvangen inkomensoverdrachten	5,68				6,08
Totaal	70,95				69,33

Bijlage A 1.2 Middelen en bestedingen 2004 (mld euro, mutaties per jaar in %)

	2003 in prijzen 2003	Volume- mutatie	2004 in prijzen 2003	Prijs- mutatie	2004 in prijzen 2004
Beloning werknemers	239,78	- 1¼	236,59	2¼	241,86
Bedrijven	199,63	- 1½	196,44	2¼	200,77
Overheid	40,15	0	40,15	2¼	41,09
Exploitatieoverschot (netto)	89,09				93,68
Afschrijvingen	73,03	2¾	75,01	1	75,68
Bedrijven	62,64	2¾	64,41	¾	64,94
Overheid	10,39	2	10,60	1¼	10,74
Belastingen	60,51				62,37
Productgebonden	55,35				56,81
Niet-productgebonden	5,16				5,56
Subsidies	7,86				7,18
Productgebonden	3,85				3,69
Niet-productgebonden	4,01				3,49
Bruto binnenlands product marktprijzen	454,55	1¼	459,95	1½	466,42
Invoer	254,90	5	267,43	- 1¼	264,35
Goederen	210,29	5½	221,81	- 1½	218,71
Diensten	44,61	2¼	45,62	0	45,64
Finale bestedingen	709,45	2½	727,38	½	730,77
Betaalde primaire inkomens	51,50				52,50
Betaalde inkomensoverdrachten	10,35				11,35
Saldo lopende transacties met het buitenland	7,48				18,12
Totaal	69,33				81,96

	2003 in prijzen 2003	Volume- mutatie	2004 in prijzen 2003	Prijs- mutatie	2004 in prijzen 2004
Consumptieve bestedingen	338,59	$\frac{3}{4}$	340,98	$1\frac{1}{4}$	344,84
Huishoudens	223,48	$\frac{3}{4}$	225,28	1	227,59
Overheid	115,11	$\frac{1}{2}$	115,70	$1\frac{1}{4}$	117,25
Uitkeringen in natura	38,25	$\frac{3}{4}$	38,53	$-\frac{1}{4}$	38,46
Lonen	49,12	$\frac{1}{4}$	49,30	2	50,26
Overig	27,74	$\frac{1}{2}$	27,87	$2\frac{1}{2}$	28,54
Investeringen vaste activa	91,56	$-\frac{1}{2}$	91,12	$1\frac{1}{4}$	92,24
Bedrijven	79,29	$-\frac{1}{2}$	78,89	$1\frac{1}{4}$	79,86
Woningen	27,06	$2\frac{1}{4}$	27,66	2	28,20
Overige vaste activa	52,22	-2	51,23	$\frac{3}{4}$	51,66
Overheid	12,27	$-\frac{1}{4}$	12,23	$1\frac{1}{4}$	12,38
Veranderingen voorraden	0,16		0,81		0,81
Nationale Bestedingen	<u>430,31</u>	$\frac{1}{2}$	<u>432,92</u>	$1\frac{1}{4}$	<u>437,90</u>
Uitvoer	279,14	$5\frac{1}{2}$	294,46	$-\frac{1}{2}$	292,87
Goederen	225,80	$6\frac{1}{4}$	239,74	-1	237,51
Diensten	53,35	$2\frac{1}{2}$	54,72	$1\frac{1}{4}$	55,36
Finale bestedingen	<u>709,45</u>	$2\frac{1}{2}$	<u>727,38</u>	$\frac{1}{2}$	<u>730,77</u>
Uitvoersaldo	24,24				28,52
Ontvangen primaire inkomens	39,00				47,00
Ontvangen inkomensoverdrachten	6,08				6,44
Totaal	<u>69,33</u>				<u>81,96</u>

Bijlage A 1.3 Middelen en bestedingen 2005 (mld euro, mutaties per jaar in %)

	2004 in prijzen 2004	Volume- mutatie	2005 in prijzen 2004	Prijs- mutatie	2005 in prijzen 2005
Beloning werknemers	241,86	¾	243,76	- ¼	243,22
Bedrijven	200,77	¾	202,46	- ¼	201,82
Overheid	41,09	½	41,30	¼	41,40
Exploitatieoverschot (netto)	93,68				95,42
Afschrijvingen	75,68	2½	77,65	¼	77,89
Bedrijven	64,94	2¾	66,70	¼	66,88
Overheid	10,74	2	10,96	½	11,01
Belastingen	62,37				64,25
Productgebonden	56,81				58,44
Niet-productgebonden	5,56				5,81
Subsidies	7,18				6,93
Productgebonden	3,69				3,65
Niet-productgebonden	3,49				3,28
Bruto binnenlands product marktprijzen	466,42	1½	473,15	¼	473,86
Invoer	264,35	6¼	280,65	0	280,54
Goederen	218,71	6½	233,17	- ¼	232,48
Diensten	45,64	4	47,48	1¼	48,06
Finale bestedingen	730,77	3¼	753,80	0	754,40
Betaalde primaire inkomens	52,50				54,00
Betaalde inkomensoverdrachten	11,35				12,67
Saldo lopende transacties met het buitenland	18,12				18,91
Totaal	81,96				85,58

	2004 in prijzen 2004	Volume- mutatie	2005 in prijzen 2004	Prijs- mutatie	2005 in prijzen 2005
Consumptieve bestedingen	344,84	¾	347,19	¾	349,51
Huishoudens	227,59	1¼	230,47	¾	232,27
Overheid	117,25	- ½	116,72	½	117,24
Uitkeringen in natura	38,46	- 1¾	37,83	¼	37,97
Lonen	50,26	¾	50,60	0	50,54
Overig	28,54	- 1	28,29	1½	28,74
Investeringen vaste activa	92,24	1¾	93,97	¾	94,62
Bedrijven	79,86	2¼	81,58	¾	82,17
Woningen	28,20	4	29,30	1¼	29,68
Overige vaste activa	51,66	1¼	52,28	½	52,49
Overheid	12,38	0	12,39	½	12,45
Veranderingen voorraden	0,81		1,50		1,51
Nationale Bestedingen	<u>437,90</u>	1	<u>442,66</u>	¾	<u>445,63</u>
Uitvoer	292,87	6¼	311,14	- ¾	308,76
Goederen	237,51	7	254,23	- 1	251,97
Diensten	55,36	2¾	56,91	- ¼	56,79
Finale bestedingen	<u>730,77</u>	3¼	<u>753,80</u>	0	<u>754,40</u>
Uitvoersaldo	28,52				28,23
Ontvangen primaire inkomens	47,00				50,50
Ontvangen inkomensoverdrachten	6,44				6,85
Totaal	<u>81,96</u>				<u>85,58</u>

Bijlage A2 Middelen en bestedingen, 1991-2002

	1991	1992	1993	1994	1995
	mld euro's in lopende prijzen				
Beloning werknemers	133,3	141,1	145,1	148,5	153,7
Bedrijven	109,6	116,0	119,1	122,0	126,8
Overheid	23,6	25,1	26,0	26,5	26,9
Exploitatieoverschot (netto)	61,9	61,2	59,5	67,9	72,0
Afschrijvingen	39,6	41,6	43,0	44,5	45,7
Bedrijven	32,8	34,6	35,9	37,3	38,3
Overheid	6,8	6,9	7,1	7,3	7,4
Belastingen	30,0	31,0	33,7	34,0	35,9
Subsidies	8,2	8,4	8,1	7,5	5,1
Bruto binnenlands product marktprijzen	256,5	266,5	273,2	287,5	302,2
Invoer	130,4	130,9	128,6	140,8	155,9
Goederen	110,8	109,8	106,8	118,4	131,9
Diensten	19,6	21,1	21,7	22,4	24,0
Totaal middelen	387,0	397,3	401,8	428,3	458,2
Consumptieve bestedingen	188,9	197,7	203,5	211,6	220,9
Huishoudens	128,1	132,9	136,1	142,0	148,2
Overheid	60,8	64,8	67,5	69,6	72,6
Uitkeringen in natura	17,7	19,8	20,8	21,8	22,7
Lonen	27,8	29,5	30,7	31,4	32,6
Overig	15,3	15,6	15,9	16,5	17,4
Investeringen vaste activa	56,1	57,6	56,6	58,3	61,3
Bedrijven	49,0	50,3	49,2	50,7	53,6
Woningen	13,0	14,4	14,9	16,3	16,9
Overige vaste activa	36,1	35,9	34,3	34,3	36,8
Overheid	7,1	7,4	7,4	7,6	7,7
Veranderingen voorraden	1,4	1,9	- 2,1	0,1	2,1
Nationale Bestedingen	246,5	257,2	258,0	269,9	284,3
Uitvoer	140,5	140,2	143,8	158,4	173,9
Goederen	117,1	115,4	117,5	130,3	144,7
Diensten	23,4	24,7	26,3	28,1	29,2
Finale bestedingen	387,0	397,3	401,8	428,3	458,2
Uitvoersaldo	10,1	9,3	15,2	17,6	18,0
Saldo primaire inkomens	- 0,8	- 2,0	- 0,2	1,7	3,6
Saldo secundaire inkomensoverdrachten	- 1,7	- 1,6	- 2,3	- 2,3	- 2,2
Saldo lopende rekening betalingsbalans	7,6	5,7	12,7	17,0	19,4

1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
159,4	168,0	180,0	192,3	205,7	220,3	231,8
132,2	139,9	150,6	161,3	172,9	184,8	193,8
27,2	28,2	29,4	31,1	32,8	35,5	38,0
74,9	80,9	83,3	83,3	90,3	92,5	92,5
47,6	49,8	53,0	56,5	61,2	65,9	69,6
40,0	42,1	44,8	48,0	52,2	56,3	59,7
7,6	7,8	8,1	8,6	9,1	9,6	9,9
38,4	41,7	44,4	49,1	52,4	57,9	58,8
5,2	6,7	6,5	7,2	7,3	7,5	8,1
315,1	333,7	354,2	374,1	402,3	429,1	444,6
164,6	184,4	197,0	209,5	250,8	258,2	256,1
139,3	156,7	166,3	176,2	213,0	216,5	211,4
25,4	27,7	30,7	33,3	37,8	41,7	44,7
479,7	518,1	551,2	583,5	653,1	687,3	700,8
229,9	241,4	256,4	273,1	291,9	313,4	330,8
157,1	165,0	176,0	187,6	200,6	213,1	221,7
72,9	76,4	80,4	85,5	91,3	100,3	109,1
22,2	24,0	25,3	26,7	29,0	31,6	35,6
32,8	34,1	35,9	38,1	40,3	43,4	46,7
17,9	18,3	19,3	20,8	22,1	25,2	26,8
66,4	71,7	76,2	84,2	89,0	93,0	92,2
57,7	63,4	67,3	74,5	78,1	81,3	80,0
18,2	19,8	20,8	22,7	24,0	25,9	26,4
39,5	43,6	46,5	51,9	54,1	55,3	53,6
8,7	8,2	8,9	9,7	10,9	11,7	12,1
0,7	0,8	2,4	0,5	0,4	0,2	- 1,0
297,0	313,9	335,0	357,8	381,3	406,6	421,9
182,7	204,2	216,2	225,7	271,8	280,7	278,8
151,5	169,2	178,2	184,2	225,0	230,9	226,5
31,2	34,9	38,0	41,5	46,8	49,8	52,3
479,7	518,1	551,2	583,5	653,1	687,3	700,8
18,1	19,8	19,2	16,2	21,0	22,5	22,7
1,6	3,7	- 5,8	0,7	1,7	- 3,9	- 9,1
- 2,5	- 2,8	- 2,7	- 2,0	- 3,1	- 3,5	- 4,1
17,2	20,7	10,7	15,0	19,6	15,1	9,5

Bijlage A3 Middelen en bestedingen, 1991-2002

	1991	1992	1993	1994	1995
	volumemutaties per jaar in %				
Beloning werknemers	1,1	1,0	- 0,6	- 0,7	1,8
Bedrijven	1,7	1,4	- 0,6	- 0,5	2,5
Overheid	- 1,6	- 1,3	- 0,5	- 1,3	- 1,3
Afschrijvingen	3,9	3,3	2,8	2,6	1,5
Bedrijven	4,3	4,0	3,1	2,8	1,7
Overheid	2,1	0,1	1,6	1,1	0,3
Bruto binnenlands product marktprijzen	2,4	1,5	0,7	2,9	3,0
Invoer	4,9	1,5	0,3	9,4	10,5
Goederen	4,6	1,1	0,3	11,3	11,5
Diensten	6,6	3,9	0,4	0,0	5,2
Totaal middelen	3,2	1,5	0,5	5,0	5,5
Consumptieve bestedingen	2,7	1,3	0,7	1,4	2,5
Huishoudens	2,7	0,5	0,3	1,4	2,9
Overheid	2,9	2,9	1,6	1,5	1,5
Uitkeringen in natura	6,9	8,6	2,7	2,6	2,5
Lonen	0,8	1,7	1,7	0,4	0,9
Overig	2,3	- 1,6	- 0,1	2,1	1,5
Investerings vaste activa	0,3	0,7	- 3,2	2,1	4,1
Bedrijven	0,8	0,5	- 3,5	2,1	4,8
Woningen	- 4,7	7,0	1,2	7,6	1,0
Overige vaste activa	2,9	- 1,8	- 5,4	- 0,3	6,6
Overheid	- 2,9	1,6	- 1,4	2,1	- 0,2
Veranderingen voorraden (in % BBP)	- 0,2	0,2	- 1,6	0,7	0,7
Nationale Bestedingen	1,9	1,3	- 1,8	2,3	3,6
Uitvoer	5,5	1,8	4,8	9,6	8,8
Goederen	4,8	1,0	4,6	10,4	9,6
Diensten	9,3	5,5	5,8	6,2	4,9
Finale bestedingen	3,2	1,5	0,5	5,0	5,5

1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
2,3	3,2	3,5	3,0	2,1	1,6	0,4
2,9	3,8	3,8	3,3	2,2	1,4	0,0
-0,9	0,3	1,9	1,2	1,3	2,6	2,8
2,6	3,7	4,3	4,4	4,4	3,6	1,9
2,8	4,0	4,7	4,8	4,9	4,0	2,1
1,3	1,6	2,5	2,5	1,7	1,2	0,6
3,0	3,8	4,3	4,0	3,5	1,2	0,2
4,4	9,5	8,5	5,8	10,5	2,4	-0,2
4,5	9,9	8,3	5,5	10,6	1,7	-1,1
3,4	7,3	9,7	7,2	10,2	6,7	4,6
3,5	5,8	5,8	4,6	6,0	1,7	0,1
2,6	3,1	4,4	4,0	3,1	2,3	1,8
4,0	3,0	4,8	4,7	3,5	1,4	0,8
-0,4	3,2	3,6	2,5	2,0	4,2	3,8
-2,6	5,0	3,0	1,1	3,5	2,8	6,2
0,3	4,4	3,6	1,8	1,8	3,1	3,2
1,1	-1,2	4,3	5,6	0,4	8,1	1,7
6,3	6,6	4,2	7,8	1,4	-0,1	-4,5
5,7	8,5	3,9	8,1	0,5	-0,6	-5,2
4,1	5,4	1,3	4,2	-0,2	0,8	-3,7
6,4	9,9	5,1	9,8	0,8	-1,2	-5,9
10,8	-5,9	6,4	5,7	8,1	3,1	0,2
-0,5	0,1	0,4	-0,5	0,0	-0,1	-0,3
2,8	3,9	4,8	4,3	2,6	1,7	0,1
4,6	8,8	7,4	5,1	11,3	1,7	0,1
4,3	8,8	7,4	4,4	11,9	1,5	-0,5
6,1	8,9	7,4	8,5	8,7	2,6	3,1
3,5	5,8	5,8	4,6	6,0	1,7	0,1

Bijlage A4 Kerngegevens, 1991-2005

	1991	1992	1993	1994	1995
	mutaties per jaar in %				
Internationaal					
Relevant wereldhandelsvolume	3,6	4,5	0,4	9,1	8,7
Prijspeil goederenimport	-0,5	-2,0	-2,9	-0,5	-0,1
Concurrentenprijs	1,0	-3,6	-2,9	1,9	-1,1
Ruwe olieprijs (Brent, niveau in dollars per vat)	20,0	19,4	17,1	15,8	17,1
Arbeidskosten per eenheid product verwerkende industrie in concurrerende landen	7,3	0,5	0,4	-2,7	-6,6
Lonen en prijzen					
Contractloon marktsector	3,6	4,1	3,2	1,6	1,4
Loonvoet marktsector	4,9	4,5	3,3	2,9	1,3
Arbeidskosten per eenheid product, verwerkende industrie (exclusief olie-industrie)	4,8	4,4	1,5	-6,1	-1,0
Prijspeil goederenexport (exclusief energie)	-0,2	-1,2	-2,6	0,8	1,5
Consumentenprijsindex	3,1	3,2	2,6	2,7	2,0
Prijs nationale bestedingen	3,1	3,0	2,2	2,2	1,7
Volume bestedingen en productie					
Particuliere consumptie	2,7	0,5	0,3	1,4	2,9
Bruto investeringen bedrijven (exclusief woningen)	2,9	-1,8	-5,4	-0,3	6,6
Investeringen in woningen	-4,7	7,0	1,2	7,6	1,0
Goederenexport (exclusief energie)	5,0	1,1	5,0	11,6	10,2
Goederenimport	4,6	1,1	0,3	11,3	11,5
Productie marktsector ^a	2,7	1,1	0,4	3,0	4,3
Bruto binnenlands product (BBP)	2,4	1,5	0,7	2,9	3,0
Reeël nationaal inkomen	2,5	0,0	1,0	4,0	4,6
Arbeidsmarkt					
Werkgelegenheid in arbeidsjaren	1,2	1,1	-0,2	-0,2	2,0
Werkgelegenheid in personen (>12 uur/week)	1,7	1,3	0,0	0,0	3,1
Arbeidsaanbod in personen	1,3	1,4	1,1	1,0	2,6
Werkloze beroepsbevolking (in % beroepsbevolking)	6,3	6,3	7,3	8,3	7,8
Collectieve sector					
Vorderingensaldo collectieve sector (% BBP)	-2,7	-4,2	-2,8	-3,5	-9,1
Bruto schuld collectieve sector (ultimo jaar, % BBP)	75,6	76,7	78,0	74,7	77,2
Collectieve lasten (% BBP)	44,2	43,8	45,3	42,8	40,6
Diversen					
Koopkracht modale werknemer (exclusief incidenteel)	0,2	0,5	0,6	-0,4	1,5
Nominaal beschikbaar gezinsinkomen	0,9	6,8	-1,1	5,7	4,9
Arbeidsproductiviteit marktsector ^a	1,0	-0,2	0,8	3,1	1,6
Prijs toegevoegde waarde marktsector ^a	2,2	2,2	2,1	1,9	1,5
Reeël arbeidskosten marktsector ^a	2,6	2,2	1,1	1,0	-0,2
Arbeidsinkomensquote marktsector ^a (niveau %)	81,8	83,5	85,7	82,5	81,1
Uitvoersaldo (% BBP)	3,9	3,5	5,6	6,1	5,9
Lange rente (%)	8,7	8,1	6,4	6,9	6,9
Korte rente (%)	9,3	9,4	6,9	5,2	4,4

^a Exclusief delfstoffenwinning en verhuur van en handel in onroerend goed.

^b De cijfers tussen haakjes zijn gecorrigeerd voor de statistische vertekening als gevolg van de invoering van de wet Verlenging Loondoorbetalingsverplichting bij Ziekte (VLZ). Zie kader in paragraaf 4.1.1.

1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005 ^b
5,0	8,4	8,8	5,1	10,5	2,5	2,0	3,7	7½	6¾
1,0	2,3	-2,0	0,3	9,3	0,0	-1,2	-1,4	-1½	-¼
1,2	5,8	-1,9	-1,5	7,8	1,2	-3,1	-4,8	-1½	½
20,7	19,2	12,9	17,9	28,4	24,6	25,0	28,9	29	26½
3,8	5,5	0,6	2,4	6,3	2,3	-1,0	-5,4	-5	-½
1,9	2,3	3,1	2,9	3,2	4,5	3,4	2,7	1¼	¼
1,1	2,3	3,9	3,7	5,1	5,6	5,0	4,8	2½	0 (¼)
0,3	-0,3	1,8	1,5	0,4	5,8	4,6	2,7	-2	-1½
-0,7	2,0	-0,5	-2,0	5,1	1,5	-0,6	-1	-½	-½
2,1	2,2	2,0	2,2	2,6	4,5	3,4	2,1	1¼	¾
1,6	1,7	1,8	2,4	3,8	4,9	3,7	2,5	1¼	¾
4,0	3,0	4,8	4,7	3,5	1,4	0,8	-1,3	¾	1¼
6,4	9,9	5,1	9,8	0,8	-1,2	-5,9	-4,0	-2	1¼
4,1	5,4	1,3	4,2	-0,2	0,8	-3,7	-0,8	2¼	4
4,2	9,8	7,8	5,0	12,8	0,5	0,0	0,5	6½	7½
4,5	9,9	8,3	5,5	10,6	1,7	-1,1	0,9	5½	6½
3,1	4,8	5,1	5,2	4,5	0,8	-0,7	-1,5	1½	1¾
3,0	3,8	4,3	4,0	3,5	1,2	0,2	-0,8	1¼	1½
1,8	4,9	1,1	5,3	3,5	0,0	-1,6	-2,4	3¼	1¼
2,6	3,2	2,9	2,3	1,8	1,3	0,2	-1,0	-1¼	¾ (¼)
2,4	3,0	3,3	2,7	2,8	1,7	0,8	-0,7	-1	1 (½)
1,7	2,0	1,8	1,8	2,4	1,4	1,4	0,6	¾	1¼ (1)
7,2	6,2	4,9	4,0	3,6	3,3	3,9	5,1	6½	7
-1,8	-1,1	-0,8	0,7	2,2	0,0	-1,6	-3,0	-3,3	-2,9
75,2	69,9	66,8	63,1	55,9	52,9	52,4	54,8	56,2	58,1
40,8	40,7	40,3	41,7	41,5	40,0	39,5	39,4	38,9	38,7
0,6	0,3	1,7	-0,1	1,0	6,6	0,2	-1,4	¼	-½
4,9	5,5	5,4	3,3	4,4	9,6	4,1	2,2	2¾	2
0,0	1,3	2,4	2,6	2,6	0,1	0,1	0,6	3¾	1¼ (1¾)
0,0	1,1	1,8	0,8	2,9	4,1	4,1	2,5	1½	0
1,2	1,2	2,1	2,8	2,2	1,5	0,8	2,1	1	-¼ (¼)
81,8	81,0	81,0	82,0	82,3	83,8	84,9	87,2	85½	84¾
5,7	5,9	5,4	4,3	5,2	5,2	5,1	5,3	6	6
6,2	5,6	4,6	4,6	5,4	5,0	4,9	4,1	4¼	4½
3,0	3,3	3,5	3,0	4,4	4,3	3,3	2,3	2	2¼

Bijlage A5 Volume consumptie, investeringen en invoer, winstindicatoren, 1991-2005

	1991	1992	1993	1994	1995
	mutaties per jaar in %				
Consumptieve bestedingen van gezinnen					
Particuliere consumptie	2,7	0,5	0,3	1,4	2,9
w.v. voedings- en genotmiddelen	0,1	1,7	- 0,6	2,0	1,4
duurzame consumptiegoederen	3,9	0,0	- 3,0	1,4	2,2
vaste lasten	3,2	0,0	2,8	1,9	1,4
overige goederen en diensten	2,8	0,6	1,5	1,0	4,9
uitgaven voor toerisme in buitenland	3,8	2,6	- 4,9	- 2,7	3,9
Uitkeringen in natura	6,9	8,6	2,7	2,6	2,5
Individuele besparingen (in % beschikbaar inkomen)	4,5	6,9	3,9	5,0	5,4
Investerings					
Totaal bedrijven (exclusief woningen)	2,9	- 1,8	- 5,4	- 0,3	6,6
w.v. machines en computers	- 2,7	- 0,6	0,4	- 2,0	8,2
bedrijfsgebouwen	7,1	- 6,5	- 14,4	- 2,7	0,7
wegvervoermiddelen	15,9	- 2,7	- 25,9	- 15,2	58,8
overige vervoermiddelen	4,4	- 11,1	3,9	33,2	- 18,7
Totaal bedrijven (exclusief woningen, overige vervoermiddelen en energiesector)	2,6	- 1,2	- 10,2	- 1,5	11,3
Woningen	- 4,7	7,0	1,2	7,6	1,0
Overheid	- 2,9	1,6	- 1,4	2,1	- 0,2
Uitvoer goederen					
Totaal	5,0	1,1	5,0	11,6	10,2
w.v. binnenlands geproduceerd	3,7	0,9	0,9	8,0	7,3
wederuitvoer	8,5	1,6	15,4	19,8	16,2
Invoer goederen					
Totaal	4,6	1,1	0,3	11,3	11,5
w.v. consumptiegoederen	6,8	- 2,3	- 5,9	5,6	6,3
investeringsgoederen	2,7	- 2,2	- 7,7	6,1	12,6
energie	- 2,2	1,6	2,1	3,6	0,5
overige grondstoffen en halfabrikaten	5,6	2,2	2,4	14,0	13,4
niveaus in %					
Winstgevendheid en vermogensverhoudingen marktsector					
Kapitaalinkomensquote	18,2	16,5	14,3	17,6	18,9
Winstquote (van productie in Nederland) ^a	11,4	10,2	8,8	11,8	13,2
Rentabiliteit eigen vermogen ^a	9,0	8,0	7,1	9,4	10,8
Solvabiliteit ^a	44,5	43,8	44,8	46,0	46,3

^a Ongerekend banken en verzekeringswezen.

1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
4,0	3,0	4,8	4,7	3,5	1,4	0,8	- 1,3	¾	1¼
1,7	2,1	0,9	1,0	1,3	0,2	0,7	- 0,2	¼	¼
3,7	5,0	9,7	8,3	5,6	0,4	1,7	- 3,8	- ½	¼
7,5	- 1,2	2,1	1,9	0,8	2,2	1,4	1,6	4½	4
3,3	4,6	5,3	5,6	4,6	2,0	0,2	- 1,7	- ½	½
- 0,1	4,4	8,9	4,8	5,0	0,6	- 0,1	- 0,7	¾	¼
- 2,6	5,0	3,0	1,1	3,5	2,8	6,2	4,0	¾	- 1¾
4,6	5,0	3,9	1,2	- 1,0	1,9	2,0	3,2	4	3¾
6,4	9,9	5,1	9,8	0,8	- 1,2	- 5,9	- 4,0	- 2	- 1¼
13,4	13,8	0,5	8,6	- 5,8	- 3,8	- 2,7	- 3,8	¾	4¾
- 3,1	6,7	8,6	10,6	7,0	3,0	- 8,0	- 9,5	- 5½	- 3
13,2	9,1	13,1	17,4	- 5,3	- 4,9	- 22,6	- 7,1	- 1¼	¾
- 21,9	- 20,1	9,7	3,5	35,2	- 32,0	12,7	51,0	- 23¼	- 20½
5,8	9,3	11,4	13,0	0,7	- 0,4	- 7,6	- 4,0	- 2	1¼
4,1	5,4	1,3	4,2	- 0,2	0,8	- 3,7	- 0,8	2¼	4
10,8	- 5,9	6,4	5,7	8,1	3,1	0,2	- 1,5	- ¼	0
4,2	9,8	7,8	5,0	12,8	0,5	0,0	0,5	6½	7½
1,6	5,0	3,1	3,3	9,1	- 0,9	0,6	- 0,6	1¼	2¼
9,2	18,6	15,5	7,5	17,8	2,3	- 0,7	1,9	12½	13¾
4,5	9,9	8,3	5,5	10,6	1,7	- 1,1	0,9	5½	6½
8,2	3,1	7,5	8,9	8,7	4,4	2,1	- 3,5	1¼	1
8,9	11,5	4,8	8,5	3,9	- 1,9	- 5,7	- 0,3	- 1¼	4
8,6	4,1	0,9	- 0,6	6,6	9,4	- 9,0	5,2	2	2
3,1	11,6	9,7	5,2	12,1	0,5	0,0	1,1	7¼	8¼
18,2	19,0	19,0	18,0	17,7	16,2	15,1	12,8	14½	15¼
11,9	11,4	11,1	11,1	11,0	8,7	8,5	7,6	8¾	8¾
9,2	9,6	8,2	8,7	8,0	5,4	5,4	4,8	8	8¼
47,2	47,6	46,5	46,9	45,5	44,8	43,5	43,4	43¾	44¾

Bijlage A6 Inkomens en prijzen, 1991-2005

	1991	1992	1993	1994	1995
	mutaties per jaar in %				
Loonvoet marktsector					
Contractloon (incl. overloop)	3,6	4,1	3,2	1,6	1,4
Incidenteel	<u>0,7</u>	<u>-0,4</u>	<u>0,9</u>	<u>1,9</u>	<u>-0,8</u>
Brutoloon	4,3	3,7	4,1	3,5	0,6
Sociale lasten werkgevers	<u>0,6</u>	<u>0,8</u>	<u>-0,8</u>	<u>-0,6</u>	<u>0,7</u>
Loonvoet marktsector	4,9	4,5	3,3	2,9	1,3
Loonvoet bedrijven	5,1	4,3	3,3	3,0	1,4
Opbouw consumptieprijs					
Finale invoer	0,3	0,3	0,0	-0,1	-0,2
Invoer grondstoffen en diensten	0,2	-0,1	-0,3	0,1	0,3
Invoer energie	0,0	-0,2	-0,2	-0,1	0,0
Indirecte belastingen	0,3	0,3	0,1	0,2	0,1
Huur	0,6	0,8	0,8	0,8	0,7
Aardgas	0,2	-0,1	-0,2	0,1	0,1
Kwartaire diensten	0,7	0,4	0,4	0,3	0,1
Arbeidskosten	1,0	1,1	1,1	-0,7	0,1
Bruto margeverbetering (inclusief afschrijvingen en rente)	<u>-0,1</u>	<u>0,7</u>	<u>0,4</u>	<u>2,3</u>	<u>-0,1</u>
Consumptieprijs	3,2	3,1	2,1	2,8	1,1
Overige prijsindices					
Consumentenprijsindex	3,1	3,2	2,6	2,7	2,0
Afgeleide index (laag tot en met 2002)	2,6	2,4	2,2	2,3	1,6
Koopkracht modaal (exclusief incidenteel)^a					
Brutoloon	3,5	4,3	3,1	1,8	1,4
Effect sociale lasten	0,2	0,6	-1,1	-0,5	1,3
Effect loonheffing / overheveling	-0,5	-1,3	1,3	1,1	0,6
Effect kinderbijslag ^b	<u>0,1</u>	<u>0,1</u>	<u>-0,2</u>	<u>-0,2</u>	<u>-0,5</u>
Nominaal vrij beschikbaar inkomen	3,3	3,7	3,2	2,3	2,8
Reëel vrij beschikbaar inkomen	0,2	0,5	0,6	-0,4	0,8
Koopkracht andere categorieën					
Modaal alleenstaand	0,3	-0,2	0,3	-0,2	0,8
Tweeverdieners met kinderen	.	.	.	.	.
Minimum plus	0,0	1,4	0,8	-0,6	0,7
Minimumuitkeringsgerechtigde	-0,2	0,1	-0,4	-2,1	-0,1
Idem, zonder kinderen	-0,4	0,0	-0,4	-2,0	-0,4
Gemiddelde wig en replacement rate (markt)^c					
	niveaus in %				
Werknemerswig	24,2	25,1	25,3	24,9	24,0
Werkgeverswig	18,9	18,6	18,3	17,9	18,6
Replacement rate	58,9	58,8	58,8	57,7	57,2

^a In 2001 wel inclusief het bruteringspercentage van de overhevelingstoelag.

^b Kinderbijslag gebaseerd op kinderen tussen 6 en 11 jaar.

^c Vanaf 1996 inclusief pensioenpremies. In de periode daarvoor exclusief.

^d De cijfers tussen haakjes zijn gecorrigeerd voor de statistische vertekening als gevolg van de invoering van de wet Verlenging Loondoorbetalingsverplichting bij Ziekte (VLZ). Zie kader in paragraaf 4.1.1.

1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005 ^d
1,9	2,3	3,1	2,9	3,2	4,5	3,4	2,7	1¼	¼
<u>0,7</u>	<u>0,7</u>	<u>0,5</u>	<u>0,7</u>	<u>1,6</u>	<u>2,5</u>	<u>0,9</u>	<u>1,4</u>	<u>½</u>	<u>-½</u> (0)
2,6	3,0	3,6	3,6	4,8	7,0	4,4	4,1	1¾	-¼ (¼)
<u>-1,5</u>	<u>-0,7</u>	<u>0,3</u>	<u>0,1</u>	<u>0,3</u>	<u>-1,4</u>	<u>0,6</u>	<u>0,7</u>	<u>¾</u>	<u>¼</u>
1,1	2,3	3,9	3,7	5,1	5,6	5,0	4,8	2½	0 (¼)
1,3	2,0	3,7	3,7	4,9	5,4	4,9	4,7	2¼	-¼ (¼)
0,2	0,5	-0,1	0,3	0,8	0,4	0,2	-0,3	-¼	0
0,1	0,3	0,1	-0,1	0,7	0,4	-0,1	0,0	0	¼
0,2	0,1	-0,3	0,2	0,6	-0,1	0,0	0,0	0	0
0,4	0,2	0,2	0,3	0,2	1,0	-0,1	0,3	½	¼
0,6	0,6	0,6	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	½	½
0,1	0,3	-0,1	-0,1	0,3	0,3	0,0	0,2	0	-¼
0,0	0,1	0,1	0,2	0,2	0,3	0,4	0,2	0	0
0,5	0,6	0,8	0,7	1,3	2,5	2,2	2,0	-¼	-¼
<u>-0,2</u>	<u>-0,6</u>	<u>0,5</u>	<u>-0,3</u>	<u>-1,1</u>	<u>-0,3</u>	<u>0,1</u>	<u>-0,6</u>	<u>¾</u>	<u>¼</u>
1,9	2,0	1,7	1,8	3,3	4,7	3,1	2,1	1	¾
2,1	2,2	2,0	2,2	2,6	4,5	3,4	2,1	1¼	¾
1,2	1,9	1,7	1,7	2,1	3,6	3,4	1,9	1	½
1,7	2,3	3,1	2,9	3,2	6,5	3,4	2,7	1¼	¼
0,7	0,1	5,1	-0,8	0,0	0,9	0,1	-2,7	¼	¼
0,1	0,1	-4,8	0,0	-0,2	4,2	0,1	0,6	0	-¼
<u>0,1</u>	<u>0,0</u>	<u>0,2</u>	<u>0,0</u>	<u>0,4</u>	<u>-0,2</u>	<u>0,0</u>	<u>0,0</u>	<u>0</u>	<u>0</u>
2,6	2,5	3,5	2,1	3,5	11,4	3,6	0,6	1½	¼
0,6	0,3	1,7	-0,1	1,0	6,6	0,2	-1,4	¼	-½
0,0	0,3	0,9	-0,1	0,6	5,2	0,0	-1,4	-¼	-1
.	0,5	1,5	0,1	1,1	6,5	0,3	-1,4	1¼	-½
0,4	0,4	2,7	0,1	2,0	9,1	1,9	-0,1	1¼	0
-0,2	0,5	2,0	0,1	1,4	4,3	2,1	-0,9	½	-¾
-0,2	0,5	1,9	0,1	0,8	3,1	0,6	-1,8	0	-1
24,7	24,8	24,8	25,2	25,0	22,8	22,5	23,6	22,9	22,9
18,7	18,1	17,9	18,0	18,4	17,3	17,8	18,5	19,7	20,0
56,7	56,8	56,7	56,6	56,3	54,7	54,7	54,8	54,5	54,1

Bijlage A7 Kerngegevens arbeidsmarkt^a 1991-2005

	1991	1992	1993	1994	1995
Bevolking (in dzd personen)	15070	15184	15290	15383	15459
w.v. 15-64 jaar ^b	10372	10434	10490	10535	10569
w.v. in volledig dagonderwijs	1141	1135	1142	1147	1145
werkend (vanaf 12 uur per week)	5955	6035	6037	6040	6231
werkloosheids- of bijstandsuitkering	793	816	892	1011	1012
arbeidsongeschiktheidsuitkering	907	921	930	921	886
uitkering wegens ziekte	405	396	394	336	352
VUT- of ANW-uitkering	322	326	328	330	324
Participatiegraad 20-64 jaar (in %)	66	66	66	67	68
w.v. mannen	80	80	80	80	81
vrouwen	50	52	52	53	55
Beroepsbevolking (in dzd personen) ^c	6392	6481	6553	6622	6794
Arbeidsvolume (in dzd arbeidsjaren)	5507	5570	5562	5550	5663
w.v. overheid	736	726	723	714	704
bedrijven	4771	4844	4839	4836	4958
w.v. loontrekkers	4100	4160	4133	4110	4213
zelfstandigen	671	684	706	727	745
Arbeidsduur van voltijdswerknemers (in uren per jaar) ^d	1740	1740	1740	1739	1737
Verhouding personen/arbeidsjaren werkgelegenheid (in %)	124	124	125	126	126
Werkgelegenheid (in dzd personen)	6826	6918	6940	6984	7143
Werkgelegenheid vanaf 12 uur (in dzd personen)	5992	6070	6072	6075	6261
Werkloze beroepsbevolking (in dzd personen)	400	411	481	547	533
Idem, in % van de beroepsbevolking	6,3	6,3	7,3	8,3	7,8
Vacatures (in dzd) ^e	98	71	41	41	55

^a Inclusief personen ouder dan 65 jaar, tenzij anders vermeld.

^b De onderscheiden categorieën sluiten elkaar niet altijd uit. Dit geldt met name voor werkenden en uitkeringsontvangers.

^c De beroepsbevolking is gelijk aan de som van het aantal werkzame personen met een baan van 12 uur of meer per week en de werkloze beroepsbevolking.

^d Contractuele arbeidsduur, dus exclusief feest, vakantie-, en ADV-dagen. Voor 1995 alleen voltijdswerknemers in vaste dienst, na revisie ook voltijdswerknemers met een flexibel dienstverband (uitzendkrachten). De gegevens voor de prognosejaren zijn gebaseerd op cao-gegevens.

^e Exclusief het aantal vacatures bij overheid en onderwijs. Vóór 1994 ook exclusief het aantal vacatures bij sociale werkplaatsen, uitzendbureau's en uitleenbedrijven.

1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
15530	15611	15707	15812	15926	16046	16149	16225	16285	16337
10604	10642	10687	10740	10801	10872	10935	10975	10998	11019
1134	1119	1104	1099	1052	1142	1297			
6381	6572	6784	6974	7169	7290	7345	7290	7223	7289
996	917	807	708	623	572	572	642	763	817
869	877	899	909	928	955	975	975	971	937
334	347	380	409	428	435	435	395	389	428
320	313	279	278	276	274	272	268	264	260
69	70	71	71	73	73	74	74	75	75
82	83	84	84	85	84	85	85	85	85
55	56	57	59	61	62	62	63	64	66
6907	7043	7168	7299	7476	7582	7690	7736	7788	7889
5808	5992	6166	6309	6423	6506	6521	6456	6375	6416
698	700	713	722	731	750	771	783	783	787
5110	5291	5453	5587	5692	5756	5750	5674	5592	5630
4338	4500	4671	4825	4931	5001	5000	4927	4848	4889
772	791	782	762	760	755	750	746	744	740
1739	1733	1721	1717	1717	1718	1719	1719	1719	1719
126	126	126	126	126	127	128	128	129	129
7308	7544	7743	7946	8124	8274	8349	8296	8222	8297
6413	6605	6820	7007	7205	7330	7388	7340	7273	7339
494	438	348	292	270	252	302	396	515	550
7,2	6,2	4,9	4,0	3,6	3,3	3,9	5,1	6½	7
68	85	123	158	188	182	135			

Bijlage A8 Kerngegevens collectieve sector, 1991-2005

	1991	1992	1993	1994	1995
	% BBP				
Collectieve uitgaven					
Directe bestedingen:	27,0	28,0	28,4	27,8	27,7
w.v. beloning werknemers	10,8	11,1	11,2	10,9	10,8
materiële aankopen	6,3	6,3	6,6	6,4	6,4
investeringen	3,0	3,2	3,0	3,0	3,0
uitkeringen in natura	6,9	7,4	7,6	7,6	7,5
Overdrachten in geld:	24,4	24,0	23,8	22,0	23,8
w.v. subsidies (incl. EU)	3,2	3,1	3,0	2,6	1,7
overige overdrachten in geld:	21,2	20,8	20,8	19,4	22,1
w.v. huishoudens	17,8	17,7	17,6	16,4	14,2
bedrijven ^a	1,1	1,0	0,9	0,9	5,7
buitenland	2,2	2,2	2,2	2,1	2,2
Rente	6,1	6,3	6,2	5,8	5,9
Bruto collectieve uitgaven ^a	57,5	58,3	58,4	55,6	57,4
Niet-belastingmiddelen:	10,6	10,3	10,3	9,3	7,8
w.v. materiële verkopen	3,0	3,1	3,3	3,2	3,1
gasbaten	1,4	1,2	1,1	0,8	0,9
overige inkomsten	6,2	6,0	5,9	5,3	3,7
Netto collectieve uitgaven ^a	46,9	48,0	48,1	46,3	49,6
Collectieve lasten:	44,2	43,8	45,3	42,8	40,6
w.v. belastingen	28,2	27,2	28,8	25,5	24,5
premies wettelijke sociale verzekering	16,0	16,6	16,5	17,3	16,0
Vorderingensaldo en schuld					
Vorderingensaldo collectieve sector (EMU): ^{a,b,c}	-2,7	-4,2	-2,8	-3,5	-9,1
w.v. rijk ^{a,b}	-3,0	-4,3	-2,3	-3,3	-8,5
overige centrale overheid	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
lokale overheid ^c	0,1	0,1	0,1	0,1	0,3
wettelijke sociale verzekering	0,3	0,0	-0,6	-0,3	-0,8
Bruto schuld collectieve sector (EMU)	75,6	76,7	78,0	74,7	77,2
	mutaties per jaar in %				
Diversen					
Reële bruto collectieve uitgaven	3,1	2,9	0,9	-2,0	6,3
Werkgelegenheid sector overheid	-1,6	-1,3	-0,5	-1,3	-1,3
Werkgelegenheid zorg (incl. zelfstandigen)	1,6	3,1	1,6	0,0	2,0
Loonvoet sector overheid	5,8	7,6	4,7	3,5	5,2
Prijs overheidsconsumptie, beloning werknemers	3,7	5,3	2,6	1,7	3,6
Prijs netto materiële overheidsconsumptie (IMOC)	1,7	1,0	2,2	1,4	2,6
Prijs intermediair verbruik	2,4	2,6	2,5	1,2	3,6
Prijs bruto overheidsinvesteringen (IBOI)	2,4	2,1	1,6	1,2	1,3
Prijs nationale bestedingen	3,1	3,0	2,2	2,2	1,7
Verhouding niet-actieven versus actieven (in %)	77,9	77,6	79,4	79,4	78,1
^a	In 1995 zijn de jaarlijkse subsidies aan de woningcorporaties afgekocht voor een bedrag van 14.9 mld euro, d.w.z. 4,9% BBP.				
^b	In 2000 inclusief opbrengst UMETS-veiling van 0,7% BBP en in 2001 inclusief afkoop DSM van -0,3% BBP.				
^c	De cijfers voor 2002 zijn gebaseerd op de Nationale Rekeningen 2002. Op basis van de voorlopige informatie van het CBS komt het saldo van de lokale overheden (en dus het EMU-saldo) in 2002 0,3% BBP lager uit.				
^d	De cijfers tussen haakjes zijn gecorrigeerd voor de statistische vertekening als gevolg van de invoering van de wet Verlenging Loondoorbetalingsverplichting bij Ziekte (VLZ). Zie kader in paragraaf 4.1.1.				

1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005 ^d
26,9	26,5	26,4	26,7	26,6	27,4	28,7	29,5	29,1	28,7
10,4	10,2	10,1	10,2	10,0	10,1	10,5	10,8	10,8	10,7
6,4	6,2	6,2	6,4	6,3	6,7	6,9	7,0	6,9	6,8
3,1	2,9	2,9	3,0	3,1	3,2	3,3	3,2	3,2	3,1
7,0	7,2	7,1	7,1	7,2	7,4	8,0	8,5	8,3	8,0
18,1	17,4	16,8	16,2	15,8	15,7	15,5	16,0	15,9	15,9
1,7	2,0	1,8	1,9	1,8	1,7	1,8	1,7	1,5	1,5
16,4	15,4	15,0	14,3	14,0	14,0	13,7	14,3	14,4	14,4
13,7	12,8	12,1	11,6	11,2	11,1	11,2	11,7	11,9	11,7
0,4	0,3	0,6	0,5	0,5	0,8	0,5	0,5	0,5	0,5
2,3	2,3	2,3	2,2	2,2	2,1	2,0	2,0	2,0	2,2
5,6	5,2	4,8	4,5	3,8	3,4	3,1	2,9	2,9	2,9
50,6	49,1	48,0	47,4	46,2	46,6	47,3	48,5	48,0	47,5
7,9	7,3	6,9	6,4	6,9	6,5	6,2	6,1	5,8	5,9
3,2	3,2	3,1	3,1	3,1	3,1	3,1	3,3	3,2	3,1
1,0	0,9	0,6	0,4	0,7	1,0	0,9	0,9	0,7	0,6
3,8	3,3	3,2	2,8	3,1	2,5	2,2	2,0	1,9	2,1
42,7	41,8	41,1	41,0	39,3	40,1	41,1	42,3	42,2	41,6
40,8	40,7	40,3	41,7	41,5	40,0	39,5	39,4	38,9	38,7
25,4	25,2	25,0	25,6	25,5	25,7	25,6	24,9	24,4	24,8
15,5	15,5	15,3	16,0	16,0	14,3	13,9	14,5	14,6	13,9
- 1,8	- 1,1	- 0,8	0,7	2,2	0,0	- 1,6	- 3,0	- 3,3	- 2,9
- 1,5	- 2,1	- 1,2	- 0,8	0,4	- 0,1	- 1,1	- 2,7	- 3,3	- 2,9
0,0	0,0	0,1	0,0	0,1	0,1	0,1	0,0	0,0	0,0
0,2	1,0	0,1	0,1	0,1	0,0	- 0,2	- 0,2	- 0,2	- 0,1
- 0,6	0,0	0,3	1,2	1,6	0,1	- 0,4	0,0	0,1	0,1
75,2	69,9	66,8	63,1	55,9	52,9	52,4	54,8	56,2	58,1
- 9,2	0,8	2,0	2,7	0,9	2,0	1,7	1,7	¼	½
- 0,4	0,6	3,1	0,9	0,8	1,7	2,2	0,9	0	¼ (- ¼)
2,8	4,4	5,5	2,4	2,2	4,1	4,2	3,5	2¾	1¾ (1½)
1,2	3,4	2,0	5,1	5,0	5,9	5,2	4,3	2¼	½ (1)
0,4	0,9	1,4	4,3	3,9	4,5	4,2	3,8	2	0 (¼)
1,8	1,1	1,1	1,5	4,7	4,4	3,3	2,9	1½	¾
1,6	2,0	1,8	2,5	4,6	4,1	3,4	3,4	1¾	¾
1,7	1,0	1,9	2,3	4,2	4,7	3,2	2,5	1¼	½
1,6	1,7	1,8	2,4	3,8	4,9	3,7	2,5	1¼	¾
75,5	72,6	69,9	68,1	66,7	65,9	66,3	67,2	70¼	72

Bijlage A9 Collectieve uitgaven naar functie, 1991-2005

	1991	1992	1993	1994	1995
	volumemutaties in %				
Openbaar bestuur	2,9	1,3	2,1	0,2	3,5
Veiligheid	3,4	3,8	3,9	15,0	1,8
Defensie	-1,4	-3,9	-6,5	-9,6	-8,3
Infrastructuur	-0,9	5,0	1,5	2,7	5,7
Onderwijs	-0,9	0,8	-0,7	0,5	-0,5
Collectieve zorg	5,6	9,3	3,5	1,4	1,8
Sociale zekerheid	1,2	0,2	1,3	1,2	-8,9
Overdrachten aan bedrijven ^a	-1,1	-3,0	-4,3	-8,6	120,6
Internationale samenwerking	17,1	-2,5	2,9	-1,2	9,4
Rente	5,6	5,2	4,8	2,5	4,7
Bruto collectieve uitgaven ^a	2,5	1,6	1,3	0,3	6,5
Niet-belastingmiddelen	9,1	-2,3	2,5	-6,8	-14,2
Netto collectieve uitgaven ^a	1,1	2,5	1,1	1,8	10,6
Bruto binnenlands product	2,4	1,5	0,7	2,9	3,0
	prijsmutaties in %				
Openbaar bestuur	3,4	4,8	3,4	2,0	2,6
Veiligheid	3,6	5,2	3,6	2,2	1,9
Defensie	3,5	7,1	4,1	1,4	5,3
Infrastructuur	2,5	1,8	1,5	0,9	1,4
Onderwijs	3,9	5,3	3,1	3,0	3,0
Collectieve zorg	4,1	2,9	2,4	1,7	1,8
Sociale zekerheid	3,4	3,2	0,7	-2,6	0,5
Overdrachten aan bedrijven	2,9	2,3	1,9	2,3	2,0
Internationale samenwerking	2,9	2,3	1,9	2,3	2,0
Rente	3,9	2,2	-3,5	-4,3	1,7
Bruto collectieve uitgaven	3,5	3,6	1,5	-0,1	1,8
Niet-belastingmiddelen	4,0	3,0	0,6	2,2	1,7
Netto collectieve uitgaven	3,4	3,7	1,7	-0,5	1,9
Bruto binnenlands product	2,9	2,3	1,9	2,3	2,0

^a In 1995 zijn de jaarlijkse subsidies aan de woningcorporaties afgekocht voor een bedrag van 14,9 mld euro, d.w.z. 4,9% BBP.

1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
- 1,0	1,2	3,7	2,7	3,8	5,8	1,8	0,9	- 1½	- 1¾
2,6	1,8	6,4	5,2	- 1,9	10,8	9,8	2,8	¾	3¼
- 0,8	- 7,1	- 4,3	9,7	- 7,6	0,5	0,8	- 2,3	1¼	¾
12,9	- 1,8	7,5	7,7	7,1	2,5	2,1	- 2,8	- 1½	- ¼
1,3	0,6	0,9	2,5	2,0	3,6	2,7	2,0	2¾	2
- 2,9	3,9	2,8	1,4	3,7	2,9	6,8	4,9	¾	- 1¾
- 1,4	- 1,6	- 0,7	- 1,1	1,3	- 0,2	0,3	2,0	3	½
- 70,8	13,4	11,7	3,7	- 1,5	8,3	- 7,5	- 3,8	- 6½	- 1½
5,1	5,4	1,5	1,0	4,8	- 3,5	- 6,0	0,5	¼	12¾
5,0	0,0	- 0,1	0,6	- 2,5	- 2,0	1,8	4,8	6	5¼
- 8,9	0,9	1,9	1,7	1,7	2,5	1,6	1,7	1	½
5,4	- 5,5	- 1,7	- 4,1	12,3	- 5,0	- 6,5	- 3,3	- 4¼	2½
- 11,1	2,1	2,6	2,7	0,1	3,9	3,0	2,5	1¾	¼
3,0	3,8	4,3	4,0	3,5	1,2	0,2	- 0,8	1¼	1½

1,8	2,8	2,2	3,3	4,5	4,7	4,0	3,7	2	½
2,0	3,3	2,5	3,4	4,5	4,8	4,2	3,6	2	½
3,6	4,5	0,8	2,9	3,0	5,8	3,1	3,7	2	½
2,5	2,0	2,4	2,8	4,4	5,5	4,0	2,9	1½	1
0,7	1,2	2,3	4,2	3,9	5,0	3,8	3,6	1¾	½
0,5	3,3	2,4	4,1	5,2	7,3	6,4	3,5	- ¾	½
2,3	1,9	1,9	2,6	3,0	5,7	4,4	4,4	½	- ¾
1,2	2,0	1,7	1,6	3,9	5,4	3,4	3,0	1½	¼
1,2	2,0	1,7	1,6	3,9	5,4	3,4	3,0	1½	¼
- 5,9	- 1,6	- 0,6	- 2,7	- 5,7	- 2,7	- 8,2	- 7,1	- 4¾	- 2½
0,8	2,0	1,8	2,5	3,1	4,9	3,4	3,0	¾	0
1,1	3,7	1,9	2,1	3,6	5,8	4,8	4,7	1¼	¼
0,8	2,0	1,8	2,6	3,0	4,7	3,2	2,8	½	0
1,2	2,0	1,7	1,6	3,9	5,4	3,4	3,0	1½	¼

Bijlage A10 Sociale zekerheid, 1991-2005

	1991	1992	1993	1994	1995
	mld euro				
I Exploitatierkening sociale verzekeringen					
Uitkeringen	46,1	49,5	51,8	50,6	50,7
Werkgeverspremies over SV-uitkeringen	1,8	1,9	1,9	1,4	1,2
Kapitaaloverdrachten gezinnen	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Administratiekosten	1,9	2,1	2,3	2,3	2,2
Exploitatiesaldo	0,8	0,1	- 1,5	- 0,8	- 2,5
Premies werkgevers bedrijven en overheid	7,3	7,4	7,2	5,7	5,9
Premies gezinnen	33,7	36,7	37,9	44,2	42,5
Werkgeverspremies over SV-uitkeringen	1,8	1,9	1,9	1,4	1,2
Per saldo ontvangen inkomensoverdrachten overheid	7,3	7,1	7,1	1,8	1,9
Per saldo ontvangen inkomensoverdrachten bedrijven	0,0	0,0	0,0	0,0	- 0,1
Kapitaaloverdrachten overheid	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Ontvangen rente	0,5	0,6	0,5	0,3	0,2
II Uitsplitsing van de sociale lasten bedrijven					
Bruto loon bedrijven	87,0	91,4	94,5	97,3	100,5
Overhevelingstoelage	8,2	9,0	9,2	9,5	9,9
Wettelijke sociale premies	7,2	7,4	7,2	5,8	5,8
Pensioenpremies	4,9	5,8	5,7	6,0	6,0
Doorbetaling bij ziekte	1,4	1,4	1,4	2,2	2,9
Overige sociale premies	1,0	1,0	1,1	1,1	1,6
Loonkosten bedrijven	109,7	116,1	119,1	122,0	126,8
III Inactieven/actieven					
Inactieven (dzd uitkeringsjaren)	4021	4056	4142	4173	4184
Werkloosheids- en bijstandsuitk. (dzd uitkeringsjaren)	747	762	823	904	907
Arbeidsvolume (dzd mensjaren, excl. Ziektewet)	5162	5230	5219	5259	5358
i/a-ratio (%)	77,9	77,6	79,4	79,4	78,1
w.v. AOW	38,4	38,4	38,9	39,1	38,8
AWW / ANW	3,6	3,6	3,6	3,6	3,5
ZW / AAW / WAO	22,2	21,9	22,0	20,5	19,7
WW / Vorstverlet / IOAW / IOAZ	4,0	4,5	5,7	6,9	6,8
ABW	9,7	9,2	9,1	9,2	9,2
IV De koppeling					
	mutaties per jaar in %				
Contractloon ^a	3,6	4,2	3,1	1,5	1,2
Bruto minimum loon	3,1	3,1	0,7	0,0	0,0
Netto minimum uitkering	3,1	4,2	2,1	0,8	1,7

^a Tot en met 1991: contractloon bedrijven; daarna gewogen contractloon bedrijven en overheid volgens WKA.

1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
50,5	53,5	53,6	55,4	58,2	62,7	68,6	73,8	75½	74¾
1,0	0,9	1,8	1,8	1,9	1,9	2,1	2,3	2½	2¼
0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0	0
2,2	2,1	2,0	2,1	2,2	2,4	2,7	2,8	3	3
- 1,8	- 0,1	1,0	4,7	6,5	0,2	- 2,0	0,0	¾	½
6,1	6,0	16,4	17,2	18,7	19,4	20,4	20,3	20¼	20
42,6	45,7	37,9	42,8	45,8	41,9	41,5	45,6	47½	45¾
1,0	0,9	1,8	1,8	1,9	1,9	2,1	2,3	2½	2¼
2,3	4,2	2,8	2,6	2,4	4,0	7,5	11,1	11½	12½
- 0,1	- 0,4	- 0,4	- 0,4	- 0,3	- 0,4	- 0,4	- 0,4	- ¼	- ¼
0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0	0
0,1	0,0	0,0	0,1	0,3	0,5	0,4	0,2	¼	¼
106,2	113,0	121,3	129,8	138,9	150,5	156,9	160,8	160½	161½
8,9	9,4	1,8	2,4	2,5	0,0	0,0	0,0	0	0
6,0	5,8	14,6	15,3	16,7	17,1	17,9	17,9	18	17¾
6,2	6,3	7,2	7,5	8,8	10,9	12,4	14,9	16¼	16½
3,3	3,6	4,2	4,5	4,5	4,8	4,9	4,6	4½	5¼
1,6	1,8	1,5	1,8	1,6	1,6	1,7	1,7	1¾	1¾
132,2	139,9	150,6	161,3	172,9	184,8	193,8	199,9	201	202¼
4165	4131	4074	4049	4031	4033	4065	4107	4240	4340
899	831	738	653	576	543	551	608	715	775
5520	5691	5832	5946	6042	6117	6132	6108	6030	6035
75,5	72,6	69,9	68,1	66,7	65,9	66,3	67,2	70¼	72
38,1	37,4	36,9	36,5	36,3	36,2	36,5	37,1	38	38¾
3,4	3,2	2,5	2,4	2,3	2,2	2,1	2,0	2	2
18,6	18,3	18,7	19,0	19,4	19,4	19,5	18,9	19	19
6,6	5,5	4,5	3,7	3,0	2,8	3,0	3,9	5	5
8,8	8,2	7,3	6,5	5,8	5,4	5,2	5,4	6	7
1,6	2,0	2,8	2,7	3,2	4,3	3,7	2,8	1	¼
1,4	1,7	2,7	3,0	2,8	6,0	4,4	3,1	½	0
2,2	2,3	3,3	3,1	3,1	6,9	4,4	2,8	1½	- ½

Bijlage A11 Zorg, 1991-2005

	1991	1992	1993	1994	1995
	mutaties per jaar in %				
Uitgaven					
Gehandicaptenzorg en geestelijke gezondheidszorg	6,5	6,5	6,1	5,8	5,5
Verzorgings- en verpleeghuizen, thuiszorg	4,8	4,4	4,7	3,8	2,7
Ziekenhuiszorg en specialistische hulp	9,3	6,5	1,7	9,6	- 1,9
Huisartsen-, tandheelkundige en paramedische zorg	8,1	4,7	2,6	- 15,3	- 21,6
Genees- en hulpmiddelen	8,8	8,7	8,4	1,5	7,3
Preventie, beheer en diversen	6,1	6,2	4,0	- 4,4	7,3
Totaal	7,4	6,0	4,0	2,1	1,0
Idem in mld euro	23,8	25,2	26,2	26,8	27,1
Idem, in % BBP	9,5	9,7	9,8	9,9	9,6
Financiering					
	mld euro's				
AWBZ ^a	7,4	10,6	11,3	11,6	12,2
ZFW	7,9	6,8	7,2	7,5	7,4
Particulier	3,9	3,5	3,7	3,6	3,3
Overheid	2,5	2,5	2,6	2,6	2,7
Eigen betalingen overig ^b	2,0	2,0	1,8	1,7	1,4
Financieringsachterstand (enkelvoudig)	0,0	- 0,2	- 0,2	- 0,2	0,1
Aantal verzekerden					
Ziekenfondswet	9235	9328	9428	9570	9711
Particulier	5619	5650	5673	5660	5544
Volume-indicatoren^f					
Ziekenhuizen	1,4	1,5	- 0,2	0,5	0,7
Specialistenpraktijken	6,9	5,5	6,1	2,7	2,8
Huisartsenpraktijken	0,9	0,8	0,8	0,6	1,8
Praktijken voor tandheelkundige hulp	3,9	2,5	0,4	6,5	- 8,6
Praktijken van verloskundigen en paramedici	1,0	0,4	0,5	0,7	2,1
Genees-, kunst- en hulpmiddelen	8,3	10,3	11,2	5,4	9,3
Instellingen voor verstandelijk gehandicapten	1,4	2,5	1,8	1,2	2,3
Verstrekking geestelijke gezondheidszorg					
Verpleeghuizen	1,9	3,4	0,3	1,3	1,7
Totale gezondheidszorg	2,7	3,0	2,7	2,2	2,8
Werkgelegenheid in arbeidsjaren^c					
Ziekenhuizen	0,6	1,9	0,0	- 1,7	0,1
Medisch specialisten ziekenhuizen	.	.	.	.	.
Huisartsen	.	.	.	.	.
Tandartsen ^d	.	.	.	.	.
Verloskundigen en andere paramedici ^e	.	.	.	.	.
Instellingen voor verstandelijk gehandicapten ⁱ	2,2	3,4	1,9	1,9	3,2
Verzorgingshuizen	0,2	1,9	- 1,2	- 2,0	- 0,3
Verpleeghuizen	1,8	2,2	1,5	0,8	2,4

^a Inclusief eigen betalingen.

^b Exclusief eigen betalingen AWBZ.

^c Tot 1996 Bron: CBS, vanaf 1996 Rapportage Arbeidsmarkt Zorg en Welzijn.

^d Schommelingen in de reeks hangen mede samen met opschoningen in het ledenbestand van de NMT.

^e Werkzame personen.

^f Vanaf 1999 op basis van zorgrekeningen (CBS).

^g Volumeontwikkeling wordt o.m. gemeten op basis van verpleegdagen.

^h Vooruitbetalingen goodwill.

ⁱ Voor 1998 slechts aantal bezette arbeidsplaatsen (fte's) intramuraal, na 1998 geldt het totaal aantal bezette arbeidsplaatsen.

1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
4,5	4,3	10,3	7,1	9,3	12,3	11,0	10,7	¾	3½
3,3	3,2	6,0	5,1	9,2	11,7	12,7	8,1	9¾	2½
2,8	5,8	2,4	5,8	6,8	10,4	8,4	6,4	½	1½
-5,4	6,7	3,6	4,0	6,0	9,2	12,9	4,9	-21¾	-4½
3,2	6,4	11,4	6,9	5,3	10,0	10,0	8,1	6	7¼
7,7	8,7	-0,8	13,1	-5,4	10,0	8,0	3,6	-3¾	-2¾
2,7	4,7	6,0	6,1	6,7	10,9	10,4	7,5	1¾	2¼
27,8	29,1	30,8	32,7	34,9	38,7	42,7	46,0	46¾	47¾
9,3	8,8	8,7	8,7	8,8	9,1	9,6	10,1	10	10
9,4	12,2	12,9	13,4	14,7	16,1	18,5	20,3	20¾	21¼
9,9	10,4	11,0	11,9	12,7	13,9	15,2	16,3	16¼	15½
4,3	4,3	4,3	4,7	4,7	5,3	6,1	6,6	6¾	7
2,7	1,3	1,5	1,6	1,7	2,0	2,4	2,4	2¼	2
1,5	1,0	1,1	1,0	1,0	0,9	0,8	0,8	¾	2¼
0,1	-0,1	0,1	0,2	0,1	0,5	-0,3	-0,4	0	0
9771	9902	9915	9934	10272	10290	10171	10172	10183	10233
5566	5465	5524	5569	5273	5445	5673	5761	5827	5847
0,9	1,3	1,3	-0,5 ^g	-0,9	0,5	5,4	.	.	.
1,5	-2,5	2,0	-0,1	-2,5	1,0	9,8	.	.	.
1,4	0,5	1,1	0,8	4,2 ^h	-1,2	4,4	.	.	.
-0,4	6,9	4,6	0,7	3,8	3,6	7,8	.	.	.
-5,3	0,2	2,0	4,7	0,2	0,4	1,0	.	.	.
4,5	6,7	6,5	5,6	3,5	6,0	3,5	.	.	.
2,7	2,2	2,0	4,8	5,8	6,9	10,9	.	.	.
			5,1	0,1	4,1	6,4	.	.	.
1,5	1,7	1,5	-0,8	1,7	8,5	4,6	.	.	.
1,9	2,6	2,9	2,3	1,3	2,6	5,3	.	.	.
1,4	1,9	3,5	1,9	2,3	3,2	.	.	.	.
1,5	4,1	1,6	2,6	0,8	2,7	.	.	.	.
1,8	4,0	7,5	-0,7	2,0	3,7	.	.	.	.
-4,1	5,7	-4,8	-0,7	3,9	3,7	3,6	.	.	.
1,5	2,0	1,3	1,7	1,3	1,5	2,2	.	.	.
2,5	4,5	4,5	2,6	7,5	-1,4	.	.	.	.
-1,1	4,1	1,6	2,6	0,8	2,7	.	.	.	.
3,4	4,0	7,5	-0,7	2,0	3,7	.	.	.	.

Bijlage B1	Externe data voor Nederland, 1991-2005				
	1991	1992	1993	1994	1995
	mutaties per jaar in %				
Relevante wereldhandelsvolume, goederen excl. energie	3,6	4,5	0,4	9,1	8,7
Concurrentenprijs, goederen excl. energie	1,0	-3,6	-2,9	1,9	-1,1
Invoerprijs Nederland (gld/euro)					
Goederen	-0,5	-2,0	-2,9	-0,5	-0,1
Goederen exclusief energie	0,2	-0,9	-2,4	0,1	0,0
Consumptiegoederen	1,0	0,6	-1,7	-0,2	-1,6
Investeringsgoederen	1,4	-0,2	0,0	-0,4	-1,6
Overige grondstoffen en halffabrikaten	0,3	-0,7	-2,7	1,3	1,6
Wederuitvoer	-1,1	-2,3	-2,9	-1,3	-1,1
Energie	-6,8	-12,1	-8,8	-6,4	-1,1
Concurrentiepositie Nederland	.	.	.	.	-5,6
Arbeidskosten pep verwerkende industrie (gld/euro)					
Alle concurrenten	7,3	0,5	0,4	-2,7	-6,6
Euroconcurrenten	.	.	.	.	-3,2
Niet-euroconcurrenten	.	.	.	.	-9,8
p.m. Nederland	4,8	4,4	1,5	-6,1	-1,0
Loonvoet verwerkende industrie (nationale valuta)					
Alle concurrenten	.	.	.	.	4,5
Euroconcurrenten	.	.	.	.	4,2
Niet-euroconcurrenten	.	.	.	.	4,5
p.m. Nederland	.	.	.	.	2,8
Arbeidsproductiviteit verwerkende industrie					
Alle concurrenten	.	.	.	.	4,8
Euroconcurrenten	.	.	.	.	4,6
Niet-euroconcurrenten	.	.	.	.	4,9
p.m. Nederland	.	.	.	.	3,8
Effectieve wisselkoers, industrieproducten, t.o.v concurrenten (gld/euro)					
Alle concurrenten	-1,0	3,6	1,7	2,7	6,8
Euroconcurrenten	.	.	5,3	1,0	2,9
Niet-euroconcurrenten	.	.	-1,7	4,2	10,5
Effectieve wisselkoers, industrieproducten, t.o.v leveranciers (gld/euro)					
Alle leveranciers	-0,8	2,8	1,2	1,9	6,2
Eurokoers (dollar per euro)	-2,6	6,3	-5,3	2,0	13,3
	niveaus				
Eurokoers (dollar per euro)	1,18	1,25	1,19	1,21	1,37
Rentestanden					
Lange rente Duitsland	8,4	7,8	6,4	6,8	6,8
Korte rente eurogebied (Duitsland t/m 1998)	9,2	9,5	7,3	5,4	4,5

1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
5,0	8,4	8,8	5,1	10,5	2,5	2,0	3,7	7½	6¾
1,3	5,8	- 1,9	- 1,4	7,8	1,2	- 3,1	- 4,8	- 1¾	½
1,0	2,3	- 2,0	0,3	9,3	0,0	- 1,2	- 1,4	- 1½	- ¼
- 0,3	2,0	- 0,4	- 1,3	5,2	1,2	- 1,5	- 1,7	- ½	½
- 0,5	2,3	0,3	0,4	0,8	1,6	0,8	- 1,4	- 1	- ¼
- 0,4	0,6	- 0,5	0,3	1,7	- 1,6	- 0,3	- 2,2	- 1½	- ¼
0,1	2,2	0,5	- 1,3	5,5	2,4	- 2,4	- 0,5	¼	1
- 0,9	1,8	- 0,7	- 1,7	6,4	0,7	- 1,4	- 2,8	- 1	¼
18,7	7,0	- 24,8	23,6	70,1	- 9,5	0,6	1,5	- 8	- 7¼
3,4	5,9	- 1,2	0,9	5,8	- 3,2	- 5,3	- 7,8	- 3	1
3,8	5,5	0,6	2,4	6,3	2,3	- 1,0	- 5,4	- 5	- ½
4,2	- 0,7	- 0,9	1,0	- 1,0	2,5	2,3	1,4	- 1¾	- ¾
3,4	11,5	2,0	3,7	12,8	2,2	- 3,9	- 11,4	- 7¾	- ½
0,3	- 0,3	1,8	1,5	0,4	5,8	4,6	2,7	- 2	- 1½
4,1	4,9	4,5	4,0	5,9	4,2	4,0	4,8	3	3
3,0	3,1	1,8	2,6	3,5	3,2	3,8	3,0	2½	2¼
5,2	6,2	7,1	5,2	7,2	5,2	4,1	5,6	3¼	3¾
2,0	2,0	3,9	3,3	4,7	5,1	5,0	3,4	2½	¼
2,2	5,0	2,1	3,4	5,6	0,9	2,8	3,0	5	3¾
1,1	5,3	2,6	1,4	4,5	0,7	1,5	1,5	4¼	3
3,3	4,6	1,7	5,2	6,4	1,2	4,0	4,5	5¾	4¼
1,6	2,4	2,1	1,8	4,3	- 0,6	0,5	0,7	4¾	1¾
- 1,9	- 5,3	1,7	- 1,8	- 5,7	0,9	2,2	7,5	3	0
- 2,2	- 1,4	0,2	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0	0
- 1,5	- 9,0	3,2	- 3,7	- 10,7	1,7	4,1	14,1	5¾	0
- 1,8	- 6,6	1,5	- 2,6	- 7,0	0,7	2,7	9,1	3¾	0
- 4,8	- 13,6	- 1,6	- 4,0	- 13,4	- 3,1	5,5	19,6	10½	0
1,31	1,13	1,11	1,07	0,92	0,90	0,94	1,13	1,25	1,25
6,2	5,7	4,6	4,5	5,3	4,8	4,8	4,1	4¼	4½
3,3	3,3	3,5	3,0	4,4	4,3	3,3	2,3	2	2¼

Bijlage B2 Kerngegevens voor de wereldeconomie en de wereldhandel, 1991-2005

	1991	1992	1993	1994	1995
	mutaties per jaar in %				
Bruto binnenlands product (volume)					
Wereld	1,5	1,8	2,1	3,4	3,5
Hoogontwikkelde economieën	1,2	2,0	1,0	3,0	2,4
Opkomende economieën	1,9	1,6	3,5	3,8	4,8
Wereldhandelsvolume (goederen)					
Invoervolume EU-15 (goederen)	3,2	2,2	- 3,8	8,6	7,8
Consumentenprijsindex G3	4,1	3,1	2,8	2,4	2,2
Gestandaardiseerde werkloosheid G3 ^a	6,3	6,9	7,3	7,3	7,1
Wereldhandelsprijs (dollar)					
Goederen	- 1,2	1,8	- 5,0	2,4	7,6
Industrieproducten	0,0	2,7	- 4,2	2,4	7,2
Grondstoffenprijzen HWWA-index (dollar)					
Grondstoffen exclusief energie	- 10,7	- 2,7	- 7,3	22,5	13,0
Voeding- en genotmiddelen	- 5,8	- 2,1	3,9	29,0	3,4
Industriële grondstoffen van agrarische oorsprong	- 12,2	- 1,6	- 13,2	20,6	17,8
Metalen	- 13,1	- 4,1	- 11,6	17,5	19,2
Energie	- 13,6	- 1,4	- 11,7	- 4,8	9,8
Wereldhandelsprijs (euro)					
Goederen	1,4	- 4,3	0,3	0,3	- 5,0
Industrieproducten	2,7	- 3,4	1,2	0,3	- 5,4
Grondstoffenprijzen HWWA-index (euro)					
Grondstoffen exclusief energie	- 8,3	- 8,5	- 2,1	20,0	- 0,3
Voeding- en genotmiddelen	- 3,3	- 7,9	9,7	26,4	- 8,8
Industriële grondstoffen van agrarische oorsprong	- 9,8	- 7,5	- 8,3	18,2	3,9
Metalen	- 10,8	- 9,8	- 6,7	15,1	5,2
Energie	- 11,2	- 7,3	- 6,7	- 6,7	- 3,2
	niveaus				
Wisselkoersen					
Euro (dollar per euro)	1,18	1,25	1,19	1,21	1,37
Yen (yen per dollar)	134,50	126,70	111,21	102,20	94,05
Ruwe olieprijs Brent					
dollar per vat	20,1	19,4	17,0	15,8	17,0
euro per vat	17,0	15,5	14,4	13,1	12,4
Lange rente					
Duitsland	8,4	7,8	6,4	6,8	6,8
Verenigde Staten	7,9	7,0	5,9	7,1	6,6
Korte rente					
Eurogebied (Duitsland t/m 1998)	9,2	9,5	7,3	5,4	4,5
Verenigde Staten	5,8	3,7	3,2	4,6	5,9

^a In procenten van de beroepsbevolking.

1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
4,0	4,1	2,5	3,5	4,7	2,3	2,8	3,7	4½	4
2,8	3,3	2,8	3,1	3,5	1,0	1,4	2,0	¾	2¾
5,4	5,2	2,1	4,0	6,0	3,8	4,4	5,5	6	5½
6,5	10,7	6,0	5,3	13,4	1,5	3,0	5,1	10½	8½
4,4	8,5	10,2	6,4	11,2	1,3	0,5	1,7	7	6½
2,2	2,0	1,3	1,4	2,3	2,1	1,4	1,8	1¼	1¼
7,2	6,9	6,7	6,4	5,9	6,1	6,8	7,0	¾	6½
-2,0	-6,9	-7,3	-1,5	-0,3	-4,1	1,1	9,7	5½	-¼
-3,2	-7,4	-4,4	-3,1	-4,6	-2,7	0,5	8,9	¾	-½
-8,2	0,0	-15,3	-9,5	3,7	-10,0	2,8	14,2	16¾	6¾
3,4	2,1	-16,3	-19,2	-7,1	-7,3	12,0	8,3	8½	-4¾
-16,3	-4,5	-14,1	-2,6	5,9	-14,2	-0,6	21,8	22¾	7¾
-11,9	1,7	-15,3	-4,1	12,3	-8,7	-2,1	13,8	18½	15
14,4	-3,9	-29,0	28,1	50,0	-10,4	-0,3	14,4	¾	-7¾
2,9	7,7	-5,8	2,5	15,1	-1,1	-4,2	-8,3	-4½	-¼
1,6	7,2	-2,8	0,9	10,1	0,4	-4,7	-9,0	-5¼	-½
-3,6	15,8	-13,9	-5,7	19,7	-7,1	-2,6	-4,6	5¾	6¾
8,5	18,2	-14,9	-15,8	7,2	-4,3	6,1	-9,5	-2	-4¾
-12,1	10,5	-12,6	1,4	22,2	-11,5	-5,8	1,8	11	7¾
-7,5	17,8	-13,9	-0,2	29,6	-5,8	-7,2	-4,8	7	15
20,1	11,2	-27,8	33,4	73,1	-7,6	-5,5	-4,4	-9	-7¾
1,31	1,13	1,11	1,07	0,92	0,90	0,94	1,13	1,25	1,25
108,75	120,93	130,80	113,76	107,76	121,46	125,23	115,95	105,00	105,00
20,7	19,2	12,8	17,9	28,4	24,5	25,0	28,9	29	26½
15,8	17,0	11,5	16,8	30,8	27,4	26,5	25,5	23¼	21¼
6,2	5,7	4,6	4,5	5,3	4,8	4,8	4,1	4¼	4½
6,4	6,4	5,3	5,6	6,0	5,0	4,6	4,0	4¼	4¾
3,3	3,3	3,5	3,0	4,4	4,3	3,3	2,3	2	2¼
5,4	5,6	5,5	5,3	6,5	3,7	1,7	1,2	1¼	2¼

Bijlage B3 **BBP-volume naar regio's en landen, 1991-2005**

	1991	1992	1993	1994	1995
	volume-mutaties per jaar in %				
Wereld	1,5	1,8	2,1	3,4	3,5
Hoogontwikkelde economieën	1,2	2,0	1,0	3,0	2,4
Verenigde Staten	-0,2	3,3	2,7	4,0	2,5
Japan	3,3	1,0	0,2	1,1	1,9
EU-15	1,9	1,2	-0,4	2,7	2,5
Eurogebied	2,5	1,4	-0,9	2,4	2,2
Duitsland	5,1	2,2	-1,1	2,3	1,7
Frankrijk	1,0	1,5	-1,0	2,0	1,7
Italië	1,4	0,8	-0,9	2,2	2,9
Spanje	2,5	0,9	-1,0	2,4	2,8
Nederland	2,4	1,5	0,7	2,9	3,0
België	1,8	1,5	-1,0	3,2	2,4
Oostenrijk	3,3	2,3	0,4	2,6	1,7
Griekenland	3,2	0,6	-1,7	2,1	2,0
Portugal	4,4	1,1	-2,0	1,0	4,3
Finland	-6,4	-3,9	-1,2	4,0	3,4
Ierland	1,9	3,3	2,7	5,8	9,9
Luxemburg	8,3	2,5	4,1	3,2	1,5
Verenigd Koninkrijk	-1,4	0,2	2,3	4,4	2,8
Zweden	-1,1	-1,3	-2,0	4,2	4,1
Denemarken	1,1	0,6	0,0	5,5	2,8
Opkomende economieën	1,9	1,6	3,5	3,8	4,8
Azië	6,7	8,7	8,8	9,3	8,7
China	9,2	14,2	13,5	12,6	10,5
NICs-landen	8,1	6,3	6,5	7,8	7,4
Overige landen	4,4	5,3	5,7	6,9	7,5
Latijns Amerika	3,9	3,5	4,0	4,9	1,5
Transitielanden	-7,4	-10,4	-5,7	-8,6	-0,8
Overige landen	-6,9	-11,7	-7,0	-11,5	-2,5
Toetreders tot EU	-9,7	-3,3	0,3	3,5	5,3
Afrika en Midden-Oosten	4,5	1,2	0,9	2,4	3,1
p.m. EU-25	0,9	0,8	-0,4	2,8	2,7

1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
4,0	4,1	2,5	3,5	4,7	2,3	2,8	3,7	4½	4
2,8	3,3	2,8	3,1	3,5	1,0	1,4	2,0	3¼	2¾
3,7	4,5	4,2	4,5	3,7	0,5	2,2	3,1	4½	3½
3,4	1,9	- 1,1	0,1	2,8	0,4	- 0,4	2,7	3	2
1,7	2,6	3,0	2,9	3,6	1,8	1,1	0,8	2	2¼
1,4	2,3	2,9	2,8	3,5	1,6	0,9	0,4	1¼	2¼
0,8	1,4	2,0	2,0	2,9	0,8	0,2	- 0,1	1¼	1¾
1,1	1,9	3,5	3,3	4,0	2,2	1,1	0,2	2	2½
1,1	2,0	1,8	1,7	3,1	1,8	0,4	0,4	1½	2
2,4	4,0	4,4	4,2	4,2	2,8	2,1	2,4	2¾	3
3,0	3,8	4,3	4,0	3,5	1,2	0,2	- 0,8	1¼	1½
1,2	3,4	2,0	3,2	3,9	0,6	0,7	1,0	1¼	2¼
2,0	1,6	3,9	2,7	3,4	0,8	1,4	0,7	1¼	2½
2,4	3,7	3,3	3,7	4,2	4,1	3,8	2,0	3	2
3,6	3,9	4,6	3,8	3,3	1,7	0,4	- 1,3	1½	2¼
4,0	6,2	5,0	3,3	5,1	1,1	2,3	1,9	3	3
8,1	11,1	8,7	11,2	10,1	6,2	6,9	1,9	4	4½
3,8	8,0	6,8	7,6	9,4	1,1	1,6	1,2	1¾	2¾
2,7	3,3	3,1	2,8	3,8	2,1	1,7	2,3	2¾	2½
1,3	2,4	3,6	4,6	4,3	0,9	1,9	1,7	2¾	3
2,5	3,0	2,5	2,6	2,8	1,6	1,0	0,0	1¼	2¼
5,4	5,2	2,1	4,0	6,0	3,8	4,4	5,5	6	5½
8,0	6,4	2,6	6,3	7,0	5,0	6,2	7,1	7	6¾
9,6	8,8	7,8	7,1	8,0	7,5	8,0	9,1	8½	8
6,4	5,8	- 2,7	7,9	8,3	0,8	4,7	2,8	5¼	5
7,0	4,2	- 0,9	5,0	5,3	3,7	4,5	6,1	6	5½
3,6	5,2	2,2	0,1	3,9	0,6	- 0,4	1,3	3¾	3½
0,2	2,5	- 0,5	2,7	7,0	3,2	4,6	5,2	4¾	5
- 1,2	1,8	- 1,8	2,6	8,1	3,5	5,3	5,9	5	5¼
4,6	4,7	3,6	3,0	4,1	2,5	2,5	3,3	4	4
5,2	3,7	3,1	2,3	4,0	3,5	3,0	4,5	5	4¾
1,9	2,7	3,0	2,9	3,7	1,8	1,2	1,0	2¼	2½

Bijlage B4 Kerngegevens voor de G3 en Duitsland, 1991-2005

	1991	1992	1993	1994	1995
	mutaties per jaar in %				
Eurogebied					
Bruto binnenlands product (volume)	2,5	1,4	- 0,9	2,4	2,2
Particuliere consumptie	2,8	1,9	- 1,0	1,4	1,9
Overheidsconsumptie	2,6	3,0	1,4	1,1	0,7
Bruto investeringen	1,2	0,1	- 6,4	2,3	2,4
Voorraadvorming (% BBP)	0,1	- 0,3	- 0,5	0,6	0,4
Binnenlandse bestedingen	2,5	1,4	- 2,2	2,1	2,1
Uitvoer goederen en diensten	6,1	3,6	1,3	9,3	8,1
Invoer goederen en diensten	6,0	3,5	- 4,4	8,4	7,9
Consumentenprijs	4,3	3,8	3,4	2,8	2,6
Werkloosheid (% beroepsbevolking)	7,9	8,6	10,2	10,8	10,6
Vorderingensaldo totale overheid (% BBP)	- 5,0	- 5,1	- 5,8	- 5,1	- 5,0
Saldo lopende rekening (% BBP)	- 1,2	- 0,9	0,4	0,2	0,7
Verenigde Staten					
Bruto binnenlands product (volume)	- 0,2	3,3	2,7	4,0	2,5
Particuliere consumptie	0,2	3,3	3,3	3,7	2,7
Overheidsconsumptie	1,3	0,4	- 0,3	0,3	0,2
Bruto investeringen	- 5,1	4,9	6,0	7,3	5,7
Voorraadvorming (% BBP)	- 0,3	0,3	0,2	0,8	- 0,3
Binnenlandse bestedingen	- 0,8	3,4	3,3	4,5	2,5
Uitvoer goederen en diensten	6,6	6,9	3,2	8,7	10,1
Invoer goederen en diensten	- 0,6	6,9	8,8	11,9	8,0
Consumentenprijs	4,3	3,0	2,9	2,6	2,8
Werkloosheid (% beroepsbevolking)	6,8	7,5	6,9	6,1	5,6
Vorderingensaldo totale overheid (% BBP)	- 5,0	- 5,9	- 5,0	- 3,6	- 3,1
Saldo lopende rekening (% BBP)	0,1	- 0,8	- 1,2	- 1,7	- 1,4
Japan					
Bruto binnenlands product (volume)	3,3	1,0	0,2	1,1	1,9
Particuliere consumptie	2,9	2,6	1,4	2,7	1,8
Overheidsconsumptie	4,1	2,5	3,0	3,2	4,3
Bruto investeringen	2,3	- 2,4	- 2,8	- 1,5	0,8
Voorraadvorming (% BBP)	0,1	- 0,4	- 0,2	- 0,2	0,6
Binnenlandse bestedingen	3,0	0,6	0,2	1,3	2,5
Uitvoer goederen en diensten	4,1	3,9	- 0,1	3,6	4,0
Invoer goederen en diensten	- 1,1	- 0,7	- 1,4	7,9	12,5
Consumentenprijs	3,2	1,8	1,2	0,7	- 0,1
Werkloosheid (% beroepsbevolking)	2,1	2,2	2,5	2,9	3,1
Vorderingensaldo totale overheid (% BBP)	1,8	0,8	- 2,4	- 3,7	- 4,7
Saldo lopende rekening (% BBP)	2,0	3,0	3,0	2,7	2,1

1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
1,4	2,3	2,9	2,8	3,5	1,6	0,9	0,4	1¼	2¼
1,6	1,6	3,0	3,5	2,7	1,7	0,1	1,0	1¼	2¼
1,7	1,3	1,4	1,9	2,1	2,5	2,9	1,9	1¼	1
1,3	2,5	5,2	6,0	4,9	-0,3	-2,8	-1,2	1¼	3½
-0,5	0,1	0,4	-0,2	-0,1	-0,5	0,2	0,3	0	0
1,0	1,8	3,6	3,5	2,9	1,0	0,3	1,0	1¼	2¼
4,5	10,5	7,4	5,3	12,3	3,4	1,5	0,0	5¼	6¼
3,3	9,1	10,0	7,6	11,0	1,7	-0,1	1,5	6	6¾
2,3	1,7	1,2	1,1	2,1	2,4	2,3	2,1	1¼	1½
10,8	10,8	10,2	9,4	8,5	8,0	8,4	8,8	8¾	8½
-4,3	-2,6	-2,3	-1,3	0,1	-1,7	-2,3	-2,7	-2¾	-2½
1,1	1,5	1,0	0,4	-0,5	0,2	1,1	0,3	¼	½
3,7	4,5	4,2	4,5	3,7	0,5	2,2	3,1	4½	3½
3,4	3,8	5,0	5,1	4,7	2,5	3,4	3,1	3¾	3¼
0,4	1,8	1,6	3,1	1,7	2,8	3,6	3,7	3	2½
8,1	8,0	9,1	8,2	6,1	-2,3	-2,3	4,0	8½	6½
0,1	0,7	0,1	0,1	-0,1	-0,9	0,5	0,0	¼	0
3,9	4,9	5,3	5,4	4,4	0,7	2,8	3,3	4¾	3¾
8,4	11,9	2,4	4,3	8,7	-5,2	-2,4	2,1	11½	9
8,7	13,6	11,6	11,5	13,1	-2,6	3,3	4,0	11½	10
2,9	2,3	1,6	2,1	3,4	2,8	1,5	2,3	1½	1½
5,4	4,9	4,5	4,2	4,0	4,7	5,8	6,0	5½	5
-2,2	-0,9	0,3	0,7	1,4	-0,5	-3,4	-5,0	-5¾	-5
-1,5	-1,5	-2,3	-3,1	-4,2	-3,9	-4,6	-4,9	-5½	-5¾
3,4	1,9	-1,1	0,1	2,8	0,4	-0,4	2,7	3	2
2,5	0,9	-0,1	0,2	1,0	1,7	0,9	1,1	1½	1½
2,9	1,0	2,0	4,6	4,9	3,0	2,4	1,2	1	¾
6,4	0,9	-3,9	-0,9	2,7	-1,1	-6,1	3,2	4½	1¾
0,3	-0,1	-0,6	-0,4	0,3	0,0	-0,3	0,3	¼	0
3,9	0,9	-1,5	0,2	2,4	1,2	-1,0	2,0	2½	1½
6,4	11,4	-2,4	1,5	12,4	-6,1	8,0	10,0	13	9
13,1	1,0	-6,6	3,3	9,2	0,1	2,0	4,8	9½	6
0,1	1,8	0,6	-0,3	-0,7	-0,7	-0,9	-0,2	-¼	-¼
3,4	3,4	4,1	4,7	4,7	5,0	5,4	5,3	5	5
-5,0	-3,8	-5,5	-7,2	-7,4	-6,1	-7,1	-7,4	-6¾	-6¾
1,4	2,2	3,0	2,6	2,5	2,1	2,8	3,3	4¼	4¾

Bijlage B4 Kerngegevens voor de G3 en Duitsland, 1991-2005 (vervolg)

	1991	1992	1993	1994	1995
	mutaties per jaar in %				
G3^a					
Bruto binnenlands product (volume)	1,5	2,2	0,9	2,9	2,3
Particuliere consumptie	1,6	2,6	1,4	2,7	2,3
Overheidsconsumptie	2,3	1,8	0,9	1,1	1,1
Bruto investeringen	- 1,4	1,7	- 0,2	3,9	3,7
Voorraadvorming (% BBP)	- 0,1	- 0,1	- 0,1	0,5	0,1
Binnenlandse bestedingen	1,1	2,1	0,7	3,1	2,4
Uitvoer goederen en diensten	5,9	5,1	1,9	8,0	8,4
Invoer goederen en diensten	1,8	4,2	2,0	10,0	8,9
Consumentenprijs	4,1	3,1	2,8	2,4	2,2
Werkloosheid (% beroepsbevolking)	6,3	6,9	7,3	7,3	7,1
Vorderingensaldo totale overheid (% BBP)	- 3,7	- 4,3	- 4,8	- 4,2	- 4,1
Saldo lopende rekening (% BBP)	0,0	- 0,1	0,1	- 0,2	0,0
Duitsland					
Bruto binnenlands product (volume)	5,1	2,2	- 1,1	2,3	1,7
Particuliere consumptie	4,6	2,7	0,1	1,1	2,1
Overheidsconsumptie	1,9	5,0	0,1	2,4	1,5
Bruto investeringen	5,2	4,5	- 4,5	4,0	- 0,7
Voorraadvorming (% BBP)	0,0	- 0,7	- 0,1	0,3	0,3
Binnenlandse bestedingen	4,4	2,8	- 1,1	2,3	1,7
Uitvoer goederen en diensten	- 12,9	- 0,8	- 5,5	7,6	5,7
Invoer goederen en diensten	12,2	1,5	- 5,5	7,4	5,6
Consumentenprijs	4,1	5,0	4,5	2,7	1,7
Werkloosheid (% beroepsbevolking)	4,2	6,4	7,7	8,2	8,0
Vorderingensaldo totale overheid (% BBP)	- 3,0	- 2,6	- 3,1	- 2,4	- 3,3
Saldo lopende rekening (% BBP)	- 1,2	- 1,0	- 0,7	- 1,4	- 1,1

^a G3: eurogebied, Verenigde Staten en Japan.

1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
2,8	3,3	2,8	3,1	3,5	0,9	1,3	2,1	3¼	2¾
2,6	2,5	3,4	3,7	3,4	2,1	1,8	2,0	2¾	2½
1,3	1,5	1,6	3,0	2,4	2,8	3,2	2,7	2	1¾
5,4	4,8	5,4	5,9	5,1	-1,4	-3,1	2,0	5½	4¾
-0,1	0,3	0,1	-0,1	0,0	-0,6	0,3	0,2	¼	0
2,9	3,1	3,5	3,9	3,6	0,9	1,3	2,3	3¼	2¾
6,7	11,4	3,3	4,2	10,8	-2,4	0,7	2,6	9¾	8
7,6	9,8	7,8	8,7	11,9	-0,6	1,9	3,2	9¼	8¼
2,2	2,0	1,3	1,4	2,3	2,1	1,4	1,8	1¼	1¼
7,2	6,9	6,7	6,4	5,9	6,1	6,8	7,0	6¾	6½
-3,5	-2,1	-1,6	-1,3	-0,5	-1,8	-3,6	-4,6	-4¾	-4½
-0,1	0,2	-0,2	-0,9	-1,8	-1,4	-1,4	-1,7	-1¾	-1¾
0,8	1,4	2,0	2,0	2,9	0,8	0,2	-0,1	1¼	1¾
1,0	0,6	1,8	3,7	2,0	1,5	-1,0	-0,1	1¼	1½
1,8	0,3	1,9	0,8	1,0	1,1	1,7	0,8	½	¼
-0,8	0,5	3,0	4,1	2,7	-4,2	-6,7	-2,8	2¾	3½
-0,5	0,0	0,3	-0,4	-0,1	-0,8	0,1	0,7	¼	0
0,3	0,5	2,4	2,8	1,8	-0,8	-1,6	0,3	1½	1½
5,1	11,2	7,0	5,5	13,7	5,6	3,4	1,2	6	6¼
3,1	8,3	9,1	8,4	10,5	0,8	-1,7	2,6	6	6¼
1,2	1,5	0,6	0,6	1,4	1,9	1,3	1,0	1¼	1
8,7	9,7	9,1	8,4	7,8	7,8	8,6	9,3	9¼	9
-3,4	-2,7	-2,2	-1,5	1,3	-2,8	-3,5	-3,9	-3¾	-3½
-0,6	-0,4	-0,6	-1,2	-1,4	0,2	3,0	2,4	3	3¼

Verklaring van afkortingen

AAW	Algemene Arbeidsongeschiktheidswet
ABP	Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds
ABW	Algemene Bijstandswet
ACS-landen	Voormalige Koloniën uit Afrika, het Caraïbisch gebied en de Stille Zuidzee
ADSL	Asymmetric Digital Subscriber Line
ADV	Arbeidsduurverkorting
AIQ	Arbeidsinkomensquote
AMA	Alleenstaande minderjarige asielzoekers
ANW	Algemene Nabestaandenwet
AOW	Algemene Ouderdomswet
ARBO	Arbeidsomstandigheden
AWBZ	Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten
AWF	Algemeen Werkloosheidsfonds
AWW	Algemene Weduwen- en Wezenwet
BBP	Bruto Binnenlands Product
BiKK	Bijdrage in de kosten van de kortingen
BKZ	Budgettair Kader Zorg
BNP	Bruto Nationaal Product
BPM	Belasting van Personenauto's en Motorrijwielen
Bogin	Bond van de generieke geneesmiddelenindustrie Nederland
BSE	Gekkekoeienziekte
BTW	Belasting op de Toegevoegde Waarde
cao	collectieve arbeidsovereenkomst
CBS	Centraal Bureau voor de Statistiek
CCSO	Centrum voor Conjunctuur- en Structuuronderzoek (Rijksuniversiteit Groningen)
CEP	Centraal Economisch Plan
CPB	Centraal Planbureau
CPI	Consumentenprijsindex
CWI	Centrum voor werk en Inkomen
DNB	De Nederlandsche Bank
EBB	Enquête Beroepsbevolking
EC	Europese Commissie
ECB	Europese Centrale Bank
EKI	Exportkredietverzekering- en investeringsgaranties
EMU	Economische en Monetaire Unie
EONIA	Euro Overnight Index Average

ESA	European System of National Accounts
EU	Europese Unie
Euro	Valuta EMU
Eurostat	Statistisch bureau van de EG
Fed	Federal Reserve System; stelsel van centrale banken VS
FES	Fonds Economische Structuurversterking
FTK	Financiële Toetsingskader
G3	Verenigde Staten, Eurogebied en Japan
GGZ	Geestelijke Gezondheidszorg
GOS	Gemenebest van Onafhankelijke Staten
GWW	Grond-, Weg- en Waterbouw
HA	Hoofdlijnenakkoord
HBO	Hoger Beroepsonderwijs
HICP	European Harmonized Indices of Consumer Prices
HSL	Hoge Snelheids Lijn
HWWA	Hamburgisches Weltwirtschaftliches Archiv - Institut für Wirtschaftsforschung, Hamburg
I/A	Inactieven/Actieven
ID-banen	Instroom- en Doorstroom banen
IB	Inkomstenbelasting
ICT	Informatie- en Communicatietechnologie
IFO	Institut für Wirtschaftsforschung, Duits onderzoeksinstituut
IHS	Individuele Huur Subsidie
IMF	Internationaal Monetair Fonds
IOAW	Inkomensvoorziening Oudere en gedeeltelijk Arbeidsongeschikte werkloze Werknemers
IOAZ	Inkomensvoorziening Oudere en gedeeltelijk Arbeidsongeschikte werkloze Zelfstandigen
IT	Informatie Technologie
KIQ	Kapitaalinkomensquote
KNMP	Koninklijke Nederlandse Maatschappij ter bevordering der Pharmacie
KST	Kleinschaligheidstoelage
LME	London Metal Exchange
MBO	Middelbaar Beroepsonderwijs
MEP	Milieukwaliteit Elektriciteitsproductie
MEV	Macro Economische Verkenning
MKB	Midden- en Kleinbedrijf
MKZ	Mond- en klauwzeer
MLO	Microlastenontwikkeling

MN	Miljoenennota
MOE	Midden- en Oost-Europese landen
MOOZ	Wet Medefinanciering Oververtegenwoordiging Oudere Ziekenfondsverzekerden
MRB	Motorrijtuigenbelasting
MSCI-index	Morgan-Stanley Capital International index
NBER	National Bureau of Economic Research
nbm's	Niet-belastingmiddelen
NEI	Nederlands Economisch Instituut, Erasmus Universiteit Rotterdam
NIBUD	Nationaal Instituut voor Budgetvoorlichting
NR	Nationale Rekeningen
NVM	Nederlandse Vereniging van Makelaars
OC&W	Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen
OESO	Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling
O&O	Onderzoek en ontwikkeling
OPEC	Organisation of Petroleum Exporting Countries; Organisatie van olieëxporterende landen
OPL	Overige Publiekrechtelijke Lichamen
OT	Overhevelingstoelage
OTB	Onderzoeksinstituut OTB Technische Universiteit Delft
OV	Openbaar Vervoer
OZB	Onroerende-zaakbelasting
P/A	Personen/Arbeidsjaren
PEMBA	Premiedifferentiatie En Marktwerking Bij Arbeidsongeschiktheidsverzekeringen
PGB	Persoonsgebonden budget
PGGM	Pensioenverzekeraar zorg- en welzijnssector
PVK	Pensioen- en Verzekeringskamer
PWC	PricewaterhouseCoopers
RBG	Rijksbegroting in engere zin
R&D	Research and Development
REA	Reïntegratie Arbeidsgehandicapten
REB	Regulerende Energiebelasting
RIO	Regionale Indicatie Organen
RWW	Rijksgroepsregeling Werkloze Werknemers
SA	Strategisch Akkoord
SAFE	Model for Short-term Analyses and Forecasts for the Dutch Economy
SBI	Standaard Bedrijfs Indeling
SCP	Sociaal en Cultureel Planbureau

SER	Sociaal Economische Raad
SPAK	Specifieke afdrachtskorting
S&P500	Standard and Poor 500 index
SV	Sociale Verzekering
SZ	Sociale Zekerheid
SZA	Sociale Zekerheid en Arbeidsmarkt
ZW	Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid
TRIPS	WTO agreement on Trade Related aspects of Intellectual Property Rights
UMTS	Universal Mobile Telecommunications Systems
UNCTAD	United Nations Conference on Trade and Development
USDA/ERS	Economic Research Service of United States Department of Agriculture
UWV	Uitvoeringsinstituut Werknemersverzekeringen
VBO	Vorbereidend Beroepsonderwijs
VLW	Afdrachtvermindering Langdurig Werklozen
VLZ	Verlenging Loondoorbetalingsverplichting bij Ziekte
VN	Verenigde Naties
VpB	Vennootschapsbelasting
VROM	Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer
VS	Verenigde Staten
VUT	Vervroegde Uittreding
VWS	Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport
WAO	Wet op de Arbeidsongeschiktheidsverzekering
WAZ	Wet Arbeidsongeschiktheidsvoorziening zelfstandigen
WBK	Wet Basisvoorziening Kinderopvang
WBSO	Wet Bevordering Speur- en Ontwikkelingswerk
WGF	Wachtgeldfonds
WIR	Wet Investeringsrekening
WIW	Wet Inschakeling Werkzoekenden
WKA	Wet Koppeling met Afwijkingsmogelijkheid
WML	Wettelijk Minimumloon voor volwassenen
WNVZ	Werknemersverzekeringen
WO	Wetenschappelijk Onderwijs
WOZ	Wet Waardering Onroerende Zaken
WTG	Wet Tarieven Geneesmiddelen
WTO	World Trade Organisation (voorheen GATT)
WTZ	Wet op de Toegang tot Ziektekostenverzekeringen
WVA	Wet Vereenvoudiging Afdracht loonbelasting en premie voor de volksverzekering
WW	Werkloosheidswet

WWB	Wet Werk en Bijstand
ZFW	Ziekenfondswet
ZN	Zorgverzekeraars Nederland
ZW	Ziektewet
ZZP-ers	Zelfstandigen zonder personeel